

૪૪૯૭

ગુણી ગરીબ

અથવા

દીકરા તે દોલત-કેળવે તે ભોગવે.

એક વાર્તા.

(ભાગ ૨—સર્કે ૧૧૩ થી ૨૪૦ સુધી.)

રચનાર

કેળુશરો નવરોજી કાળરાજી.

આ પુસ્તક ઈ. સં. ૧૮૯૭ ના ૨૫ માં આઝાદી રૂઝ્કા ૨૭૪૨ કરાવ્યું છે
અને તેના સંઘલા હક તેના રચનારને છે.

મુંબઈ,

નંદા. રૂ. શાસ્ત્રીનાના યુનિયન પ્રેસમાં છાપી છે.

સને ૧૮૯૦ ઈસવી.

ફોન ૮ આવા

પ્રકરણ ૩૨ મું.

“ગોસ્ત નહીં બધે.”

મેહસ્તી ગાંધી જીનતયુજીન થયો તે દહાડે ગરીબ પડાશી ફકીરાઓ મનચેરજી મોઠા-બાઈ વકીલને ત્યાં આમઆ અપર ડેહવ-ગ્રાવી તે ઓઠલા માટે કે તેઓને “ગોસ્ત નહીં બધે”

ઓઠલે કે તેઓને ગાંધી સાથે અતલ-ગતી, લોહીની સગાઈ હતી; અને પારસી-ઓની રીત પ્રમાણે એવાં રનેહીઓમાં મોત થાય તો ત્રણ દહાડા સુધી જીનવરી આનું અપતું નથી. જો તેઓથી અજાણપણામાં ગોસ્ત અવાઈ જાયછે તો તેઓ ઘણાં કક-જેછે, પણ ગાંધીના ગુજરવર્થી એ “યુ-નાહ” નો બાર પોતાને માથે નહીં રાખવા સાર ફકીરાઓ ઉપલી સાહુચેતી વાપરી હતી.

ઓઠલી બધી સગાઈ છતાં મનચેરજીના અને ગાંધીના કુટુંબ વચે વહેવાર શે હતો? કાંઈજ નહીં. ગાંધીને “બેસવા આવેલી” મેહરબાઈ પાછી ફરતી વેળા યુક્તી ગરીબ વિષે કાંઈ સારો વિચાર લઇને ગઈ નહીં.

આગળ, યુક્તી મેહરબાઈને મળવા આવી હતી ત્યારે તે બિચારી ગરીબડીને માતપર મેહરબાઈએ હીણી તે માત્ર બીહીકને લાવે હીણી હતી. મેહરબાઈ ગાંધીના મામાના વારસો “આંખી ગઈ” તે રખે યુક્તી જાણતી હોય તેની ફિકરને લાવે મેહરબાઈએ યુક્તીને કોઠું નહીં આપ્યું હતું. પણ આજે ગાંધીને “પાંચરજી”થી તો મેહરબાઈ યુક્તીને અરેખરા બિચારથી હીણતી પાછી ફરી. યુક્તીએ મેહરબાઈને તેના ભ-પકા અને દમામ છતાં, તેનાં ઘરેણાં ગાંઠાં અને ગાડી ઘોડા છતાં કશું કોઠું આપ્યું નહીં, તેથી તેનો કોથે હદ વગરનો ઉશકે-રાઈ રહેલો હતો.

મેહરીએ યુક્તીને “કોઠું નહીં આપેલું”

૧૫

તે જાણે કે મેહરીનો તો “હક” હતો, પણ યુક્તીએ તેને થંડા આવકાર આપ્યા તે યુક્તીનો ચોથા ગુનાહ ઠસ્યો. ગાંધીના રવા-નના અર્ચને માટે યુક્તીએ મેહરીની પેસાની મદદ ના પાડી તે પણ તેને મનથી અપ-માન ઠસ્યું હતું. માટે ગાંધીને “બેસીને” પોતાને ધેર જઈ પુગી તેટલામાં મેહરબા-ઈએ પોતાની ગાડીમાંજ નકી કીધું હતું કે આ “કુકતી” તો કોઈ “મિજાજની કુતી” હતી.

“રાંત મિજાજની મરેલી, રાંત મગ-જની ચરેલી, રાંત મિજાજની ફોટેલી” મેહ-રબાઈ મનચેરજી આગળ યુક્તી વિષેનો પો-તાનો અનુભવ ડેહવા લાગી. “રાંતે મને જરાક આવો કે જાવો નહીં કીધું, રાંતે મને પોતાની પાસે બોલાવી નહીં કે મારી પાસે રાંત જરા આવીને બેઠી નહીં. આવો અમેતો તમેતો વર મરી ગયો ને રાંત તો કીકરાં થાંભલાની પેડે બેસી રહી.”

“તે બેસી નહીં રહે તો શું કરે વાંરે, મે-હરી?” મનચેરજીએ પોતાની બાયડીને યુ-ક્તીની તરફથી બે બોલ કહ્યા.

“આવાય! શું કરે? રાંત પાહાડ જેવું મોત ને તેને પથરોને ડેકાણે ગણ્યું! રાંતે પોતાના વર જેવા વરપર કાંઈ અર્ચ નહીં કીધો! પાયદસ્તે મેબેદની ઓઠથી બીજી જોડ નહીં મોડલી! બિચારાં રવાનને ઢકાં-ની કાની કાહડી નાખ્યું! ને હું જેવી આ-બર આપવા ગઈ તો રાંતે મને જરા આ-બરખી નહીં આપી!”

“તો એમ ડેહતી, મેહરી, કે તુંને આ-વકાર નહીં દીધો તેનું એ બધું કુઝા છે?” મનચેરજીએ ટકાર કીધી.

“કુઝા? રાંતનો ટોટો પીસું. રાંત રી-જારડી ને પીજારડી, એ કોણ મને હીણ-

નારી? હું ક્યારે ઉઠું ક્યારે ઉઠું તેની ક્યાર ક્યારમાં પડી રાંત કોણ તારે ઘેર આવવા બેસી રહ્યું? મારા માય જણ્યા બાઈ જોવા બાઈને મોહડે પડવા હું ગઈ તો તે- માંખી રાંત દદાને ઓટલી અદેખાઈ લાગી?”

“તે બિચારી પોતાનાં દુઃખમાં પડેલી તે તુંને શું કેહ વાર?” હજી મનચેરશાહે શુભીની પક્ષ તાણ્યા કીધી. “મેહરી, તારે વર મરી ગયો હોતે અને શુભી તારે ત્યાં બેસવા આવી હોતે તો તું તેની તરફ જોતે પણ નહી.”

“આવાઈ! આવાઈ રે રાંતને મારા ઘેર- પરથી!” મેહરબાઈ ધણક ઢોંગ અને ચાળા કરતી બોલી “જાણા સમીસાંજે તમે શું આવડ વાણી બોલો?” અને પછી મેહરીએ પાછી “ગોસ્ત નહી અપે” એવી પોતાની સગીની રાવ ચાલુ કીધી. “રાંતે હું ગઈ ત્યારે બસ જરા ડાકું હજાવ્યું, હું પાછી આવી ત્યારે ‘માય હું જાઈ’ ક- રીને બોલાવા છતાં રાંતે બસ ડાકું જ હ- લાવ્યું. તમે માનશો, મનચેરશાહ? મારે તો બરા બરડાજ પાણી ઉતર્યું. મરેરે! રાંત તું કોણ? હું કોણ? મારી પદવી શું? તારે દરજ્જે શું? રાંત તું એક અંધીઆરડી, રાંત ભરેચન, તારે ત્યાં હું ચાલી ચલાવીને ગઈ, તો રાંત જરા તો આપરે આપ. બસ, નહી અમરડા કે નહી ઉમરડા. રાંત આવડીખી નહી કે વવડીખી નહી.”

“એમાં હું તેનો વાંક નહી જોતો, મે- હરી.” મનચેરશાહે ચુકાદો આપ્યો. “તું તેને માન આપવા ગઈતી, તું કાંઈ ત્યાં માન લેવા નહી ગઈતી. તે પોતાનાં દુઃખ- માં રડતી તુને શું માન આપે?”

“અરે ધરેર એ રડતી ને કુટતી!” મેહરબાઈ પોતાની પીઠ પાછળ આંગળાંના કટકા ફેડીને બોલી. “રાંતની આંખમાં એક આંસુનું ડીપું તો કહે? મારે પાહાડ જોવા બાઈ મરી ગયો તો બિચારાનું કોઈ રડનાર કે કૂટનાર નહી મળે? અરે બ- ગેરે એ માત!”

આમ બોલતાં તો મેહરબાઈ ખીજાં બુઠાં બેરાંએ પેડે ડુસકો તાણાને રડી પડી, પણ તે જોઈને મનચેરશાહ, જે તેના ઢોંગ જાણતો હતો તે સામે હસવા લાગ્યો.

“મેહરી, તુને તારા સગાનું ઓટલું બધું લાગેછ ત્યારે તે કાં નહી કુટયું? તું તો લો- કાને પાથરછે કૂટવામાં હોય્યાર ગણાયછ, તો બિચારા ગાંધીને પાથરછે તું કાં યુગી બેસી રહી?”

“પણ મુઠું કોઈ ખીજું કુટે તો હું કુટું કે? મુઠું કોઈ કુટવાનું માંડી આપે તો પછી ચાલે કે? એંહી તો મુઠું કોઈ સસચું નહી કે વસચું નહી, ત્યાં હું શું કરું? આપછે શું જાણાએ? કોઈને ઘેરનો ધારો કેવો હોય ને કેવો નહી. એ તો રાંત કોઈ સુધારાવાળો નીકળી, તેને ત્યાં કાંઈ રડાય ને કુટાય? રાંત ગામડાંમાં પાણી ભરતી ભરતી મ- રતે તે રાંત એંહી સુધારાવાળી થઈ આવી!”

“બસ તું તેની ને તેની જ નિંદા કર્યા કરવાતી કે, મેહરી?” મનચેરશાહ હવે જરા કંટાળ્યા. “તારાજ કેહવા ઉપરથી હું ધારેછ કે એ તારા કરતાં વધારે સમજી ને રાણી બેરી હોવી જોઈએ.”

“હં! ત્યારે તો તેની સાથે નાતું કરે!” મેહરીએ ચીહીરડાઈને પોતાના માટીને તા- બડતોળ ગાળ ચોહડી કાઢી. મેહરી એક પણ તીવ્રો શબ્દ સાંખી શકે નહી.

“તારા બાપદાદાની રીત પ્રમાણે ગાળા- ગાળીની બોહણી પર આવી કે?” મનચે- રશાહે પોતાની બાયડીની સાકીબાકી કા- હડી. “યુગી મર, રાંત બાણંદી, યુગી મર! જો કાંઈ વધારે બોલીછ તો એ- કજ સલાપ એંચી કાહડીને મોહડું ફેરવી નાખીશ.”

મનચેરશાહની આ ધમકી ખાલી નહી હતી. તેવણ જેમ કેહતા તેમ ચાલતા હતા અને તેવણની એ હાથ ચાલાકીનો તેવ- ણની બાયડીને અછો અનુભવ હતો.

“બસ થઈ ચુક્યું. હું જરા હસવામાં

બોલી એટલે તમારો પાછો સ્વભાવ તમે દેખાડ્યો.” મેહરીએ પોતાના ભર્તારની ભ-પકીથી દબાઈ જઈને નરમાશથી શિષ્યા-મણુ દેવાની કોશિશ કરી. “તમારો દા-દાબલીયો સ્વભાવ બનેરો!”

“તું મુગી મરેછ કે નહીં?” મનચેર-જીનો મિજબ હજી નરમ પડ્યો નહીં હતો. “રાંન ચંડાલ, તુંને તારા સગાનું એકાએક કેમ લાગી આવ્યું? તેને જીવતાં જીવત તો જરા યાદ નહીં કરીયો, ને તેના મુવા પછી તેને રડવા શાની બેઠી?”

“તો વાચ નહીં રડું? મુવું રડવું તે નહીં આવે? મારા બાઈ જેવા બાઈનું મુવે મને નહીં લાગે તો પેલી રાંન બરૂચી અંધવા-રડીને લાગે?”

“ઓ હો હો! તારા સગાનું તુને એ-ટલું બધું લાગેછ તો તેના પૈસા કાં આપી ગઈ? તેના પૈસા લઈ બેઠીછ તે આપી દે.”

“હું આંપી ગઈ? તે પૈસા તો તમારી પાસે હતા અને તમેજ ખરચી આધા. મા-માના છેલા વરિહતનામાનું કાગળ તમેજ મારી પાસેથી લઈને જઈશું કીધું.”

“તે તો ભ્યારે તે વસિહતનામાનો વારસો તેં ગાંધીને આપવા નહીં દીધો અને ભ્યારે તે પૈસા ઉડી ગયા ત્યારે આ કાગળ કોઈ દહાડે આપણી વિરૂધ નહીં જાય માટે તે પુરાવો લઈને મેં તેનો નાશ કરીધો.”

“વાર, પણ ત્યારે ગાંધીના તે પૈસા આઈ જવામાં તમે પણ સામેલ થઈ હવે મને એકલીને શાના ગળે પડાછ?”

“હું ગળે પડતો નથી, મેહરી. પણ તું તારા સગાપર એટલી સતી થવા જાયછ ત્યારે એ સગાપર તારું હૈત કેવું હતું તેની મેં તુને માત્ર યાદ આપીછ.”

મનચેરજી મોઢાભાઈ આ એક સિવાએ ખીજી બધી બાબતમાં પોતાની બાયડીની આલ ધિકારતા હતા. પોતાની એ અસલી દબની, જીના વિચારની, બોલકણી, વહડ-

કણી વંત્રી જેવી બાયડીની બૂલ અને બોડ મનચેરજી સમજી તેના મોહડાપર કહી આપતા હતા. પણ એક વાતમાં એ વર-વહુ બંને એકમત હતાં—તે ગાંધીના પૈસા આઈ જવાની વાત હતી. એ વિષે તેઓ વચે ટોટો નહીં હતા. એ વાત તો એર તેઓ વચે મુલેહ કરાવનારી હતી.

ઉપલી વાતચીતમાં સહવારના નાસતાનો અને શેડને આશીસમાં તથા છોકરાઓને સ્કુલમાં જવાનો વખત થઈ ગયો, માટે આકરે આવીને જેવી નાસતાની અપર આપી તેવાંજ મનચેરજી અને મેહરબાઈ, જે પો-તાના એરડામાં ઉપલા સુદર પ્રેમસંવાદે બે-ઠેલાં હતાં, તે ત્યાંથી જમવાના દિવાનખા-નામાં ગયાં.

નાસતા ઉપર છોકરાંઓ આગમજથીજ હાથ મારવા પડી ગયલાં હતાં. તેઓનાં માખાપ આવે તેટલાં થોભવાની પણ તે-મને અગત્ય જણાઈ નહીં. ભ્યારે મનચે-રજીએ તેમના એ અવિવેક વિષે કપકો આપ્યો ત્યારે ભીખો અને વીકો બંને છો-કરાઓ માખાપની સામા થયા.

“અમે શું જાણીએ કે તમે નાસતો લે-વાના છો?”—“તમે તો હમેશા કામમાં ને કામમાં, તે શું તમારે લીધે અમેખી બોટી થયા કરીએ કે?”—“અમારી સ્કુલનો વ-ખત થઈ ગયો, તો અમે તમારે વાસતે થોભીએ તો સ્કુલમાં ક્યારે જઈએ?” એ અને એવાજ ખીજા તડ તડ જવાબો આ-પીને છોકરાઓ જમતા થયા.

પ્રિય વાંચનાર, ગાંધીના દીકરા દીકરી-ઓના મીઠાશ અને નરમાશ, ખ્યાર અને સંપ સાથે આ “મેટે ધેરના” દીકરાઓ-ની કેળવણી અને સહકાઈનું ચિત્ર સર-ખાવી જીવે! અને તોપણ આજના વ-ખતની કેળવણી અને સુધારાને વગોવ-નાર, સુધારાવાલા ઉપર છોકરાઓને બિ-ગાડવાનો ખેદ મેળનાર એજ મનચેરજી હતા!

પણ હજી નાસતા ઉપર વડો દીકરો
અફુ તો જમવા આવ્યો નહીં હતો. મન-
ચેરજી શેઠના દીકરાઓ ભીખાજી, વીકાજી
અને અરદેશર હતા. છેલા બે દીકરાઓ
હોવાઈ નવાઈના હતા, તેમને કોઈની ન-
જર નહીં લાગે માટે મેહરબાઈએ તેમનાં
નામ ખામખા હલકાં રાખેલાં હતાં; અને
તેથી એકનું નામ ભીખાજી તથા બીજાનું
નામ વીકાજી હતું. પેહલા છોકરાનું પ્રથ-
મથીજ સાંઠે ધરિની નામ રખાવ્યું હતું
અને તે અરદેશર હતું. પણ એ નામો
વળી લાડથી ટુકમાં બોલાવતાં તે ભીખા,
વીકા અને અરદેશરના અફુ થઈ ગયે
હતા. એ આ મોટા શેઠના દીકરાઓને માન
સાથે બોલાવવાની રીતી હતી.

આપની તલાશને જવાબ મળ્યા કે ના-
સતાને વખત થઈ જવા છતાં “અફુ”
પોતાના “ટ્રેસ” કરવામાં રોકાયેલા હતા.
તેના ભપકો હજી ખલાસ થયો નહીં હતો.

અડધું ખવાઈ રહ્યા પછી અફુ ભપ-
કામાં ને ભપકામાં ખાતા ઉપર આવી બિરા-
જ્યો. તે અડધા પારસી, અડધા ઈંગ્રેજી
ચોરાકમાં વાંદર નકલ કરી આવ્યો હતો.
તેના મોહડાં ઉપર પાઉડર ચોપડેલા હતા,
આંખે આઘગિલાસ હતા, ગળામાં રેરામી
કૉલર હતો, છાતી આગળથી તેના ડગલો
ઉઘાડો હતો, અને તેના પગમાં રોગાનના
જુટ સાથ તે ચરચર ચરચર અવાજ ક-
રતો આવી બેઠો તથા ચુરસી ખસેડી,
ટેબલને આંચકો માચ્યો, એકાદ બે ગ્લાસ
ઉંધાં વાળ્યાં અને એવીજ બીજી ધરપચ
વગર તે ખાતા ઉપર બિરાજમાન થયો નહીં.

“કેમ કાંઈ સુરધી ગોસ્ત નહીં મળે?”
અફુ પોતાની આંખમાં આઘગિલાસ ચહ-
ડવી પોતાની આસપાસ નજર ફેરવતો પો-
તાના બપ્પરચીને પુછવા લાગ્યો. “એ
આજે શું ખાવાનું? મોઢું ધાન દાળ અને
સુકા જુમલાને પાટીઆ? ને આ શું? વેફર,
તળેલાં વેગણાં અને ખાટુંમીઠું દોધી? કાં

માય, આજે એમ કાં?” પોતાની મા તરફ
ફરીને તેણે મિળજમાંજ પુછ્યું.

“તો હું શું કરું, દીકરા?” મેહરબાઈ
પોતાના દીકરાના રોબથી જરા અંખવાઈને
બોલી—“આજે માછલી નહીં મળી તે સુકા
જુમલા કરાવ્યા.”

“પણ કાંઈ સુરધી, ગોસ્તખી નહીં મળ્યું
કે સુકાં ઉપર સુકામણાં કરાવ્યાં?”

“ગોસ્તનું ખાનું આજે આપણને ખર્ચે
નહીં, દીકરા. મારો પીતરાઈ ગાંધી મરણ
પામ્યો તેથી આજે આપણને પરહેજી
ખાવી નેહયે.”

“કોણ? ગાંધી કોણ? પેલો તમારો
કોઈ સગો અંહી આવીને રહેવા વિષે તમે
વાત કરતાં હતાં તે?”

“હા તેજ, અફુ.”

“પણ તેનું અમીને શું? તે સુવા તેનો
અમારી ઉપર શાનો ભુખમરો? તેને અમે
કોઈ દહાડે ઓળખેલા નહીં, કદી દીઠેલા
નહીં. તમે તેને ધિકારતાં ને ગાળ દેતાં,
અને તે સુવા પછી ગોસ્તનું ખાનું શાનું
તજી બેઠાં? માય, તમારા એ ઢાંગને માટે
અમારી ઉપર ભુખમરો પાડો તે નહીં ચા-
લશે. હું તમોને કહું છ સાફ.”

“દરરોજ ગોસ્ત સુરધી ખાતાં તે મોહડે
આવી જાય. કોઈ દહાડે પરહેજી આણ્યુંખી
ખાઈયે, દીકરા.” મનચેરજી જે અત્યારે
ચૂપ બેઠો હતો, તે પોતાના દીકરાની આ
તકાજ બરેલી તાનાજણી સાંભળી હવે બોલ્યો.

“મરે! માછલી મેળી નહીં મુઠ તે.
ગાંધીના ગુજરવાની છેક સાત વાગતે ખ-
બર મળી, પછી, નવલો બજારમાં ગયો તો
માહાવરં વેચાઈ ગયલું, નહીં તો કે મારા
દીકરાને માછલી ગમેછ તે જરૂર મંગાવતે.”

“પણ તેમાં શું થયું? એ કેવો ખોટો
લાડ? એ શું ઢાંગ? માછલી હોય તોજ
પરહેજી ખવાય કે?” મેહરી પોતાના દીક-
રાને લાડથી છકાવતી હતી તેથી મનચેરજી
ઠપકો આપવાની ઢબમાં ધમકાવા લાગ્યો.

“માછલીને ને માછલીનેજ પીંખ્યા ક-
શહ, માય. બપુનું આ બધું વાયદું કેમ
ગળે ઉતરે? બધું ભાજી તરકારી આતાં
પેટમાં ફરે. હું તો નથી ખાવાનો. એવું
આધા વગર ચાલશે.” અડુએ આધા વગર
હી જવાના ઢોંગ કીધા.

“આવાય! હવે શું કરે? પણ કારમઆ
જરા ખેસતો ખરો. આખી દાળનાં ઈંડાં
કરાવી મંગાઉં? તેવડે રાટલી આ. આખો
દહાડો બુખે કેમ રેહશે? ચાલ, હું તારે
વાસ્તે રાત્રે એક પીલું કપાવીરા.”

“ત્યારે હુંખી પરહેજી આણું નથી ખા-
વાનો” મોઠા અડુને જોઈને નાના ભીખાએ
ધમકી આપી.

“માય, હું તો ગોસ્ત ને પરહેજી બેહુ
ખાઈશ” વચલા દીકરા વીકાએ પાકું ડહા-
પણ દેખાડ્યું. “મારે વાસ્તે પરહેજી
આણામાં કુધપાપ નહી તો કસટર ક-
રાવજો અને ગોસ્તના ખાનામાં હું પીલાંની

એક કરમ આઈને પાણી પી લઈશ.”

“દીકરાએને તો કાંઈ ભાવનુંજ નથી.”
તેઓ ધરપચમાં નાસ્તા ઉપરથી હી જવા
પછી મનચેરજી મેહરી આગળ બળાપો
કરવા લાગ્યો. “મેહરી, તું તારા લાડથી
આ કુકતાએને ખીગારોછ હો? તેઓ જે
માગે તે આપવું, એ કેવો ધારો?”

પણ મેહરખાઈ સમજી નહી. તે દીક-
રાએનો બોલ કદી પડવા દેતી નહી હતી.
જોકે આજે ગોસ્તનું ખાનું નહી ખપે
તોપણ મેહરી પોતે પરહેજી ખાના ઉપર
સંતોષ પકડી પોતાના દીકરાએને માટે રા-
તનું ગોસ્તનું ખાનું કરાવી આ વહાલી માએ
પોતાના લાડકા દીકરાએને રાજી કાધા.

આ કાંઈ ગુલી નથી. આ કાંઈ ગુ-
લીના દીકરા નથી કે માઆપ જે આપે તે
ઉપર સચ્ચરી પકડે.

આ માટે ધેરના દીકરાએ સાથ હજી
આપણને ધણું કામ લેવાનું છે.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

ચાહેડેલું ભાડું.

મનચેરજી અને મેહરખાઈ વચે ઉપર
કહ્યું તેમ એકજ બાબત ઉપર એકમત
હતું અને તે ગુલીની બાબતમાં. આ એ-
સતને અંહીથી—મેહમથી, બલકે મુંબઈથી
કાહાડવી જોઈએએવી ધણી અને ધણીઆણી
બેહુની એક સુજ હતી.

ગાંધીનું દસમું ગયું અને ગુલીનું ગરી-
બડું વિધવાપણું નવું જીવન યઈ ગયું. બિ-
આરા નાના રસ્તમનું ધડિયાલ અને સો-
નાનાં બટન વગેરે સેજસાજ જીણસ ફ-
કારો વેચી લાવ્યો, તેમાંથી, તેમજ અમદા-
વાદથી આણેલી જે ખાકી પુંજ વધી હતી
તેમાંથી ગાંધીના દસમા સુધીના સેજસાજ
અર્થ જે કરવાનો હતો તે નીકળી આવ્યો

અને દસમાને દહાડે એક નાની રકમ તુ-
ર્તના અર્થને માટે ગુલીના હાથમાં ખાકી વધી.

દસમાને દહાડે ગુલીના ધેરમાં ભાડાંની
ઉધરાણી યઈ. મનચેરજી વજીલનો એક
જીવાન સરખો કારભારી, જેણે આગળ
આ ધેર ભાડે આપેલું તે નહી પણ ખીજો,
ભાડું ઉધરાવા આવ્યો. ભાડું કેમ અને કાં
ચહડી ગયું તે વાંચનાર જાણેછે. જે ગાંધી
જીવ્યો હોત તો એ ભાડું એક તડાકામાં
આપી દેત—તે જીવ્યો નહી એટલે જે જ મ-
હિનાનું ભાડું ચહડ્યું તે આપવું મુશ્કેલ હતું.

ગુલીએ દિલગીરી સાથ આ દેવું કપૂલ
રાખ્યું અને તે આપવાની પોતાની ફરજ
પણ કપૂલ રાખી. ભાડું ચહડી જવા માટે

તેણીએ પોતાની લાચારી બતાવી અને સ-
મજણ પાડી કે તેનાં દારણો થોડાં મનચે-
રજી વફીલથી છુપ્યાં નથી, તોપણ તેણીએ
કબૂલાત આપી કે “હું એ થોડાં ઉપર ચીકી
લખી નફી જવાબ કહાવીરા.”

આ જવાબ સાંભળીને ઉધરાણીવાળો
માણસ મરડાટમાં ને મિજબાનમાં આવી
ગયો. તે એક ભપકાદાર પોરાકનો પારસી
જાંગલો હતો. તેણે પણ ડગલો અને કાં-
લર અને ચળકતી ઉભા પેજની પાઘડી
અને રાગાનનાં જુટમાં ઢાઢમાર શણગાર
કરેલો હતો. પણ તેની પોરાકની સફાઈને
જાજતાં તેનાં સલુક નહીં હતાં. તે ઘણા
મિજબાન અને તાણથી યુલી સાથે વાત ક-
રતો હતો અને કશી સજામ અકરામ વ-
ગર તે જેમ આવ્યો તેમ ચાલી ગયો.

દરવાજામાંથી બાહાર નીકળતાંજ સામે-
થી પડારાણુ જીવી યુલીના ઘેર તરફ આ-
વતી તે જીવાનિયાને મળી. “એહો! કેમ
છે, દીકરા?” જીવીએ પોતાના સરેમતા
પ્રમાણની છુટથી તેને બોલાવ્યો. તેનો મ-
રડાક હજી જેવો ને તેવો હતો. જીવીને જ-
વાબ દેવો તેની પદ્ધતી હલકું હતું. તે
માત્ર જરા ડાકું નમાવી ચાલી ગયો. તો
જોકે તે માત્ર ઉધરાણીના કામપર આવે-
લો હતો.

“મુવો, બાપ લાખ ચાલીહનો! મુવો પ-
ગાર કમાતો એહો તે કપડાંપરજ જતો
એહો, ને મુવાને રાગ કેટલો?” જીવી આ
અપમાનથી બડબડતી યુલીની પાસે આવી.

“જીવણાઈ, એ કોણ? તમે જાણજોછ
કે?” યુલીએ પોતાની પડારાણને પુછ્યું.

“તે, જાણજોલો કેની?” જીવીએ આ-
જખ આપી. “પેલા તારા હગા, મનચેર-
જી વફીલનો દીકરો!”

“કોણ? મેહરબાઈનો? પણ એ તો ઉધ-
રાણીએ આવ્યોતો?”

“તો ખીજું આવડે હું કે કામ કરે?
એને એના બાપે પોતાની આશીરમાં વ-
ફીલના કામપર રાખેલો. એ કોઈ દહાડે

ઉધરાણીએ જાતેથી નહી. આજેજ મેં જોયું
કે બાપે તેને કેથોં એ હલકાં કામપર નાખેલો.”

“છોકરો સલુકાઈનો તો કેથો બંડાર
છે, જીવણાઈ.” યુલીએ ટકોર કીધી.

“દીકરો કોણનો? માબાપ હારાં હલક
હીખેલાં હોય તો દીકરો દીકરી હીખે
કની?” એ જીવીનું ડહાપણ ભરેલું મત હતું.

યુલીએ મહડલાં બાડાં સાર મનચેરજી
વફીલ ઉપર એક નમનતાઈ ભરેલી ચીકી
લખી, તેમાં પોતાની મુસીબતો જણાવીને
ખબર આપી કે મારો ભાઈ રંચુનમાં વફીલ
છે, તેની મદદ સાર મેં આજ ઘણા મહીના
યયા લખેલું છે, મોટે તેની તરફથી જ-
લદીથી નાણું મળવાની વફી છે, તે જેવું
આવશે તેવું હું બાકું ચુકવી આપીરા.

જીવી યુલીની આ સાદાઈ ઉપર હસવા
લાગી. સત્ત દીલનો મનચેરજી સમજીતી
ઉપર થોમિ અથવા કાહણીથી પીગળે એવો
નહીં હતો, તોપણ યુલીને હજીખી ભરસો
હતો. તે એટલા મહીના થોભ્યોછે તો થોડા
દહાડાં તો થોભશેજ.

“દીકરી યુલીબાઈ, આ એક તાનછો-
ઈનો કટકો છે, તેનો પાનકો (પોલકો) વે-
તરીને હીવી આપહે?” જીવી યુલીને મોટે
કામ લાવી હતી તે આપીને પુછ્યું. “પેલા
નાકા ઉપર ભીખી દરજન રહેલી તેને હું
આપવા મવેલી, પણ તે દાકણ પાહે તો એ-
ટલું કામ કે પાનકો હીવવા ના કેહ, જો
કે હું કાંઈ રાંન પાહે મફતનું કામ નહી
લઈ ગયલી, હઉવે. રાંનને એક પાનકો વે-
તરવા ને હીવવા બાર આંણાની ધાડ ધ-
ધાડવા કહી તોભી ના કહેલું. તુંને તો, દી-
કરી, એવું એવું હીવતાં આવડેલું તો લે,
દીકરી, તુંજ એજ કામ કરની ને તેટલા
પૈહાભી તુંનેજ આપાહ.”

“કોણને મોટે વેતરવાનું?”

“આ પોરી થતીજ તો! મારી રત્ની!
આ તેનો બાપ બાડ લડાવીને તેને ખગા-
ડ. ગામનાં લોકો પાનકા પેહરે તો મારો
ફકીરો કેહજે રત્નીનેખી પેહરાવ. તેથી ધ-

કેલા ખાવા પડે. મારા વર આગળ માંડે કાંઈ ચાલતું નથીરે, નથી ચાલતું.” જીવી દાંત પીસીને બડબડી.

“જીવણાઈ, ખોદાએ આપું તો બચ્ચાંને શેષ પુરા પાડવા દેવો.” ગુલીએ ધીરજ આપી અને જીવી જવાબ દેય તે આગઉ તો પોતેજ માગણી કીધી કે “એ પોલકો તમારી સુંદર રત્નીને માટે તમેને મોંઘો પડતો હોય તો મારી એટલી અરજ કબૂલ રાખો કે એની સીત્તાઈના બાર આના હું નહીં લઈશ. એટલે તે સસ્તો પડશે અને બિચારી રતન તે પેહરશે.”

“ના, ના, ના. એમ કાંઈ બને નહીં. ત્યારે તો લાવ માંડે કપડું પાછું.” જીવી ખીજવાઈને તાનછોછને કટકો પાછો લેવા પડી. “તું સુકત કામ કરે ને મારી રત્ની પેહરે? એમ નહીં બને. મને પૈસા તો આપવાનાજ હતા. ભીખી દરજન બાર આના લેતે તો જાતે કેની? તેમ તું લે.”

“એમ સમજો કે બેહન રત્નીને મેં એટલી એક ભેટ કીધી.” ગુલીએ માગી લીધું.

“તું પૈસાવાલી થાય ત્યારે અમને ભેટ હોગાદ કરશે તે બધી લઈહું. હમણા તો વુને જે મળે તે લેવાનુંજ કર. તું નહીં લેય તો તારાં બચ્ચાંને દગો કેહેવાય.”

આ સાદી અને સાચી તકરાર ગુલીથી કેમ ના પડાય? જીવીની આ મદદ—બાર આના—વાંચનારને મનથી નજીવી લાગશે, પણ ગુલી ગરીબને મનથી તે કીમતી મદદ હતી. તેમાં ત્રણ દહાડાનું બજાર નિકળતું હતું—પુર્તના બુખમરાનો અટકાવ નજરે પડતો હતો. તે આજે સહવારનાજ આહતી હતી કે બિચારાં બચ્ચાંનું પેટ ભરવા કાંઈ કામ મળે તો કેવું સારું, અને તે કામ મળી આવ્યું.

ગુલીએ રત્નીનો પોલકો એક દહાડામાં વેતરીને દોરાડી કાઢાડ્યો અને તેમ કરતાં બધા વખત પોતાનો ખર્ચ કેમ નિભાવે તોના વિચારમાં ગુજર્યો. ગુલી પાસે હવે સિલક તો માત્ર નામનીજ રહી. અને તેમાં

જીવીનો આપેલો આ રૂબા વંધો, પણ એમ હાથ આટે ક્યાં સુધી જીવી શકશે? સાચું કરજ થયલું છે અને તેમાં મુખ્ય ઘેરનું ભાડું મળીને ખાસા બસો રૂપીઆથી વધારે ભરવાના છે.

આજ “બંગલો” પેટામાં ભાડે રાખવાની જીવીની સલાહ મુજબ જો બને તો માંડે. માટે ગુલીએ પોતાના માળા ઉપરનો ચ્યોરડો અને તેની પાસેની નાની ચ્યોરડી પુર્ત ખાલી કીધી અને તે તથા આવરચીખાનાનો એક ભાગ ભાડે આપવા કાઢાડ્યો. ગુલીએ પોતાના સુંદર હરફે “TO BE LET” કાગળ ઉપર ચિતારીને તેને એક પાટીયાંપર વળગાડીને દરવાજા ઉપર લટકાવ્યું તથા રસ્તે પોતાના ભાંયતલીએના ચ્યોરડા ઉપર “Private” નું પાટીઉં લગાડી જે ભાડુત જોવા આવે તે આ “ધેરધણી” ની ગરીબી જોયા વગર પાંધરા માળા ઉપરજ જાય એવી ગોઠવણ કીધી.

ખીજે દહાડે બપોરના જમીને ગુલી પોતાની પાછલી ચ્યોરડીમાં રત્નીના પોલકાની બાંહે સીવતી હતી અને રસ્તે ખીજાં બચ્ચાંએને બડકીના દિવાનખાતામાં લેસન આપતો હતો તેટલામાં બે આદમીઓ ઘેરમાં દાખલ થયા. રસ્તે સમજ્યો કે કોઈ ભાડુત ઘેર જોવા આવ્યાં છે માટે તેમને આવકાર દેવાને વેહલો બાહાર નિકળ્યો, પણ તેજ વખતે ગુલીએ બાહર આશાબર નિકળી આવી આરાભંગ માણસોને દીઠા.

રસ્તે પાછો પોંડો બેઠો અને ગુલીએ જોયું તો એ તો ગઈ કાલવાળો પેલોજ ઉધરાણીનો માણસ, ભાડું ઉધરાવનારો—મનચેરજ શેઠનો દીકરો—પાછો આવ્યો હતો. તે કાલના જેટલોજ ઈશ્કી પોશાકમાં હતો, પણ પોશાક બદલી આવ્યો હતો. કાલે તેના દીલમાં કાળી મખમલનો ડગલો હતો, આજે બધુ સાઠીનના ડગલામાં તે આવ્યો હતો; કાલે તેના પગમાં સફેદ પાટલુન હતું. આજે લાલ પાજનું પાટલુન પેહરેલું હતું—એટલે

કે આ જીવનિયો રોજ નવા નવા ફકડ પોશાક બદલતો હતો.

પણ આજે તેની સાથે એક ખીજો પારસી હતો, તેને “અડુ” ગાડીમાં બેસાડીને લાવ્યો હતો. એ પારસીના હાથમાં કાગલિયાંઓનું બંડલ હતું. “અડુ” ગુલી આગળ વાત કરવા આવ્યો તેટલે તે પારસી કાગલિયાં ઓળવા લાગ્યો.

“શેઠે પૂછાવ્યું છે કે તમારું છ મહિનાનું ભાડું ચઢી ગયું છે તે ચુકવો છો કે નહીં?” શેઠના આ ઉધરાણી કરનારા દીકરાએ ગઈ કાલ કરતાં વધારે તુંડાઈથી પુછ્યું. “મને હુકમ કીધો છે કે આજને આજ ભાડું ઉધરાવી લાવવું નહીં તો કે—”

“પણ જી, મેં કાલે શેઠ ઉપર ચીકી લખી હતી?” ગુલી વચે ખેલી.

“તે હું કાંઈ જાણતો નથી.” આ માગનારે તાન કીધું. “ભાડું આપો નહીં તો કે તમારા સામાન ઉપર ટાંચ લાવીશું.”

“પણ સાહેબ, મેં ભાડું આપવાની ના નથી પાડી. મેં કાલેજ શેઠને અરજ કીધી છે જરા થોભવું.”

“કિયા શેઠને? તમે હોરમજરાહ શેઠને લખ્યું?”

“નહી, મેં મનચેરજી શેઠ વકીલને લખ્યું.”

“પણ એમાં મનચેરજી શેઠ શું કરે? આ ઘેર કાંઈ તેવણું નથી. તેવણુ તો માત્ર હોરમજરાહ શેઠના વકીલ છે અને ઘેરના ધણીને ભાડું ભરવું જોઈએ કે નહીં? હું હોરમજરાહ શેઠની તરફથી તમને કહું કે અબધડી બધું ચુકવી આપો.”

“શેઠને કહો કે મહીનો પંદર દહાડા થોભે.”

“ક્યાંસુધી થોભે? તમે યંબઈ આવ્યાં છો ત્યારનું ભાડું ચુકવ્યું નથી. એક મહીનોખી તમે ભાડું બચું નથી, એટલે આજ છ મહીનો થયા તમે સુકત પડી રહ્યાં છો.”

“છ મહીનો થોભ્યા તો હવે એક મહીનો વધારે થોભા—”

“નહી, નહી, નહી થોભાય, નહી થોભાય. મનચેરજી શેઠ વધારેવાર થોભી શકતા નથી.”

અડુએ પોતાના બાપની તરફથી જવાબ દીધો.

“તમે આ શેઠમાં તદન નવાં છો, તમને કોઈ ઓળખતું નથી અને તોપણ તમને છ મહીનાવેર ભાડું ચઢાવા દીધું તે શું બસ નથી?”

“હું ચાહું છું, બાઈ, કે તમે મહીને મહીને ભાડાંની ઉધરાણી કીધી હો કે જોઈ અમે કાંઈની કરીને તે ચુકવી આપતે. મારા વર જીવતા હતા ત્યારે એકખી વખત તમે ભાડું ઉધરાવ્યું નહી, તે ઉપરથી મારા વરે ધાસ્યું કે તમને ઉતાવળ નહી હશે. પણ હવે તેના ગુજરવા પછી બધું ચઢેલું ભાડું તમે એકડું માગો છો તે હું કેમ આપી શકીશ?”

“ત્યારે તમે આજે નથી આપતાં?”

“મારી પાસે આજે આપવા માટે તો કાંઈજ નથી.”

“ઠીક છે ત્યારે. મીં ખેલીક તમે તમારું કામ કરો.”

અડુએ પેલા પોતાની સાથે આજેલા પારસીને બોલાવીને હુકમ કીધો. અડુના બોલવા પછીજ ગુલીએ માટા ગભરાટ વચે જાણ્યું કે એ પારસી સમાલ કૉજ કૉટને એક ખેલીક હતો અને તેને ભાડાંના બદલામાં સામાન ઉપર જાપતો નાખવા સારૂ આણ્યો હતો—ગરીબ ગુલીનાં “હાથાં રખડાવા,” તેને અધરિયાત ઘેરની બાહાર કાઢાડવા સારૂ આણ્યો હતો.

ગાંધીના ગુજરવાને હજી તો દસમું ગયું એટલામાં આ ગજબ, આ ફજેતી ભરેલા ગજબની ગુલીએ વકી રાખી નહી હતી. આ ધમકીથી તેની છાતી ફાટી ગઈ અને શું કરવું તે તેને કાંઈ સુખ્યું નહી.

અગરજે ભાડુતો સાથે લખત થયું હોય અને તે રજીસ્ટર કરેલું લખત હોય તો ઘેરનો ધણી ચઢી ગયલાં ભાડાંને માટે ભાડુતના સામાન ઉપર ટાંચ લાવવાનો ધારામાં હક ધરાવે છે. તે ભાડુતને કશી

અગર આપ્યા વગર સામાન ઉપર ટાંચ લાવવાનું હુકમનામું મેળવી શકે છે અને પુર્વજ ટાંચ લાવીને બાડાંના પૈસા તેટલી-જ કીમતનો સામાન જપ્ત કરી તથા વેચી નાખીને વસુલ કરી શકે છે.

મનચેરજી શેઠ વકીલ હતા, એટલે ગુણી ગરીબને સતાવવાની આ સધળી તાલ તે-પણ આશાનીથી કરી શક્યા. પોતાના પૈસા (કેવી રીતથી મેળવેલા!)માં આ એક પીડા—પોતાની મેજમાં આ એક નડતલ—કવાળમાં હાડકાંને દૂર કરવાને મેહરી મનચેરજીને વારંધડીએ કહ્યા કરતી હતી. મનચેરજીએ તેને “થોડા મહીના જવા દે” એમ કહીને થોભાવેલી વાંચનારને યાદ હશે. તે થોડા મહીના ગયા એટલે મનચેરજી શેઠ પોતાની ધારણા બળવવાને બૂધ્યા નહી.

ગુણી ગરીબનું બાડું તેણે આમઆ ચ-હડાવા દીધું કે જ્યાં પછી સામડું આપતાં બારી પડે. ધારા પ્રમાણે હોરમજરાહ શે-ઠની મીલકતનાં સધળાં લખતો રેજીસ્ટર થતાં હતાં, એટલે તે વિષે પણ કાંઈ વાંધા નહી હતા. એ રીતે કામ પાડું થયું કે પછી ગુણીના સામાન ઉપર ટાંચ કહડાવી અને તેનાં “હાથાં રખડાવા”નું હુકમનામું કહડાવ્યું.

આ કામ પોતાના દીકરા અહુને સોંપ-વાની મેહરીએ આમઆ પોતાના આવિદ-ને બોહસ કરી હતી. અરદેરાને તેના આપે પોતાની આશીસમાં વકીલનું કામ શિ-ખવા શબ્દો હતા. તે તોફાની, કરડો અને

સખત હૈડાંનો હતો. ગુણીને ત્યાં કેટલી ગડ-બડ કરવી તે વિષે તેની માએ આમઆ તેને ઉશકેરી મોકલ્યો હતો, કેમકે ખીજાં બાડુતોમાં મેહરીને કાંઈ સંબંધ નહી હતો, પણ આ બાડુતને કહડાવવામાં તો મેહ-રીને પોતાને લાભ હતો.

મઈ કાલે અહુ બાડું ઉધરાવા જવાનો હતો, મોટે મેહરીએ તેને આમઆ ફાંકડો અને ઇશ્કી બનાવી મોકલ્યો હતો. આને વળી તે બેલીકને લઈ જવાનો હતો એમ પોતાના વરથી જાણ્યાથી તેની વહાલી માએ પોતાના આ લાડકા દીકરાને આને પોશાગીર-પણામાં વધારે રંગીલા બનાવી મોકલ્યો હતો.

અહુના તુંડાઈ બરેલા રાખ્દો સાંભળીને રસ્તમ તેની મા પાસે દોડી આવ્યો. આ-ટલા સરખા એક જીવાનવાના એક અ-બળા જતીને ખીછીવાડનારા આ તકાળથી રસ્તમનું લોહી ઉશકેરાઈ આવ્યું, પણ ગુ-લીએ તે તુર્ત સમજી જઈ એકજ ઇશા-રતમાં તેને થોભાવ્યો અને તેના કાનમાં કહ્યું, “દીકરા, સરકારનું માણસ પોતાનો હુકમ બજાવે તેમાં તેની ઉપર રીસે બ-રાવામાં શો કાયદો?”

માના હુકમને માન આપી રસ્તમ ને અહુને પછવાડેથી એક લાત ઝાડવાની તૈ-યારીમાં હતો તે ખીસતો ગયો, પણ આ વખતે કાંઈ કરવું જોઈએ અને શું કરવું જોઈએ તેના વિચારમાં તે ધેરની બાહર નિકળી ગયો.

પ્રકરણ ૩૪ ઝું.

મનચેરજી શેઠ.

પોતાનું ઘેર હોય તેમ અહુ બેલીકની સાથે ખેસવાના દિવાનખાતામાં ચાલ્યો અને પોતાના આપનો માલ હોય તેમ ઊંચકી જવાના સામાનની ટીપ કરવા લાગ્યો. ગુણી તેમની પાછળ રડમસ મેહરે આવી ઉભી.

બાડાંની રકમ મોટી હતી અને સામા-ન તેની કીમત કરતાં કાંઈ વધારે નહી હતો. થોડો સામાન લઈ જાય તો બાડું વળી રહે ત્યારે બાકીનો સામાન બિચારી ગ-રીબ ગુણીના વપરાસ સાર વધે એવું કાંઈ

નહી હતું. “આ તો આખું ઘેર ઊંચકી બધ જવું પડશે” બેલીફે અડના કાનમાં કૂક મારી.

“તારાથી થાય એટલું કર” અડએ બેલીફને શિખવ્યું.

તેઓ આ અગત્યના કામમાં રોકાયેલા હતા, તેટલામાં તેની સદાની મદદગાર જીવી ઝડપથી આવી. રસ્તામાં બહાર દોડી ગયો હતો તે આ બહી પડાસણને બોલાવા ગયો હતો. જીવી સમજી સમજી તો ગઈ, તોપણ ગુલીને પાછલી ઓરડીમાં એકાંત તેડી ગઈ.

“એ હું થાઉં હું?” જીવીએ પૂછ્યું, પણ ગુલી ઓરડીના એક નીચા કોચ ઉપર ફસડાઈ પડી ડુસકે ડુસકે રડવા સિવાય વધારે જવાબ દઈ શકી નહી.

“એમ હું કરે, ગુલી? પેલાં બચાં ખીડે?” જીવી તેને ધિરજ આપવા લાગી. “કાલની તારી ચીસો જવાબ મળ્યો કે?”

“જવાબમાં જવાબ એજ,” ગુલી રડતી આંખો લુછીને બેલી “કે હોરમજરાહ શેઠે મારા સામાન ઉપર ટાંચ મોકલાવી જી અને મારી કુજોતી અધુરી હતી તે પુરી કીધી જી.”

“હોય નહી.” જીવી નહી માનવાનું ડાકું ધુણાવવા લાગી. “હોરમજરાહનું એ કામ હોય નહી. તે એવું કરે નહી.”

“તોપણ તેવજીએ એ કીધું જી. આ બે જણાઓ સાફ તેવજીનું નામ લેય જી.” ગુલીએ ખબર આપી.

“હોરમજરાહ કોઈને દુઃખ આપે એવો માણસ નહી. તેનો એવો ખવાહજ નહી.” જીવી ખેંહસ કરવા લાગી. “આ પોપરાઓ મરને તેનું નામ વાપરે, પણ હું એ માનું નહી, હવે.”

“ઓ! જીવણાઈ, હવે હું શું કરું?” ગુલી પોતાનું કપાળ કુદીને પાછી રડતી થઈ. “મને કાંઈ ઉપાય બતાવો. આ લોકો બધો સામાન ઊંચકી જશે, અમોને રસતામાં બહાર કાઢાડશે તો અમે ક્યાં પડીશું!”

“હું તુંને રહતો બતાવું તેમ કરે?” જીવીએ સલાહ આપી. “મારું જો માને તો તું જ તારા હજા મનચેરજી વકીલની પાછે, ને તેને બાંધો દુકો કરીને કેહે કે તારા ઉપરની આ ટાંચ ઉઠાવી લે. તેને હમજીવ.”

“મને ક્યાં મોકલો જી, જીવણાઈ!” ગુલી ધણજ ધચુપચુ મને બેલી. “જોને હું જોવાને પણ ધિક્કારું જી, તેના કાલાવાલા કરવા જઈ? તેના કરતાં તો બેહતર, જીવણાઈ, કે તમે મેહરબાની કરી તમારા ફકીરજીને હોરમજરાહ શેઠની પાસે મોકલો. તેવજી કાંઈ દયા કરે તો કરે.”

“ના, ના, ના. હોરમજરાહ હેઠ પોતાના કામકાજની બાબતમાં હખત માણુ હેખું.” જીવીએ હોરમજરાહની ખીડીક બતાવી. “એ તો પોતાનાં કામકાજમાં ખીજને વચે પડવા દેતો છે નહી. હવે હવે કામ હોંપી આપેલાં, ને જો એકનું કામ ખીજ કરવા જાય તો હાફ કેહે કે ‘એનું તમારે હું? તમે તમારું કામ કરો.’ વળી હોરમજરાહ હેઠના અમે કાંઈ ગોઠિયા નહી કે હમજીવીએ. આપજો તો ચાકર માણુહ પડ્યાં, તે એના માલ મીલકતની વાતમાં વચે કેમ પડાય?”

“પણ ત્યારે તો, જીવણાઈ, મારા સામાનપર ટાંચ અટકાવી શકાશે નહી.” ગુલી નિરાશાથી બેલી. “બ્યારે હોરમજરાહ શેઠથી આશા નહી તો મનચેરજી વકીલ જો તેવજીની તરફથી આ ટાંચ લાગ્યા જી તેની શી આશા રખાય?”

“હોરમજરાહથી બહું થવાનું નહી એમ હું નથી કેહતી, મારી દીકરી.” જીવીએ સમજાવીને બોલાસો કીધા. “હોરમજરાહ ગરીબને હતાવે એવો માણુહ નહી, પણ એ તો પેલા ધુવા વકીલ થતાનું જ કામ. મારે હું તેને હમજીવ તુંને કહું.”

“પણ જો હોરમજરાહ એટલા દયાળુ છે તો શું તેવજીને નહી સમજાવાય?”

“કોણ હમજીવે? અમારું તો એ કામ

નહી. પણ વળી જો કોઈ કેહવા જાય તો કેહે કે જવો મનચેરજી પાડે.”

“પણ હું મનચેરજીને કેહવા જાઉં ત્યાં- સુધી આ લોકો ચોબચે કે?” જીવીની ત- કરારને વજન પિછાનીને ગુલીએ તે સ- લાહ મુજબ ચાલવાનું મન બતાવ્યું. “એ લોકો તો એકદમ હાજી રાખડાવા આપ્યાછ.”

“તેની તું ફિકર ના કર. હું એ મુવા- એને હમજવી લેવાહ.” જીવીએ હિમત આપી. “તું જેમ અને તેમ જલદી જ- ધને જલદી પાછી આવતી, એટલે બહ.”

ગુલી પુર્તજ સાદી સાડી પેહરી તૈયાર થઈ. મનચેરજી વજીલની આપ્રીસનું ડેકા- છું પુછી લીધું, અને જોકે પોતે મુંબઈના રસતાઓથી તદન અજણી હતી તોપણ નિશાનીબંધ તે જવા નીકળી.

જે ઘોરડામાં પેલા સખત ધારાના સ- ખત અમલદારે સામાનની હજી ટીપ લેતા હતા ત્યાં જઈ ગુલી પોતાનાં બચ્ચાં- એને ભેટી. પોતાના હિમતવાન દીકરા ર- સ્તમને પોતાની સાથે ભોમિયા દાખલ લીધા અને બાકીના દીકરા દીકરીને એટલુંજ ક- હીને ગઈ કે “હું અગત્યના કામે જઈને હમણાજ પાછી આવુંછ, તેટલાં તમે સં- બાળીને રહેજો ને કાંઈ મસતી કરતાં ના.”

છોકરાએ એટલું વડીક નહી પુછ્યું કે મા તું ક્યાં જાયછે? ખીજાં ઘેરમાં બચ્ચાં જ્યાં મા જાય ત્યાં સાથે જવા માગે તે મુ- જબ ગુલીનાં બચ્ચાં શું વર્તવાનાં છે? તેઓએ ગૂપ્તરૂપ માને જવા દીધી.

વરના ગુજર્યા પછી દસ દિવસમાં જૈ- રીથી બાહાર નિકળાય કે? જરૂર પડે તો નહી કાં જાય? ધણી મરી જવા માટે જો ધણીઆણીએ દુનિયા તજી દેવી હોય તો જીવી વાત છે. પણ દુનિયામાં વસવા અને જીવવાની ઉમેદ રાખવી, દુનિયાદારીના સં- સારમાં પુરતી રીતે ભેળાવું, ધણીના ધન માલનો વારસો લેવો અને વહીવટ ચલા- વવો, આવું પીવું, બાજ રાજગાર કરવા, લખ

વેહા કરવા, મોટા ખરચો કરવા, અને તો- પણ ઘેરમાં બરાઈ ખેસવાના ઢાંગ કરવા એ શું? પોતાને લાગે યા નહી લાગે તોપણ મહીનાઓ અને વર્ષો સુધી પડેપોરા ખેસી રહેવું એ શું ઢાંગ નથી?

ગુલી એવી ઢાંગી નહી હતી. ધણી મુવે, તેની સાથ ગોયા તે પણ મુઠ હતી, તોપણ પોતાના પેદા કરનાર તરફની ફરજને માટે, પોતાનાં બચ્ચાં તરફની ફરજને માટે, ખુદ પોતાના ધણી તરફની ફરજને માટે તે જીવવા માગતી હતી. તે દુઃખથી ડરીને બરાઈ ખેસનારી નહી પણ દુઃખને “સાથું જોનારી” હતી. માટે પોતાના અવિદની સ્વર્ગવાસને જોકે માત્ર દસ દહાડા થયા તે- ટલામાં બાહાર જવાની તેને ફરજ પડી તો તેણીએ જવાને ના પાડી નહી. ગુલી જાય નહી તો કેહ કોણને? તેના કોઈ કરતા કા- રવતા કારભારી કે સગા વહાલા નહી હતા, અને જે કામ તેણીએ જીજી આશા વગર માથે લીધું છે તે ખીજા પારકાઓથી અને એવું નહી હતું.

ત્રેનનો વખત થયેલો હતો. દાદરના સ્ટે- શન ઉપર ફાટમાં જવાની ત્રેન તૈયાર હતી અને જો એક મિનિટ વાર લાગત તો ત્રેન બાકી ખેસીને ગુલીને એક કલાકની બાકી થાત. રસ્તમે ત્રીજા વરગની ટીકીટ કહ- ડાવી અને મા દીકરો બંને એક ત્રેનમાં ઉપડ્યાં.

ક્યાં જવું છે અને શા કામે જવું છે તે રસતામાં ગુલીએ રસ્તમને સઘળું સમજાવ્યું. વીરા મિનિટમાં ત્રેન ફાટમાં પુગી અને પાછલા પોહરના ૩ થવા આવેલા તે અ- મલ મનચેરજી વજીલની આપ્રીસ રસ્તમે નિશાની મુજબ પોતાની મા સાથે નામોનાં પાટીઆં વાંચીને સેહલંથી શોધી કાઢી. હાઈ કોર્ટ સ્ટેશનની સામે હતી અને વ- જીલની આપ્રીસ હાઈ કોર્ટથી દૂર નહી હતી.

એક આસરે ત્રીસ વર્ષની જીવાન ખુબ- સુરત વિધવા એક ચૌદ વર્ષના જીવાન

છોકરા સાથે આસપાસ કશું જોયા વિના મજાહજ બરેલી રીતે રસતેથી ચાલતી હતી, તે ઘણાજ ગરીબ દેખાવ ઉપર એકેએક જણાની નજર ખેંચાતી હતી. “સુધરે રાંત ખેબદામની મરામચોર!” બ્યારે મેહરબાઈએ આ વાત સાંભળી ત્યારે નિંદા ચલાવી. “એ રાંત શું વરનો સોગ પાળતી? રાંતે દસમું વીત્યું કે લાલ વાવટો ઉરાડ્યો!”

મનચેરજી શેઠ આશીસમાં હતા, પણ સરેસતા મુજબ “ઘણા કામમાં હતા.” ક્લાર્કોના ઝ્યારડામાં ચાર પાંચ જીવાનિ-ચાઓ કામે લાગેલા હતા, તેઓ પોતાની આશીસમાં એક નવતરી પારસણના નવાઈ જેવા દેખાવ ઉપર ટીકી ટીકીને જોવા લાગ્યા.

એક ક્લાર્ક ઉઠીને ગુલીને આવી મળ્યો. “કોણને પુછો?”—“મનચેરજી શેઠ વકીલને.”—“તમારું નામ શું?”—ગુલીએ નામ આપ્યું અને ક્લાર્ક નામ લઈ એક અંદરના ઝ્યારડામાં જઈ પાછો જવાબ લાવ્યો. “શેઠ ઘણા કામમાં છે. તમોને હમણા મળી શકશે નહીં.”—“મારું કામ તાંકીદની અગતનું છે.”—“ત્યારે ઘડીવાર બેસો. હમણા તો ઘરાકો શેઠને મળવા આવેલાં છે.”

ક્લાર્કે એક ખુરસી આપી અને ગુલી ક્લાર્કોની ટીકાતી એકીટગરને દૂર કરવા બાહરે ચાલમાં દાદરની આંગળે રસ્તમ પાસે ખુરસી કહડાવીને બેઠી, બ્યાં પોતાની માની પાસે પઠાવાળા સિપાઈ લોકની બેસવાની બાસટી ઉપર રસ્તમ બેઠો.

ગુલી ઘણીવાર લગીણ થોભી. રાજબાઈ ટાવરના સુંદર ધડીઆળના રાશદવાળા ધં-ટોમાં સાડાતણ થયા અને તોપણ તેની દાદ લાગી નહીં. એક-બે ક્લાર્કો અવારનવાર આવીને ડાડ્યું કરી ગયા. શું કેહવાની કાંઈ જરૂર છે કે ગુલી ગઈ યા નહીં તે જોવા સારું એ ક્લાર્કો શેઠના હુકમથી આવી ગયા હતા?

પોણાચાર થયા ત્યારે ગુલીએ રસ્તમને

પાછો અંદર તલાશ કરવા મોકલ્યો. એક ખીન્ને ક્લાર્ક બાહાર આવ્યો. “શેઠ કેહવાડે કે હમણા તેવણને ઘણું કામ છે. તમોને તેવણ મળી શકશે નહીં.”—“પણ જી, મારું કામ ઘણું અગતનું છે. હું ઘણીવાર બોલી નહીં કરીશ.”—“શું કામ છે? મને કહેને?” ક્લાર્કે જાણવા માહ્યું. “મને માફ કરો,” ગુલીએ માગી લીધું, “મારું કામ હું શેઠને પોતાનેજ કેહવા માગું.”

“બેસો ત્યારે” એમ કહી ક્લાર્ક લગાર અપમાન લઈ ચાલી ગયો અને “વાટ જોયા કરજો!” એવી ટકોર મનમાં બડગડી ગયો. વળી અડધો કલાક નિકલી ગયો. પણ તે અડધો કલાક બિચારી ટોંગાઈ રહેલી ગુલી ગરીબને અડધા દહાડા જેટલાં લાંબાં લાગ્યાં.

ચાર વાગતાના ઘંટ થવા અગાઉ પેલોજ ક્લાર્ક માથે પાઘડી સુકીને જતો હોય તેમ આવ્યો. “આહો! તમે હજી અંહીજ બેસી રહ્યાં?” તે અચ્ચરતી બતખીને બોલ્યો. “હાજી. મેહરબાની કરી શેઠને મારી સાથ મળ્યો.” ગુલીએ આજીજી કીધી. “મેં તમોને કહ્યું કે શેઠ ઘણા કામમાં છે, તમોને નહીં મળી શકશે.”—“તેવણ આહે તો એક બે મિનિટ મને વાત કરવા વખત આપી શકશે.”—“શેઠ કામથી પરવાર પામશે તો” ક્લાર્કે રાત કીધી. “ત્યારે ત્યાંવેર મને બેસવું પડશે.” ગુલીએ પાછી ધીરજ દેખાડી.

“જૈરાં, તમે જાણતાં નથી કે વકીલની આશીસમાં વકીલો બધાં ઘરાક સાથ વાત કરી શકતા નથી.” ક્લાર્કે જતાં જતાં બુસો કરી ગયો, “કોઈનેબી મળવું હોય તો પેહલાં અમેને મળેજી, પછી અમે તે ઘરાકને શેઠ પાસે લઈ જઈએ છીએ.”—“પણ જી, હું કાંઈ ઘરાક નથી,” ગુલીએ અચ્ચર ગુજરી “હું કાંઈ વકીલ સાહેબને મારો કામ લઈને આવી નથી. હું તો એક

અરજ કરવા આવીશ.”—“એવી અરજી-
એ લખને તો ધણી બૈરીએ અંછી રખ-
ડતી આવેશ. પારસીઓમાં એવા બિઆરી-
એ આગલ ક્યારે હતા! અફસોસ! પાર-
સીઓના કૈવો ખરાબ દેહડો આવેશ.”

પારસીઓના આ મોટા ખેરખા—પચાસ
રૂપરડીનો પગારદાર ક્લાર્ક—આ પ્રમાણે
એક બિઆરી નિર્દોશ પારસી અખલાને અ-
પમાનો કરતો દાદર ઉપરથી ઉતરી ગયો.
અને એકવાર ફરી ક્લાર્કો સુધી તપ કરતી
બેસી રહેવાનો ગુલીનો વારો આવ્યો.

બેસી રહેતાં રહેતાં ગુલી કંટાળી ગઈ.
આનો વખત થઈ ગયો. ગુલીના ગરીબ
ઘેરમાં સાંજની આ તો બંધ થઈ હતી—
સહવારની આમાં કુધ, પાંઉ, વગેરેનો ખર્ચ
પણ કાઢાડી નાખેલો હતો—મોટે ભાગે
સ્ત્રીએ બેસી રહેતાં રહેતાં અતિયંત તરસ
લાગવાની ફરિયાદ કીધી, ત્યારે અચીત
આશ્રીસમાં સધળાઓને કુધની મીઠી આ
પીતાં જોઈને માને આનો ખર્ચ કરાવવાના
કરા ખાલથી કીધી નહીં હતી.

જેમ સ્ત્રીએ તેમજ ગુલીના ગણોના
કાકરો પાસથી સુકાઈ ચાલ્યો હતો. બિ-
આરી ગુલી તો બપોરની બુખી હતી. બચ્ચાં-
ને જમાડ્યા પછી પોતે જમવા જતી હતી
તેજામાં જ આ માગનારની ધાડ આવી
હતી અને તેના ધબકારમાં જમવાની રહી
ગઈ હતી. મોટે ભાગે સ્ત્રીએ તરસની ફ-
રિયાદ કીધી, ત્યારે પોતાની પણ ચેકવાતી
આંટરડીને જરા સાંત કરવા, તે પોતે કાંઈ
સોડાવાટર મળે તો લેવા સ્ત્રીએ સાથે
હેઠલા ખાણમાં ગઈ.

ઝાડની હેઠલ “સોડા! લીમલાઈટ!”
ખૂબ મારનારા પાસેથી બે દોહડીએ થંડા
સોડાવાટરની એક બાટલી સ્ત્રીએ લઈ
આવ્યો અને તે મા ઘીકરાએ ભાગમાં પીધી.
સોડાવાટર રૂચારો હતો. તેમાં સીસાંનો
વાસ હતો. સ્ત્રીએ કહ્યું તેમ ચાકું પાણી

હશે. પણ તે બધાકાબંધ ફુંટયો અને તુર્ત
વેલા તરસ તો છીમાઈ.

બેસી રહેતાં રહેતાં જોડાલી ગુલી કંટાળી
હતી તે કરતાં મનચેરજી શેઠ પોતે એકા
કંટાળ્યા નહીં હતા. ચાર વાગતા પછી
તેણે પોતાના ચોરડાની કમાનવાળી બારી
વડે ક્લાર્કના ચોરડામાં ડોહડું કરી પુછ્યું
“પેલી બૈરી ગઈ કે?”—“હા સાહેબ, ગઈ.”
એક ક્લાર્ક ઝડપથી ચોરડાની બાહરે ડોહડું
કરી જવાબ લઈ ગયો.—“ચાલ ત્યારે
વેહલો યા!” મનચેરજી શેઠ જે ગુલીને
તપાવી તપાવીને તેણીના જવાબી વાટજ જોતા
હતા, તેવણે પોતાને માથે પાધડી મેળી, પોતાના
ક્લાર્કને ફરમાવતા બાહાર નિકળ્યા “વખત
થઈ ગયોશ. વેગ! જલદી કર! ડનલોપ
વાટ જોતો હશે.”

મનચેરજી અને તેના ક્લાર્ક બીંડ ડન-
લોપ બારિસ્ટર પાસે કોઈ કેસની મસલ-
તને મોટે જવાબા હતા, પણ ગુલી વચમાં
પીડા હતી. તેવણે ગુલીનું નામ સાંભળ્યું
હતું ત્યારથી તેને મળવાથી ખીહતા હતા.
તેવણે તેને ઉડાવા માંગતા હતા અને કા-
મનું બાહણું કાઢાડી રખડાવ્યાથી તે અંતે
થાકાને ગઈ એ સાંભળી તેવણે ખુશી થયા
અને તુર્તજ બાહાર નિકળ્યા.

તેવણે ગુલી જેવી એક સ્ત્રીથી ખીહતા
કાં હતા? તેને મોહડેમોહડું મળવાના અ-
ખાડ કાં કરતા હતા? તે કોઈ જાણતું નથી.
તેવણે માત્ર તેણીને ઉડાવેએ એ બિંધે કો-
ઈને શક પણ નહીં હતો. પણ અંતે કારણ
તો શેઠનું દિલ જ જાણે છે. “દિલનો ગ-
વાહ દિલ છે.” તે દિલ ડાખે છે. ડાખેલ
દિલ વધારે મોટો ગવાહ છે.

પણ ગુલી તો શેઠને દાદર ઉપર સામીજ
મળી! તે સોડાવાટર પીને પાછી ઉપર આ-
વતી હતી. ગુલી તેને આજાગતી નહીં હતી,
પણ તેના બપકા ઉપરથી પામી ગઈ. સ્ત્રીએ
મનચેરજી શેઠને એક બે વાર ઘેરપરથી જતા

દીઠા હતા, તેણે 'કહું કે એજ મનચેરજી.

તેને આવતો જોઈ ગુલી દાદર પરજ શાભી અને શેઠના ધસારાબંધ ઉતરવામાં તે બે હાથે પગે પડતી આડી ઉભી. શેઠ તો આ પીડાને જોઈને ડઘાઈજ ગયા, તોપણ જાણે કાંઈ જાણતા નહી હોય તેમ ઉતરી જવા માગતા હતા, તે ગુલીના વચે આપ્યાથી ઉભા રહી ગયા અને જાણે પોતાને અપમાન થયું હોય તેમ પોતાના રાખવાન ચેહરાઉપર ક્રોધમાન ધ્રુમટો ચહાડ્યો.

“કેમ બાઈ, કેણુને પુછોછ?” શેઠે મિજબાની પુછ્યું.

“સાહેબને, જી.” ગુલીએ નરમાસથી વાંકી વળી જવાબ દીધો. “મારી એક અરજ છે જી.”

“અરજ શાની? હું કાંઈ સરકાર બરકાર છું કે મને અરજી કરવા આવ્યાંછ, બાઈ?” ગુલી આડી નહી તે મનચેરજી બાજુએથી તેને વળાવીને ઉતરી પડતાં બોલ્યા “તમારી અરજી સરકારને કરો.”

“નહીજી, તમારાજ કામની મારી અરજ છે.” ગુલી તેની પાછળ પાછળ ઉતરતી બોલી.

“હમણા મને કામ કામ છે, માફ કરો.”

“પણ જી ઘણી જરૂરનું, ઘણી ઉતાવળનું કામ છે. એક ઘડીખી થોભવું નહી જોઈયે અને તોપણ જી હું દોહડ કલાક થોભીછ.”

“હાલ તો નહી બનશે, નહી બનશે. કાલે આવજો.”

પ્રકરણ ૩૪ થું.

“શેઠબાવા” અને “નાનલા શેઠો.”

ગુલીને અફસોસમાં પડતી નાખીને મનચેરજી શેઠ પોતાના ક્લાર્ક સાથે ગાડીમાં બેસી ચાલી ગયા. જે કારણસર આવીને તે બિચારી આટલી ઓઠી થઈ તે કામ અધૂરું રહી ગયું.

“માયજી, એની ઠગજીબજી કહી આપેછ” રસ્તે માને “નાદાન” સલાહ આપી “કે આપણુ થું કામ આવ્યાંછ તે એ જાણે અને જાણીયુજીને આપણને ઉડાવેછ. પણ આપણેખી એને મળ્યા વગર નહી જવું. એ આપણને ઉડાવેછ તો આપણુ એને માથેના થઈયું.”

માની ફરમાસ ઉપરથી રસ્તે પાછો માળા ઉપર આફ્રીસમાં ગયો. એક ક્લાર્કે બોલાવણામાં ખબર આપી કે શેઠ તો મીંડનલોપને મળવા ગયાછે ત્યાંથી પંદર વીસ મિનિટમાં પાછા આવશે. ત્યારે તો પેહલર કે થોભવું, ગુલીએ ડરાવ કીધો અને મા દીકરાં બંને પાછાં માત્રા ઉપર આફ્રીસમાં ગયાં.

હવે તો શેઠના આફ્રીસનો ઓરડો બાકી હતો અને આ બલા ક્લાર્કે બાઈ માણસ જાણીને ગુલીને શેઠના ઓરડામાંજ ખુરસી આપી બેસાડી. રસ્તે માની પાસેના પાસે રહ્યો. બિચારો આ ક્લાર્ક થું જાણે કે શેઠ આ સ્ત્રીની મીલાખાત ઉડાવતા હતા! જે ક્લાર્ક જાણતો હતો તે તો શેઠની સાથે મીંડનલોપના “ચેમબર”માં ગયો હતો.

ઓદા ગરીબને ચારી આપેછે તો હજાર રસતે આપેછે.

ગુલી મનચેરજીની આફ્રીસવાળા ઓરડામાં બેઠી, તેનું બારણું બંધ હતું માટે ક્લાર્કવાળા ઓરડામાં થું ચાલેછે તે તેને દીસતું નહી હતું, પણ ત્યાંની વાત સઘળી સંભળાતી હતી.

ગુલી બેઠા પછી બે ત્રણ મિનિટમાં એક માણસ મેહતાને રૂપિયા આપી ગયો તેનો જાણવાનો આવજા સંભળાયો. વળી બે ત્રણ મિનિટ પછી એક જીવાનિયાનો આવજા

અને નીચલી વાતચીત સંભળાઈ. “કાવ-
સજી, શેઠાવા છે કે?”—“નહીજી, શે-
ઠાવા તો મીંડાન પાસ ગયાછ.”
કાવસજીએ જવાબ દીધો. કાવસજી તે
કંઠાકે હતો, પુછનાર તે મનચેરજી શેઠને
ખીંજે ખેટા બિખાજી હતો. “શેઠાવા”
તે મનચેરજી શેઠને માનથી બોલાવાની
મેહરબાઈએ બચ્ચાને શિખવેલી રીત
હતી. “શેઠ” અને “બાવા” બેહુ દાખલ
એ નામથી મનચેરજીને બમણા માનથી
હાંક મારી શકાતા હતા.

“એહો મેહતા! આજે તો તું તાજે છે!
આ રૂપિયા કોણના?” પેલા જીવાનિયાએ
પાછું પુછ્યું.—“ભીખુભાઈ, ભીખુભાઈ,
હાય મા લગાડીશ.” મેહતાએ જવાબ
દીધો. તે ઉપરથી ગુલી સમજી કે શેઠા-
વાના ભીખુભાઈ તો આ રૂપિયાની આસ-
નાઈ કરવા જતા હતા. “હમણાજ એક
ધરાક એ રૂપિયા ભરી ગયોછે અને મારે
જમ કરવાના છે. નાનલા શેઠ, તમે હાય
ના લગાડશો.”

“કાંઈ નહી, કાંઈ નહી, મને રૂપિયાની
જરૂર છે.” નાનલા શેઠ તો છુટથી રૂપિયા
ઉપાડી લેતા જણાયા. “મારા પાકીટ અર્ચ-
ના આ મહીનાના પૈસા તો ચહડાયા
શું કામ, મેહતા? હમણા તો હું આ પચીસ
રૂપિયા લેવુંછ. તે શેઠાવાને પુછીને ને મારા
પગારમાંથી કાપી લેતે.”

નાનો રસ્તમ, જેણે મનચેરજી શેઠના
દીકરાએને રસતામાં આવતા જતા દીકાજ
માત્ર નહી હતા પણ રસતે સેડીએ મારા-
મારી કરતા સાંભળ્યા હતા, તેણે આવાજ
ઉપરથી પિછાણીને પોતાની માનો શક
તેના કાનપર પડી દૂર કીધો કે આ “ના-
લાશેઠ ભીખુભાઈ” તે મનચેરજી શેઠનો
ખીંજે વુઠાની દીકરો ભીખાજી હતો, અને
ગુલીએ જોયું કે તેને બાપની આજીસની
આવક સાથે આ પ્રમાણે છુટ લેવાની
છુટ હતી.

મેહતાની ચેતવણીનો વુઠકાર કરી ભી-

ખુભાઈએ મેહતાની ટેબલ ઉપરથી પચીસ
રૂપિયા પોતાના ગળવામાં મેળ્યા. “અળ્યા
ભીખુભાઈ, આમ શું કરોછો? શેઠ મને
કપડો આપેછે.”—પણ ભીખુભાઈ શું આ-
જીસના ધણી નહી હતા? શું શેઠના દીકરા
નહી હતા? શું તેની માના લાડકા સપુત
નહી હતા? તાકાત કોણની કે ભીખુભાઈને
કોઈ અટકાવે?

પણ દરએક સેરને માથે સવાસેર હોયછે.
ભીખુભાઈના ગળવામાં રૂપિયા ખણખણે
અને મેહતાજી પ્રેટેસ્ટ કરેછે તેટલામાં
ભીખુભાઈને અટકાવનાર કોઈ ખીંજે સાદ
ગુલીને અને નાના રસ્તમને તેમના ઓર-
ડામાં સંભળાયો. “શું છે? શું છે, મેહ-
તા?”—“જીવાની અદુ શેઠ, આ ભીખુ-
ભાઈ રૂપિયા લઈ ચાલ્યાછે. હજી તો હ-
મણા આવવા, ને તેટલાં તો ઉંચકાઈ
ચાલ્યા.”

આ ત્રીજે આવાજ શેઠાવાના વડા
ખેટા અદુનો હતો, અને ગુલીએ તેને આ-
વાજ ઉપરથી પિછાણ્યો કે તેના ધેરમાં
જે ઠાંચ લાવનાર તે એજ હતો. તે અંહી
કેમ આવ્યો? ઠાંચ પુરી કીધી કે શું? ગુલીને
સામાન તે ઉંચકી લાવ્યો કે શું? ગુલીને
ધણી ધનતેજરી યઈ. પણ તે પુછે કોણને?
અદુને પોતાને પુછાય નહી. તેને પુછવાનો
વખત પણ મળ્યો નહી.

“કેમ ભીખા, ભીખા, રૂપિયા શાના
ઉંચકી જાયછ?” અદુએ પોતાના બાઈને
વાચ્યો.—“એ તો રૂપિયા મેં મારે ખાતે
જમે કીધાછ.” ભીખુભાઈએ ટપારમાં મે-
હતા તરફ આંગળી ખતાવી બોલસો કીધો,
“આ હજમે જમે કરવા અગાઉ હું તે હ-
જમ કરુંતી?”—“પણ તુને શી સતા છે
એ કોણના રૂપિયા છે કે તું લઈ ચાલ્યો?”
અદુએ તકાજો કીધો.—“મારા રૂપિયા છે,
મારા બાપના છે, તું કાંઈ કેહછ?” હવે
ભીખુભાઈ તણાયા, “શેઠાવા મને પગાર
આપેછ કતી, તે પગારને પેટે મેં લીધાછ.”

ભીખુભાઈની આ આપખુદી સામે અ-

કુભાર તણાઈ પડ્યા, તે ઉપરથી ભીખુ-ભાઈ અકુભાર સાથે અથડી પડ્યા. તેઓ સેન્નવારમાં ગાળાગાળી ઉપર આવી ગયા. એકે કહ્યું કે “તું હુસ્તો છે.” તો બીજાએ તોમત મુક્યું કે “તું ચોર છે, અને આ રૂપિયા ચોરી જાયછ.” ગાળાગાળી ઉપરથી હાથોહાથ થવાને થી વાર? પણ ભ્યાં સુધી રાખી ની મારામારી આવી ત્યાં સુધી જે ક્લાકો માત્ર રમુજ મેળવીને વચે પડ્યા નહી તેઓ હવે હાથદરાજીમાં તો વચે પડ્યા અરા અને તેથી “શેડ્યાવા” ના આ બે “નાનલા શેડા” એકેકનાં કોઠાં રંગતા અટક્યા.

આ સમયની તોડછોડ ચલેછે એટલામાં મનચેરજી શેડનાં પગલાં સંભળાયાં. તે અડધા કલાકની અંદર પછા આવ્યા અને તેવણના આવી લાગ્યાથી મારામારી અટકી એટલુંજ નહી પણ મારામારી ચલાવનારાઓ લાગલાજ નહાસીને સંતાઈ ગયા. એક પાણી પીવાની ઓરડીમાં નોડો, બીજો કા-મળિયાંની કપાટની પછવાડે ભગ્યો, અને મનચેરજી શેડ સરસતાની ભપકાદાર ધર-પચ અને રાયથી જેવા પોતાની “આ-ક્રીસ” નું બારણું હુંધાડી અંદર પેઠા તેવા બેહુ છોકરાઓ એકેકની પાછળ દાદર ઉપરથી બિલાડીને પેંડે સટી ગયા.

ઓરડામાં પેસ્તાંજ યુધીને તેના દીકરા સાથે ખેંડી જોઈને મનચેરજી શેડ તો દી-ગમૂઠ થઈ ગયા. જેને તેવણ દુર કરવા માગતા હતા તે તો પાસેની પાસેજ. જેને ઉડાવી એમ તેવણ સમજતા હતા તે તો તેવણની આગળજ ખેંડી. રસ્તમ શેડના આવતાં વારજ ઉમો થઈ બારીપર જઈ ઉમો, ભ્યાંથી જોયું તો ભીખુભાઈ અને અકુભાર તો હેઠેના રસ્તા ઉપર પેલા પચીસ રૂપિયા સારે ધુરકાધુરકી કરતા ચાલ્યા ગયા હતા.

“તમેને અંછી કોણે બોસાડ્યાં?” મનચેરજીએ યુધીને જાણે કોઈ ધાઇખોરી જાણી હોય તેમ ધમકાવીને પૂછ્યું.

“તમારા ક્લાક કાવસજીએ જી.” યુધીએ ઉડીને જવાબ દીધો “ભ્યારે મેં જાણ્યું કે તમે સાહેબ અડધા કલાકની અંદર પાછા આવશે ત્યારે મેં અરજ કીધી કે મને આક્રીસમાં થોભવા દેવી અને તે ઉપરથી મીઠા કાવસજીએ પોતેજ મને અંછી ખેસવાની ફરમાસ કીધી.”

“પણ મેં તમેને કાલે બોલાવ્યાં તે છતાં તમે મને કંટાળો આપવા અંછી ખેડાં.” મનચેરજીએ દમ ભરાવ્યો.

“મારું કામ આજનું છેજી, અને હું કાલે આવું તે ફાકટ છેજી.”

“હું તમેને ઓળખતો નથી, તમારું શું કામ છે તે હું જાણતો નથી, તમે મને કંટાળો શામટે આપોછ?”

“હું, જી, તમારાં મેહરબાઈના મામાન દીકરા, બેહસ્તી યુમાસતાના ગાંધીની બેરી થાવું—”

“વારું પછી?” મનચેરજીએ અધી-રાધી પૂછ્યું.

યુધીએ પોતાનું કામ કહી સંભળાવ્યું— ધણી નરમારી, ધણી આજીજીથી અરજ યુજરી કે તેના સામાન ઉપર મુકેની ઠાંચ ઉઠાવી લેવી.

“હા, ખુશી સાથે ઠાંચ ઉઠાવી લેવું.” મનચેરજી શેડ દોંગ ચલાવ્યા. “કાવસજી, આ બાઈઉપર ‘એકત્રીકુશન ઓફ ડીકી’માં ‘અર્થમેટ’ મુક્યુંજ તે ઉચકાવી લે.”

“વારું સાહેબ.” કાવસજી ક્લાક રોડી આવ્યા. “બાઈ, પૈસા લાવ્યાં?”

“નહીજી, પૈસા તો મારી પાસે નથી.”

“પૈસા નથી?” જાણે કે મનચેરજી શેડ હમણાજ જાણ્યું. “ત્યારે પૈસા વગર ઠાંચ કેમ ઉચકાશે?”

“સાહેબને મેં મઠી કાલે કાગળ લખ્યો-જી, તેમાં કપૂલાત આપીજી કે મારા ભાઈ ફરામરોજ ખીડર પૈસા મોકલશે ને હું સ-ખઈ ભાડું ચુકવી આપીશ. મારો તે કાગળ સાહેબને મળ્યો કેની?”

“કાગળ મળ્યો, પણ એવાં કાગળોથી

અમે અમારું કામ ચોખ્ખાં રાખ્યું નહીં.” મનચેરજી શેઠે એક મેહરબાનગી દાખલ જવાબ આપ્યો. “તમારા બાઈને હું આજખતો નથી અને તે કોઈ નનામાની જામીનગીરી ઉપર મારીથી ઘટતી વસુલાત બંધ પડાય નહીં. હું ધારાને માણસ છું ને ધારાનું કામ ધારા પ્રમાણે બજાવું જોઈએ.”

“મારો સામાન વેચાશે પછી હું શું કરીશ?” ગુલી આંખોમાં આંસુ લાવી બોલી. “મારાં બચ્ચાં હમણાજ બુધે તો મરેછ, પણ તેમાં સામાન વેચાયાથી અમારાં હાથમાં રખડયાથી અમે રસતામાં પડીશું.”

“તેમાં હું શું કરું, બાઈ? મારે તો મારી ફરજ બજાવવી જોઈએ. તમે જે ઘેર વાપરો, તે કાંઈ મારું નથી. હું તો હોરમજરાહ શેઠનો ફરમાવેલો બંદો છું. તેવણને બરાબર હિસાબ આપવાની મારી તો ફરજ છે.”

“હોરમજરાહ શેઠ ખુશીથી થોભશે. તેવણનું ધરમી દીઠ ગરીબો તરફ ધણું રહેમવંત છે.”

“હું નહીં ધારતો કે તેવણ થોભે” મનચેરજી શેઠે ડાકું ધુણાવ્યું. “તેથી ઉતરું હું ધારું કે મેં છ મહીના વેર બાકું ચહડવા દીધું તેથી એવણ મારા ઉપર ખફા થશે અથવા મને પોતાનું કામ આપેલું છે તે છીનવી લઈ તમારી મોહકાણમાં મને શિક્ષા કરશે.”

“તેમ મારો સામાન છે જી. મારા બે હસતીએ સઘળો સમાન અંહી નવો ખરીદેલો છે.”

“સામાન તમારા ઘેરમાં છે તે કેટલો છે તે અમે શું જાણીએ? ઘેરમાં બેઠાં બેઠાં આપણે હજારો રૂપિયાની મીલકત ગણ્યા કરીએ, પણ વેચવા જઈએ ત્યારે બાગા બંગારપેઠે કચરાને મુલે વેચાયછ. તમારો સામાન વેચાશે ત્યારે જણાશે કે તે કેટલાનો છે.”

આ કેવા શુકનો! ગુલી આ શુકનો કેમ સાંભે! રસ્તમનું આ વખતે લોહી ઉકલી

આવું અને તે જાણે કે આ નીચ અપમાન કરનારના જીવારે ધસ્યો હોય તેમ પોતે જે બારી આગળ ઉભો હતો ત્યાંથી પોતાની મા પાસે ખુરસી ધસડી લાવી ઉભો. પણ જાણે કે આ વેહવારની સેજ વાત હોય તેમ આ ગરીબને સતાવવામાં છુપી મોજ સેતો મનચેરજી શેઠ એ રાબેદા ગંભીર શાંતિથી બોલ્યા. ગુલી લોહીનો ગોટ ગળી જઈ બોલી કે—

“સાહેબ, અમે ગરીબ મીસકીન છીએ અને અમારો સામાન કચરો છે તે તો વધારે કારણ છે કે—”

“હવે બસ કરો, બાઈ.” મનચેરજી શેઠે તેને વધતી બોલતાં અટકાવી. “એક બોલ કહીએ તેની તેજ ને હજાર કહીએ તેની તેજ. તમે ચહેડું બાકું અને અમારો ખર્ચ આપો અને આ ટાંચ હું મોટી ખુશી સાથે કાઢાડી લઈશ.”

“શેઠ, ગરીબપર દયા કરો.”

“હવે કંટાળો ના આપોની તો બા.” મનચેરજી શેઠ હવે દેહવારો કરી ઉઠ્યા. “હુંની કાંઈ મારો કામ ધંધો કરું કે ના મારો કુચલો લઈ બેસું? મેં આટલું બધું સમજાવીને કેહવા છતાં તમે સમજતાં નથી તો તમે કોણ છો કોણ? આખી રાત બેસીને માથું ઝીખશો પણ હું એકથી ખીન્તો જવાબ આપનાર નથી.”

“એક પંદર દહાડાની મુદત—”

“અં હં હં હં હં! તમારી સાથે મેં આટલીની વાત કીધી તેનો આ તો તમે દંડ બંડ લેવો છો શું? ચાલો જાવો! નીકળો અહીંથી!” હવે મનચેરજી ઘણા ગુસારી ઉભા રહી લાંબેલાંબે હાથે જુમ માગવા લાગ્યા. “તમારા અમે કાંઈ ગુલામ જુલામ છીએ? તમારા બાપની કાંઈ અંહી જમણી બમણી દોટલી છે? કે આજ બપોરથી અમેને કંટાળો આપોછ? ચાલો જાવો.”

“સાહેબ, સાહેબ, જરા થંડા થાવો. અમથો કાંચ સહેતા જીવને સંતાપોછ?” રસ્તમથી બોલ્યા વગર રહેવાનું નહીં.

“અમે જઈયેછી.” ગુલી ઉઠીને બેલી, કેમકે રસ્તેમાં સામે થાત તે ઠીક નહીં.

નામોશી અને નિરાશાથી રડતે એહરે ગુલી ગરીબ આ “શેઠ”ની આશીસની આ-હાર નિકળી. ત્રેનનો ટાઈમ થયેલો હતો, માટે વીસ મિનિટમાં તો ગુલી પાછી પોતાના ગરીબ ઘેરમાં જઈ પુગી.

ગુલીના જવા પછી અડધેક કલાકે અફ ખીહતો ખીહતો પોતાના આપની હજુરમાં આવી ઉભો. ગુલીના સામાન ઉપર ટાંચ લાવવા અફને બેલીફ સાથ મોકલ્યો તે હજુ શું કરેછે તે વિષે શેઠાવાના મનમાં ધણી આતુરતા થતી હતી. અગત્ય કરીને ગુલીના આવી જવા પછી તેવણને વધારે શક ગયો. ગુલી અંહી આવી તેટલામાં ટાંચ લાગુ પાડી હોય તો સારું, પણ તેમ હોય તો ગુલી અંહી આવે શા માટે? મનચેરજીએ નકી ધાર્યું કે ડીકી બજા લાવવામાં આવી નથી—તે કોઈ રીતે થોપા-બીનેજ ગુલી અંહી આવી ગઈ.

માટે સાંજના પાંચ વાગતાને સુમારે ત્યારે અફભાઈ પાછો આવ્યો ત્યારે પેહલો સવાલ શેઠાવાએ એ પુછ્યો કે “કેમ? ડીક્સેસ વારંટ એક્ઝીક્યુટ કીધું કે?”

“નહીં. તે બૈરી પૈસા લેવા ગઈછ તેથી બેલીફ થોભ્યોછ.” અફએ શેઠાવાની ભારી નાઉમેદી વચે બોલાસો કીધો.

“પૈસા લેવા ગઈ?” શેઠ જુમ મારી ઉઠ્યા “કોણે કહ્યું? તે તો રાંત અઈઅ-મેંટ કાહાડી નાખવાની અરજ કરવા હ-મણાજ અંહી આવી ગઈ; ને તું જીરું કેમ બેલેછ કે તે પૈસા લાવવા ગઈ?”

અફ પોતે જીરો પડવા માટે ધભરાયો. પણ તે ખામખા જીરું બોલ્યો નહીં હતો. ગુલી અંહી આવી તેટલાં તેની તરફથી જીવીએ બેલીફને એમ કહીને થોભાવ્યો હતો.

“જી, તે પેહલે પૈસા લેવા ગઈ હશે અને નહીં મળ્યા હશે ત્યારે તમારી પાસે ટાંચ કહડાવી નાખવા આવી હશે.” અફએ અ-ટકલ ચલાવી.

“એ વળી શી અટકલ દોડાવી?” હજુ અફના આપનો ગુસો નરમ પડ્યો નહીં હતો. “તે હડી ત્રણ વાગતાની તો આ આશીસમાં ધડેલા આવા કરતી હતી, ત્યારે વળી તે પૈસા લેવા ગઈ ત્યારે અને તેને ના પાડ્યા કોણે?” અફ આ તકરા-રથી ચૂપ થઈ ગયો. “વારં એ પોતાને ઘેરથી ત્યારે નીકળી?”—“આશરે બે વા-ગેલા હતા.” અફએ જવાબ દીધો.—“ત્યારે તો પૈસા લાવવાનું બાહનું કાહાડી પાધરી અંહીજ આવ્યા.” શેઠ બગાવરતકંબાંધી.

“સુવો તું કામનો કરતો, કમબખત હ-જમ !” શેઠાવાએ અફભાઈનો પોતા-ના સરેસ્તા પ્રમાણે “ઉધરે લઈ નાખ્યો” “હમેરાનું તારું કામ એવુંને એવુંજ. એક કામ તો પાધરું કરી મર. આખો દહાડો રોકીને સાંજે આવ્યો ત્યારે પાછો જોવુંને તેવું કામ કીધા વગરજ. તું શું આમળા માલતાં વકીલ થશે ને આપની જમ્મા રા-ખશે? જાંઠગા જેવો વધી ગયો ને એટલું એક કામ નહીં આવડયું? તે અ્યારત પૈસા લેવા ગઈ તે પાછી આવી કે? પૈસા લાવી કે? તે લીધા વગર તું પાછો કાં આવ્યો? તે પૈસા નહીં લાવી તો ડીકી બજાવી કાં નહીં?”

“બેલીફ હજુ બેઠોછ, બાવાજી.” અ-ફએ ખચાવ કીધો.—“પણ ત્યારે તું શું ધૂળ મુકવા અંહીવેર ધકે ખાઈ પાછો આવ્યો?”—“મને બેલીફ મોકલ્યો.”—“કાં?”—“તમેને પુછવા, કે ભાડુત કાલ સુધીમાં પૈસા લાવશે, વાસતે જો તમારી રજા હોય તો એક દહાડો ટાંચ થોભાવું.”—“કારણ? બેલીફને શી સતા કે આમ પુછવા તુને મો-કલ્યો?”—“ગુલીના ઘેરમાં જીવી નામની તેની કોઈ પડારણુ છે, તેણે બેલીફને ધણે સમજાવ્યો કે બિચારીનાં બચ્ચાં બુએ મ-રશે, તે ઉપરથી બેલીફે તમેને પુછવા સારું મને મોકલ્યો કે કાલે પૈસા આપવા કેહછ માટે એક દહાડો થોભશો?”

“અરે! તમારું નબોદ બધરે તમે કામના કરતાઓનું!” મનચેરજી શેઠ ધ-

જાળ હરકેરાધને ગાળા દવા પડ્યા કે ને ગાળા સધળી અમે અંહી પ્રગટ કરતા નથી. શેઠ મનચેરજી ધણા “ભણનાર ગણનાર” ને પાક પરહેજગાર હતા પણ તેવણના મો-હમાં મમા ચચાની ગાળોના ઝુરા ભરેલા હતા અને પોતાનાં ફરજંદને વડીક તેજ ગાળોની ચોપરવારી કરતા હતા. “જા, અતરધડી પાછો જઈને બેલીકને કેહ કે જે તું આજને આજ તારે કામ નહી કરશે તો તુને હું ‘રિસપૉનસિબલ’ (જેઅમદાર) ગણીશ અને મારા પૈસાની ફરિયાદી તારી ઉપર મારીશ. જા, જલદી જા. સાંજ પડી ગઈ છે અને મોડું થશે તો કામ બિગડશે.”

અહુ દોડયો. પણ મોડું થઈ ચુક્યું હતું. જોનને બીજા પોણા કલાકની વાર હતી, મોટે હવે તો અહુભાઈ સ્ટેશન ઉપરજ ચો-ખ્યા. બાપની આશીસમાં જે અહુભાઈને ભીખુભાઈ સાથે મારામારી નહી થાત, એ બે ભાઈઓ પૈસાને મોટે જે અથડી નહી પડત, જેવા યુલીને ઘેરથી આવ્યો તેજાજ જે અહુ પોતાના બાપને મળ્યો હોત તો આ-ટલું મોડું થાત નહીં.

સ્ટેશન ઉપર અહુભાઈ અને ભીખુભાઈ

પાછા નળ્યા. પંહેલો યુલીને ઘેર દાદર જતો હતો, બીજો પોતાને ઘેર મેહમ જતો હતો. મળતાં પેહલાં તો તેઓ વચે ધુરકાધુરકી ચાલી, પણ પછી સુલેહ થઈ. “આશીસ-માંથી મેં રૂપિયા લીધાજ તે તું બાવાને કે-હશે કે?” ભીખુભાઈએ પુછ્યું. અહુભાઈએ અજબતાં હા કહીને દમ ભરાવ્યો. “પણ વાર હું તુને અંદરથી ભાગ આપું તો?” ભીખુભાઈએ સમજાવતીની દરખાસ્ત કીધી. “કેટલા આપેછ?”—અંતે ભીખુએ જે પચીસ રૂપિયા ઉપાડ્યા હતા તેમાંથી રૂ. ૧૦ લીધા વગર અહુનું મોહડું ધુરું થઈ નહી.

અહુને તો આ આઈતી લીધેલારી થઈ. ગળવા અચના રૂપિયા તો બાપની આશી-સમાંથી જેમ ભીખુભાઈને તેમજ અહુ-ભાઈને અને તેમજ વીકાજીને મળતા હતા. આ રૂપિયા ભીખુએ તો પોતાના “પોકેટ મનીને” પોટે અંગ ઉપર લીધા મોટે તેને એ રૂપિયામાં નફો કાંઈ નહી હતો, પણ અહુભાઈએ તો ભીખુની આ ઉકામણી છુપી રાખવાની લાંચમાં રૂ. ૧૦ લીધા, એ-ટલે તે તો એને એના પગાર ઉપરાંત છતાં-મમાં વધતા મળ્યા, અને તે કમાયો.

પ્રકરણ ૩૬ થું.

હોરમજરાહું શેઠ.

આહિગામમાં જીવી યુલીને જીવની પોંડે આહનારી માત્રમ પડી. યુલીની ગેરહાજ-રીમાં તેણેએ બેલીકને કેવી રીતે સમજાવી લીધો તે અહુની ઉપલી વાત ઉપરથી આ-પણે જોઈએ છીએ.

પણ અહુએ પોતાના બાપ આગળ જી-વીની સધળી ખુબી વરણવી નથી. યુલીના જવા પછી જીવીએ બેલીક સાથે ગોયા દો-સ્તી કરી નાખી. પાછલા પ્રહરે તેણીએ યુલીનાં છોકરાંએને મોટે આ સાથે કેક મંગાવ્યાં, તેની ખરી મતલબ એ બાહણે

યુલીના આ મગનારને તાઠા મીઠા રાખ-વાની હતી. બેલીકે અને અહુએ “એક કાળી કાળી પારસણ” ની આટલીબધી મે-હરખાતીને મોટે ધણી આનાકાની બતાવી, પણ “બાપા ભુખ્યા એહો,”—“એવાય ! આના ગોટમાં હું ગીજી?” વગેરે મીઠી મીઠી વાતો કરી જીવીએ તેમની મદારત કીધી. એમ કરતાં તેઓને ટાહેલું કરાવી તેઓનેા ધણો વખત ગોળી નાખ્યો અને બેલીક તથા અહુ સાથે આગળી પાછળી આગળ-આણ કાહડી પછી તેમની આગળ યુલીની

ગરીબાઈની વાર્તા છેડી. અહુ ઉપર નહી પણ બેલીક ઉપર તો અસર થઈ, અને જીવિએ મંગલિલા ખાંડી સોડાનાં બે ત્રણ ગ્લાસ ઘોડવાના બાહારમાં બેલીક સાહેબ એટલા તો પીગલી ગયા કે અહુને તેના બાપ ઉપર એક દહાડો શોભવાની માગણી આપી મોકલ્યો!

ગુલીને આવવાની જીવી ઇનિતેજરીથી રાહ જોતી હતી. કેમકે વખત ઘણો થઈ ગયો હતો અને બેલીકને એટલો બધો વખત અધીરાઈ ઉપજ્યા વગર સંભાળી રાખવો એ સેહલ કામ નહી હતું. મનચેરજી વકીલ ઉપર કશી પણ અસર થયા વગર તેના નાલાયકી ભરેલા જવાબથી ગુલી પાછી ફરશે એવી જીવીને લગભગ વકી હતી, અને તેમ બન્યું.

ગુલી જેવી આવી તેવીજ જીવી તેને મળવા કંપાઉડમાં દોડી, કાંકે તેઓ વચેની મસલત છાણી હતી અને તે બેલીકે સાંભળવી નહી જોઈયે. “કેમ બેહત, હું થીઉં? રડતા હમાચાર કે?” જીવીએ પુછ્યું.

“હા. તે તો નહી સમજતો. હવે શું કરું? બેલીક તો હજી એકા હશે?”

“ઠીક છે, હવે ઠીક છે. પણ તું ખીડી ના.” જીવીએ ધીરજ આપી. “પેના કુકતારને તો પટાવીને કોટમાં મોકલેલો અને બેલીક હાત તો આજગાણુ ફરી લાખીને મેં થંડો મીડો બેહાડેલો. તે તો બચાવી બાહારમાં ઠેં થઈને તૈયાર બની રહેલો.”

“પણ એમ તેને ક્યાંસુધી રાખી મુકશું? હવે તો કાંઈજ રસતો રહ્યા નથી.” ગુલીએ અફસોસ કીધો.

“હજી એક ઉપાય છે, હું કહું તેમ તું કરો?”

“આ આફત મટાડવાના જેવી વાજખી ઉપાય કેહશો તે કરવાને હું બંધાયલી છું.”

“ત્યારે તો ગુલીબાઈ, તું જા હોરમજહા હેઠ પાડે. આ વકીલ થતાને તો દયા નહી લાગેલી, પણ એ હોરમજહા દયા કરશે.”

“હું તેવણને આજખતી નથી, તેવણનું ઘેર જાણતી નથી, તો પારકાં ઘેરમાં હું કેમ જઈને ઉભી રહું?”

“મારો ફકીરો ઘેર બતાવહે. તે હમણાજ કારખાનેથી આવેલો તેની આગળ મેં વાત કાઢી ત્યારે મને ઠપકો આપવા લાયકો જે ગુલીબાઈને વકીલને ત્યાં હું કામ મોકલી? હેઠને ઘેરજ કાં નહી મોકલી?”

માત્ર સાડાપાંચ થયલા હતા. હજી આ એક છેલ્લો ઉપાય બાકી હતો. ફકીરાની હિમત ઉપર હોરમજહાહ શેઠને ઘેર તેના પોતાના પગ ઉપર પોતાની અરજી લઈ જઈ મેળવાની ગુલીએ હિમત ચલાવી. ઘરમાં એવી ધાધખોરા પેટે પેટેલા માંગનારને સંભાળી લેવાને હજી પણ જીવી રાજી હતી. રસ્તમ તાબડોતોબ જઈને ફકીરાને તેડી લાવ્યો. ફકીરો ગુલીની સાથે શેઠને ઘેર જવાને રાજી થયો. એક પડોરાના તબેલામાં બાડુતી ગાડીએ છુટતી હતી તે ફકીરો જોતવાની લઈ આવ્યો અને પંદર વીસ મિનિટમાં ગુલી અને ફકીરા સાથે તે ગાડી—મેહમના કોલીઓનું એક ગાડું—એ વાંદરા તરફનો રસતો લીધો.

રસતે ગાડાંમાં ફકીરાએ હોરમજહાહ શેઠની વાતો ચલાવી. તેણે ખાતરી આપી કે ગુલી ઉપરનો આ જાપતો શેઠ તરફનો નહી હોય અને શેઠ જાણશે તો આ જાપતો કાઢાડી નાખ્યા વગર રહેશે નહી. “લેની, દીકરી, હું એક દાખલો આપું,” ફકીરાએ કહ્યું. “હોરમજહા હેઠને ત્યાં એક પાઉંવાળો પાઉં વેચવા આવે. તે હેઠની એક ચાલીમાં રહેતોથી ને તે ચાલીનું બાડુંબી મંચેરજી વકીલને હવાઈન હતું. તે પાઉંવાળા પર ઘણા મહિનાનું બાડું ચઢી ગયું. પાઉંવાળાને ધંધો બરાબર ચાલતોથી નહી, તોબી આવતો મહિનો હારો જાહે, પેલે મહિને કમાવાહ એમ કરી કરીને ઘણા મહિના કાઢી લાયખા. મનચેરજી વકીલે હેઠને ઉપાય બતાવ્યો કે તમારું બાડું ચહેડું જાય ને તમે એને હામા પાઉંના પૈહા આપો, એના કરતાં તો પાઉંના પૈહામાંથી બાડું મજરે લ્યો તો વધારે હાર્જ. પણ હેઠ તેમ કરવા ના કરેલું. તે બાયલા કે પાઉંના પૈહામાંથી એ બિચારો પેટ ભરે

તે પૈદા અટકાવી હું એનાં બરચાંને ભુખે કેમ મારું? બાકું ક્યાં નાહી જવાનું છે? એ કમાહે ત્યારે આપહે. પણ તે કમાયલો તો નહીજ ને તેવામાં—કુકાળમાં અદીક માહ—તે બિચારો મરી ગયો. હવે? મનચેરજી હેં કહ્યું કે પાઉંવાળાનો હામાન જપત કરવો. પણ નહી. હોરમજરા હેં તો તેનું બાકુંજ માફ કીધું. આ હ્યો, આ હ્યો, હામે બંગલો દેખાવની? તે હેંનો મનારો.”

કુકીરાની આ વાતની ઉલટમાં “ગાહલી” નો ખટારો ધીમે ધીમે ક્યારે વાંદરે ગયો તે લાંબો વખત જણાયો પણ નહી, અને છ વાગતામાં તો ગાકું શેંને બંગલો આવી પુગ્યું.

કુકીરાએ અંદર જવાને ના પાડી. તે તો શુભીને માત્ર રસ્તો અને બંગલો દેખાડવા આવ્યો હતો.

મનચેરજી શેંનો બંગલો શુભીને એક મેહલ સરીખો દીસ્યો હતો, પણ હોરમજરા શેંનો મેહલ તો તે “માહીમ કાસ્ટલ” ને વીસરવે તેવા સુંદર દબદબામાં ઉભો હતો. તેની બાંધણીની રચના અને શોભા નેવા કે વિચારવાને શુભીના આ વખત નહી હતો, તોપણ ખુશનુમા બાગમાં પગ મેળતાંજ ત્યાંનો સુંદર ઠાઠ તેને મોહ પમાડ્યા વિના રહ્યો નહી.

શુભી કવખતે આવી હતી. બંગલાના પોર્ટિકોમાં શેંની ગાડી ઉભી હતી અને બાહાર ખેંડેલા રમેસીએ ખપ્પર આપી કે શેં તો બાઈની સાથે ફરવા જવાની તૈયારીમાં હતા. હજી તો શુભી તેને જવાબ દેયછે એટલામાં એટલા ઉપર શેં અને બાઈ આવી લાગ્યાં. તેઓએ શુભીને જોઈ અને શુભીની નજર એક થતાંજ તે ગાડીની બાજુએ ખુણામાં લજવાતી ઉભી રહી.

શેં જોઈ કે આ કોઈ ગરીબ દેખાવની અપબળ હતી, પણ આખરેદાર દીસતી હતી. તેના કોમળ ચેહરાની કુખી સપાટી હેંલ કૂલવાન દીપક હતી અને તે કાંઈ કાંમે આવી હોય એવું લાગતું હતું.

“કોણને પુછોછ, બાઈ? કાંઈ મારી સાથ કામ છે?” હોરમજરાહે તુર્તજ સવાલ કીધો.

“હાજી.” શુભીએ સાડીની સોડ જરા નીચી તાણીને જવાબ દીધો.

“ત્યારે તો, બાઈ, તમે કવખતે આવ્યાં છ.” હોરમજરાહ શેં તેને પાછી વાળવા માટે તોર તાણથી નહી પણ નરમાશથી દિલગીરી દેખાડી. “હું દિલગીર છું કે અમે હમાણાજ બાહાર જઈએછ. કોઈ બીજી વખત આવી શકશે?”

શુભી દિલગીર ચેહરે ચૂપ ઉભી રહી, એવું દેખાડતી હોય કે જાણે તેમને શકવા દિલગીર હોય અને તોપણ શકવાજ માગતી હોય.

“વારં કાંઈ ધણું તારીદનું કામ છે, બાઈ?” શુભીને ચૂપ તથા નાસિપાસ જોઈ શેં પુછ્યું.

“હાજી.” અને શુભીએ જવાબ દીધો “જે ધડી જાયછ તે કામતી છે, નહી તો કે હું સાહેબને તસદી આપતે નહી.”

“ત્યારે તો આવો, ઉપર તસદી લેવો.” હોરમજરાહે ધણું માન સાથ શુભીને એટલા ઉપર બોલાવી. “અમે તમારી વાત શું છે તે સાંભળીને થોડીવાર પછી બાહાર જઈશું તો ચાલશે.”

“કાંઈ નહી. શરમાવો ના—ખીહો ના.” શુભીને સીંહીડી ઉપર ગભરાતી અને લજવાતી ચહડતી જોઈ શેં બોલ્યા “માય, આવોજી, આવો, ખેસો.” શેંબાણીને પણ બોલવાની ફરજ પડી.

શુભી ગભરાઈને તદન ઉજળી થઈ ગઈ હતી. એમ કાં? તે મનચેરજી વકીલ પાસે જતાં ખીમી નહી અને અંહી ખીહો, તેનું કારણ શું?

એ આખરની ખીહીક હતી. ખરા મોટા અને નાના વચેનો એ તફાવત હતો. એ ખરેખર ઉંચી તોખમ અને ખરેખર હલકી પદવી વચેનો અંતર હતો.

ચેત્રા મનચેરજી શેં મોટો દમામ રાખતા

હતા, પણ તેના દેખાવ કુદરતથીજ તે દમા-
મને તોડી નાખનારો હતા. તેનો ચેરેરો એક
વીકાળ વરે જેવો બિહમણો હતો, તેની
આંખો બિલાડી જેવી મોંઘી હતી, તેની
સુછના બાલનો મોટો જથ્થો તેને આકળા
ભુત પેઠે બતાવી આપતો હતો. હોરમજશાહ
શેઠની હાજરીમાં ગુલીએ એક ખરા
તોખમવાત, ખરા અમીરી ચેહરાની અ-
શરણીના આશય તળે પોતાને ઉભેલી જોઈ.
પોહળી પેશાની, નરમ ચરામો, હસતું મુખ,
સઘળો મુલાયમ થયેલો માથાજ દેખાવ
હોરમજશાહમાં હતો, મોટે ગુલીની જે બી-
હીક તે ખરાં માનની, ખરી મર્યાદાની,
ખરી નીતિની પાક લાજ હતી.

“તમારા જીવને સારું નથી. જરા ગોઠ
પાણી પીવો? નહીં તો આ મંગાવું?”
તેને ખુરસીપર બેસાડ્યા છતાં શ્રીક્રી જોઈને
હોરમજશાહે પુછ્યું.

“નહી જી. મને કાંઈ નથી. હું હમણા
હોશ્યાર થઈ જઈશ.” ગુલીને પોતાના શ-
રમાળપણા વિષે હવે તો ખરેખરો પસ્તા-
વા થયો અને હિમત પકડીને બોલી. “સા-
હેબ, મને ઓળખતા નહીં હશે. હું સા-
હેબની બાડુત છું. દાદરના રસતાપર જતાં
ફરીરાની પાસેના પીઠાંની સામેજ તમારાજ
બંગલામાં હું બાટે રહેલી છું. હું ગુમાસતાના
ગાંધીબાઈની ધણીઆણી ગુલબાઈ થાવું.”

“હા, હા. મને યાદ આવી. મેં પસાર
થતાં તમોને ઘીઠાંજ ખરાં.” હોરમજશાહે
બોલાં ઘીલથી પિછાન યાદ કીધી. ગુલીને
તેણે જોઈ હતી, પણ આ વિધવાપણાની
કાળી સાડીમાં તે બિચારીના ફેરવાયલા કં-
ગાલ દેખાવથી તેવણે તેને પિછાણી નહી
હતી. ગાંધીના ગુજરવા વિષે હોરમજશાહે
મુદલ ખબર નહી હતી, અને તેથી ગુલી
બિચારીને આવી બેઝવતાર રાંડીરાંડ જો-
વાની તેવણને વક્રી નહી હતી.

“તમારા આવિદ ક્યારે ગુજર્યા, બાઈ?”

“જી, આજે બાર દહાડા થયા.” એ-
ટલુંજ બોલતાં ગુલીની છાતી બરાઈ આવી

અને તે ડુસ્કાં ભરવા લાગી. હોરમજશા-
હના દયાજી દિલને આ વાત પુછવાથી પ-
સતાવો લાગ્યો.

“જેવી આદાની મરજી.” તે એ વાત
ઉડાવા સારૂ બોલ્યો. “પણ ગુલબાઈ, શું
હુકમ છે તે કહો.”

“દયાજી સાહેબ, હું તમારી રહેમદિલી
માંગવા આવી છું.” ગુલી દૂરથીજ પગે પ-
ડીને બોલી. “હું કબૂલ કરું છું કે તમારું
બાંડું મેં ચહાડ્યું છું, પણ જો એક પંદર
વીસ દહાડા થોભો તો તે આપવાની હું ક-
બૂલાત આપું છું. અરે! હોરમજશાહ શેઠ!
અમારી નિરાધાર લાચારીની કંગાલીઅત
તરફ જોઈ અમારી ઉપર જીલમ ના ગુ-
જારો. હું તમારા જીલમને લાયક કોઈ
લુછી નથી.”

“બાઈ, મેં મારા જનમમાં કોઈપર
જીલમ ગુજાર્યો નથી.” હોરમજશાહે લ-
ગાર અચરતીથી કહ્યું.

“નહી સાહેબ, બેઅદબી માફ છે,”
હોરમજશાહ મને બોલી પાડે એમ સ-
મજી ગુલી જરા ઉરાકેરાઈને બોલી. “તમે
સાહેબ મુજ ગરીબની તરફ જેમ વતોજ
તે જીલમ સિવાયે બીજું કાંઈ નથી. મેં
કાંઈ તમારું બાંડું ના પાડ્યું નથી અને
તે છતાં સાહેબ, મારાં હાથાં રખડાવોજ તે
જીલમ છે.”

“મેં કાંઈ તમારાં હાથાં રખડાવ્યાં નથી.
મેં કાંઈ તમોને મારાં ઘેરની બાહાર કા-
ઠાડ્યાં નથી.”

“અરે સાહેબ! મારા સામાન ઉપર
ટાંચ લાવીને વેચાવી નાખશે તે અમારાં
હાથાં રખડાવ્યા બરાબર, અમોને રસતે
કાઠાડી મુક્યાં બરાબરજ થશે.”

“પણ તમે અમસયાં ગભરાવોજ, ગુ-
લબાઈ. હું તમારો સામાન વેચી નહી
નખાવીરા.”

“ત્યારે આ ટાંચ મુકીને સામાન જ-
મક્રી જવોજ તેની મતલબ શી, સાહેબ?”

“જમક્રી જઈશ! બીલકુલ નહી. મારી

પાસે સામાન ધણે છે. કેહેશે તો થોડો સામા તમને આપીરા. તમારા સામાન ઉપર ઠાંચ લાવવાનો મારો ઇશ્તિદાર નથી, બાઈ.

“નહી? નહી?” ગુલી પેલીની પેઠે અચરત થવા લાગી. “પેલમ્મે તો ઘેરમાં આવીને બેઠાછ, ને સાહેબ ના પાડોછ?”

“કેણુ બેઠાછ?”

“બેલીક અને વજીલનો દીકરો. તેમ્મે આજ સહવારની મારા સામાન ઉપર ઠાંચ લાવ્યાછ. હું મહા મુઝેલીથી તેમ્મેને ધોભાવીને અંહી આવીછ.”

“ને શું તેમ્મે તમને એમ કહ્યું કે આ ઠાંચનું વારંટ મેં મોકલ્યું?”

“હાજી. તેમ્મેએ બોલ્યું તમારું નામ દીધું. એટલે કે તેમ્મેને મોકલ્યા વજીલ મનચેરજી શેઠે, પણ તમારી તરફથી ને તમારા કહાથી મોકલ્યાછ!”

શેઠ ગુલીના આ શબ્દો સાંભળી ખુરસી અપાટાથી ધસડીને ઉઠ્યા અને કાંઈ બડબડ્યા. ગુલીને તે સંભળાયું નહી, પણ તેવણુ ગુસે થયલા હતા એટલું તે સમજી.

એટલા ઉપર ભ્યાં આ વાત ચાલી હતી, તેની પાસે લખવાનો એરડો હતો અને તેમાં ટેબલ વગેરે હતાં. ગુલીએ જોયું કે હોરમજરાહ કશું બોલ્યા વગર તે એરડામાં ચાલી ગયા.

“સાહેબને તસરી આપ્યા અગાઉ હું પેહલાં મનચેરજી શેઠને ત્યાં ગઈ હતીજી.” ગુલી લખવાના એરડાનાં બારણાં સુધી જઈ ઉભી અને બોલી. “પણ તેવણે મને કશી દાદ આપી નહી. બે કલાક સુધી મને બેસાડી રાખીને મળવાને ના પાડી અને ભ્યાંરે હું મળી ત્યારે તેવણે મને સાફ કહ્યું કે તમારૂં પેદા આપશે, વાસતે તમારી ખીડીકને લીધે તેવણુ ઠાંચ કાઢી નાખવાના નથી.”

“હું!” હોરમજરાહ શેઠ જે તુર્તજ લખવા બેસી ગયલા હતા, તેવણે ગુલીને કહેલો મનચેરજીનો જવાબ સાંભળતાં અસમાંની અંદરથી આંખો મહડાવી ગુલી ત-

રફ જોઈને એક હુંકારો પુચ્છો કે જે ગુસાનો હુંકારો હતો. “અંહ! એટલું બધું!”

“ગુલબાઈ, હવે તમે સિધારો, અને કશી ફિકર ના કરતાં.” તેવણુ એક ચીડી લખી રહી તે પરબિડામાં ખીડતાં બોલ્યા.

“જી, આ ઠાંચ બીચકાશે કે જી?” ગુલીએ એકવાર ફરી આવરી કરવાની હિમત ચલાવી.

“અલખતાં. એકદમ.” હોરમજરાહ ચીડી હાથમાં લઈ પાછા બહિર આવતાં બોલ્યા. “આવરી રાખજો કે તમારી ઉપર મનચેરજીએ જે સિતમ ગુજાવ્યોછ તેથી હું તદન અબજો છું. મારાં આખરુદાર ભાડુતો ઉપર જામરસ્તી ચલાવવાનો મારો ધારો નથી અને હુકમ પણ નથી, તે છતાં મનચેરજીએ તમને સતાવવામાં મારું નામ વાપર્યુંછ તેમ કરવાની એને મુદલ સત્તા નથી. તમે સિધારો, અને હું આ ઠાંચ એકદમ કાઢી લેવાનો હુકમ મોકલ્યુંછ.”

પગે પડતી ગુલીહજારેહજાર ઉપકાર માનવા આવી, પણ તેને આ ખરા શેઠે અટકાવી. તેણણુ કુવામ્માદેતી ગુલી ગરીબ હવે એમને ખોટી કરવા મોટે હોરમજરાહનાં ધણીઆણીથી મારી ચાહતી એટલા ઉપરથી ઉતરી.

“તમારી ગાડી છે કે?” શેઠે પુછ્યું.

“હાજી, ભાડુતી ગાડી બાહાર રાખેલી છે.” એટલું બોલતી ગુલી દરવાજા બાહાર ગઈ. અને ફરી જે ગાડામાંથી ઉતરીને વાટ જોતો હતો તેને મળી.

બે મિનિટમાં આ ખટારાનું ખરખર્યું માહીમના રસતા ઉપર ધસડાતું ચાલ્યું, પણ તેની અગાઉ હોરમજરાહ શેઠની ફાંકડી ચાર્ટ શેઠ અને શેઠાણીને લઈને તેમની આગળથી પસાર થઈ ગઈ.

ફરી ગુલીની સાથે બેસતાં શેઠના દેખતાં લજવાયો. પણ હવે કરે શું? તેણે વાંકો વળી શેઠને સલામ કીધી, જે શેઠે હસીને પાછી વાળી, અને શેઠાણીએ ગુલી ગરીબનાં નમનના ઉતરમાં પોતાની નાજુક ડોક નમાવી.

એક અચંપો.

હોરમજરાહ શેઠને ત્યાંથી ગુલીને પાછી ફરતાં વખત થઈ ગયો અને ઝઝમ્મલું થયું. ફકીરાએ ગુલીને માટે આવવા જવાનું ગાડું કાઢિલું હતું, તે ધીમા અરખરિયાંને વાંદરેથી આવતાં અજાણતાં અડચે કલાક ઓછામાં ઓછો લાગવો જોઈયે.

એટલા વખતમાં ગુલીના સામાન ઉપર ટાંચ લાવનારો બેલીફ સામાન જોતકી ગયો હોત. પણ ભ્યાં ઓદા બચાવનાર હોય ત્યાં અનેક રસતે બચાવ થાયછે. બેલીફે અફુને શેઠ મનચેરજી વકીલને પુછવા પાછો મોકલ્યો. પોતાના બાપની આશીસમાં અફુને ભીખુભાઈ સાથે મારામારી થઈ. તે મારામારીને લીધે અફુ પોતાના બાપને મોડો મળ્યો. મોડો મળ્યાને લીધે ભ્યારે મનચેરજી શેઠે અફુને ટાંચ નહી બજા લાવવા સાર ઠપકો આપી પાછો વાળ્યો ત્યારે ત્રેનને મોડું થઈ ગયલું હતું. તે મોડું થવાને લીધે અફુને છેક ખીજી ત્રેનમાં જવું પડ્યું તેથી વધારે મોડું થયું અને તેટલીવારમાં તો આ ટાંચ જોતકાવી લેવા સાર ગુલી હોરમજરાહ શેઠને ત્યાં અરજ ગુજારવા જઈ ચુકી હતી.

અફુ ગુલીને ઘેર પાછો આવ્યો ત્યારે અજાણતાં ચીહીરડાયલો, ઉતાવળો, ગડબડ કરતો આવ્યો. તે તકાળે કરતો આવ્યો કે “ક્યાં છે આ ઘેરવાળી? મનચેરજી શેઠ તો ઘણા ગુસે થયાછ કે આપો દહાડો થયો તોપણ સામાન કેમ નહી જોતકાયો? બેલીફ, હવે જો તું ઢીલ કરશે તો તેનો જોખમ તારે માથે છે.” ધ્યાયી.

“પણ ભાઈ, તુને તારા પૈસા મળવા હાલે કામ કની?” જીવીએ તેને ટાઢો પાડવા માડ્યો. “તુંને તારા પૈસા મળે તો બહુ ત્યારે હાની ગડબડ કરતો છે? ગુલીબાઈ પૈસા લેવાજ ગયલી તે આય આવી લાગહે.”

“પણ તે ક્યાં છે? હું નથી માનતો કે તે પૈસા લેવા જાય. હે જીવી, સાંજે તે મને એમ ઠગીને મોકલ્યો કે ગુલીબાઈ તો પૈસા લેવા ગઈછ, પણ તે તો મારા બાપને ત્યાં ટાંચ ઉઠાવી લેવાની અરજ કરવા ગયલી હતી. પૈસાજ લેવા ગઈ તો મારા બાપ પાસે જવાની તેને જરૂર શી હતી? જીવી, આ તું બધા ઢાંગ કરેછ પણ હું હવે નથી થોભવાનો. બેલીફ, શેઠબાવાએ સાફ હુકમ કરીધો કે એકદમ સામાન જોતકી લઈ જવો.”

“હાય હાય! આ પોયરો તો જુલમ કરી રહેલો!” જીવીએ પ્રોટેસ્ટ કરીધો. “હરકારના ધારાથીભી ઉલટું? પૈસા આપે તોએ હામાન જોતકી જાય? એ કેમ બને? હું તો હામાન નહી લઈ જવા દેવું.”

“પણ પૈસા ક્યાં છે? લાવ, પૈસા ચુકવી આપ.” અફુએ દાવો કરીધો. “આપો દહાડો સુધી અમાને ઠગીને થોભાવ્યા, ને હજી પૈસા ક્યાં છે?”

“પણ તે ગુલીબાઈ આવે ત્યારે કની? તેને આવવા તો દે. એમ હું કરે અફુભાઈ? દોકરા, તું હમજી થઈને નાદાની કરે?”

જીવીએ આ જુલવાનને સમજાવ્યો તેથી નહી, પણ બેલીફ જોને આટલો વખત ગુલીની ગરીબી ઉપર દયા લાગેલી હતી તેણે અફુને જરા નરમ પાડી થોભાવ્યાથી તે થોભ્યો.

થોડા વખતમાં ગુલી આવી લાગી. અફુએ જોયું કે તે ફકીરાની સાથે વાંદરેતાં કોલીઓનાં ગાડામાં બેસીને આવી હતી. કદાચ તે કેથે પૈસા લેવાજ ગઈ હોય અને લઈનેજ આવી હોય. ફકીરાએ ગાડાનું બાડું ચુકવી આપ્યું.

“કેમ ગુલબાઈ, પૈસા લાયાં?” તે આવતાંની વાર અફુ સામો પુછવા ગયો. “પૈસા ચુકવી આપોછ કે? કેટલા રૂપિયા લાયાંછ? અમારો ખર્ચ પણ આપોછ કે?”

“હું પૈસા તો કાંઈ લાવી નથી.” ગુલી-
એ નિરાશા ભર્યો જવાબ દીધો. “પણ
જી, હું તો—”

“પણ, પણ, શું કરેછ? ભાડું ચુકવ-
ની?” અહુ ગુસાનો માથો તોછડાઈથી
ખેલવા પડ્યો. “પૈસા લાવુંછ કરીને અ-
માને ખોટો ભરસો કેમ આપ્યો?”

“પણ મારી વાત તો સાંભળો—”

“હા. હા. અહુભાઈ, તે કેહ તે જરા
હાંભળ તો ખરે.”

“હું નથી સાંભળવાનો, એક ખોલ નથી
સાંભળવાનો.” અહુભાઈ તો એકથી ખીન્ને
નહી થયો. “શું તમે લોકને લીધે અમે
કપડામાં આવીએ કે? અમે તો અમારી ક-
રજા બજાવવાના.”

“પણ નહી કપડો મળે. તું તારી ક-
રજા બજાવવા આવેલો તો બજાવજે. પણ
હાંભળ તો ખરે? આ બાઈનો જવાબ હાં-
ભળીને પછી કરજા બજાવજેની, બાપા.”
કુકીરો પણ પેલાની જીવીની અરજમાં સા-
મેલ થયો.

“હું હોરમજરાહ શેઠને મળી આવીછ.”
ગુલીએ પૂર્વે પોતાના અધુરે રહેલો જ-
વાબ પુરો કર્યો. “તેવણે મને સાફ કહું-
છ કે આ ટાંચ લાવવાની તેવણે મુદલ
સત્તા આપી નથી અને તે છતાં તેવણના
હુકમ વગર તમે મારા ઉપર આ જીલમ
ચલાવોછ.”

“એ કેહવા સારૂ અમાને થોભાયા કે?
એનું નામ પૈસા લાવી કે?” હોરમજરા-
હની તરફનો આ જવાબ સાંભળીને ખેત્રીક
જરા ખીધો, પણ અહુ તો વધારે ગુસ્સે
ભર્યો. “અમે કાંઈ હોરમજરાહને આ-
જખતા નથી. અમે તો કોર્ટનો હુકમ થયો
તે બજા લાવવાના. મનચેરજી શેઠે કોર્ટની
ડીકરી કરાવીછ, અને તાકાત કોણની કે
તેમાં હરકત લાવે?”

“પણ એ ડીકરી કાઢી લાખવાનો હો-
રમજરાહ હેઠે હાફ હુકમ મોકલ્યોને?” ક-
કીરો રીકજીક કરવા લાગ્યો.

“હોરમજરાહ કોણ થાયછ? હોરમજ-
રાનો બાપ આવે તોપણ નહી ચાલે.” અ-
હુએ હુલ્લત લીધી. “હે ખૈરી, તું શું કેહછ?
પૈસા આપેછ કે નહી?”

“હે! હે! મોહડું સંભાળીને ખોલ! આ-
ખરથી વાત કર!” આ શબ્દોની સાથેજ
ઉઠાછલા અહુના ગાલ ઉપર પછવાડેથી
એક સજડ સલાપ આવી પડી. “ચંડાલ!
કોણની સાથે એવા અપમાનથી વાતો ક-
રેછ? બાઈ માણસને આમ તોછડાઈથી
ખેલવાનો પણ કોર્ટે હુકમ આપ્યોછ કે?
મુંજી, યાદ રાખ કે જેની સાથે તું વાત
કરેછ તે એક કુળવાન અખળા છે!”

જેમ આ શબ્દોની શરૂઆત એક સ-
લાપથી તેમજ સેવટ પણ એક ખીજી સ-
જડ સલાપમાં લાવીને એ ખોલનારે અહુને
એક ખુરસી ઉપર હડસેલો મારી તોડી પા-
ડ્યો, અને આ “શેઠ્યાવા” ના “નાનલા
શેઠ” તો અમમમતા ગાલ પસવારતા ડ-
ઘાઈને બોલાવ પડ્યા.

આ તમારો ખૈરી કાહાડનાર કોઈજ નહી
પણ ગુલીનો વડો દીકરો રસ્તમ હતો. પો-
તાની ગરીબ માતાને આજ આખા દહાડા
વચે ઘણાં અપમાનો થયાં અને તે રસ્તમ
પોતાનાં ઉકળી આવેલાં લોહીનો ગોટ ગળી
જઘને ઘણીવાર ખમી ગયો. પણ આ એક
રખડતા, ચીથડિયા જેવા પોસ્યાએ બ્યારે
બિચારી ગુલીને “હે ખૈરી!” અને ખીન્ન
અપમાનોથી સતાવી ત્યારે રસ્તમથી તે તા-
મોસ થવાડું નહી અને પોતાની માતા બ-
ચાવમાં તેણે આ “નાનલાશેઠ” ને પો-
તાના નાના હાથનો સ્વાદ ખતાવ્યો.

“તું કોણ મને હાથ લગાડનાર?” થો-
ડીવાર મુઠ્ઠી તો ગાલના અમમમટ તળે
ડઘાઈને ખેસી રેહવા પછી અહુ ગુસાથી
ઉઠીને રસ્તમને મારવા ધસ્યો. એ પોતાનો
બચાવ કરવાને શકિતવાન હતો, પણ વાત
વધી જાય તેની ખીછીકથી ગુલીએજ ર-
સ્તમને કપડો આપ્યો, તથા કુકીરાએ ર-
સ્તમને ધરી લઈ બહાર હડસેલી દીધી,

અને અહુને બેલીફે થંડા પાડી પાછો બે-સાડી દીધો.

“એટલે, કાં પણ? બેલીફ, તું આગળ ર-હીને મને માર અવગણે? હું આટલા સરખા પોસ્ટાનો તમારો ખાવું કે?” ઈ-ત્યાદી ઈત્યાદી શબ્દોમાં અહુભાઈ પાછલે પગલે હડતાજ ગયા.

“બાઈ, તમે કહેાછ કે હોરમજરાહ શેઠે ઠાંચ કહડાવી નાખવાનો હુકમ આપેાછ” બેલીફે અહુના મધુર ઉચ્ચારણ ઉપર જરા પણ લક્ષ ન દેતાં ગુલીથી તલાશ કરવા માંડી. “તો કહેા તે હુકમનાં ક્યાં છે?”

“તેવણે મનચેરજી ઉપર મોકલાવ્યુંછ” ગુલી બોલી.

“પણ અમેાને તે હુકમ મળ્યો નથી બાઈ, અંને દલગીર છું કે હવે મારાથી વ-ધારે થોભાય અમ નથી. હવે તો મને સા-માન ઊંચકી લઈ જવો પડશે, અને જો તેટલામાં હોરમજરાહ શેઠનો હુકમ આવ-શે તો—”

“પણ અે કોણ મોટો હુકમનો ફેરવનાર આપ્યો?” અહુ બખાળવા લાગ્યો. “મોટો હોરમજરાહ શેઠી કાહડયોછ! શેઠ, શેઠ, શાનું કરેાછ? કોણે અંને શેઠ બનાવ્યોછ? અે હોરમજરાહ કોણ થાયછ?”

“હું થાવુંછ, બાઈ, હું થાવુંછ.” આ શ-બ્દો તુર્તજ પછવાડેથી સંભળાયા અને તેની સાથે અચમૂચ હોરમજરાહ પોતેજ બાહિ-રના બારણામાંથી ઘેરમાં નીકલી આવ્યા!

ફકીરો ગભરાઈને સલામ કરવા મોટે બાંયને લાગે એટલેા વાંકો વળી ગયો, જીવી સાડીની કાછડી વાળીને ગામડીઆ સહી ઉ-ભેલી હતી તે બીહીને પછવાડે નાહી, ગુલી સાડીની સોડ તાણી માન સાથ આવકાર દેતી ઉભી, પણ અહુ ને હોરમજરાહને સારીપેડે શાલપામરી દેતો હતો અને બેલીફ ને શરાબમાં ભરોભાર રેશન હતો તેઓની અચરતીનું શું વર્ણન કરીશું?

અહુભાઈ તો શેઠને જોઈને ધુજવાજ પડી

ગયા, અને બેલીફ ને અેક કોચની ઉપર પગ લાંબા કરીને પોતાના ઘેરમાં હેય તેમ પડેલો હતો તે શેઠનો કદાવર દેખાવ રાખ-થી પોતાની સામે જોતાંજ કુદીને ઉભા થઈ ગયો.

બ્યારે હોરમજરાહ શેઠના ધણા વિશ્વાસુ અને માનીતા મનચેરજી શેઠનો દીકરો પોતે અે શેઠને સરપાવ દેતો હતો તેજ ધડીઅે અેજ શેઠની હાજરીની કોણે વકી રાખી હેય? અને તેણી ગુલી ગરીબના ઘેરમાં? અચીત ગુલીને પોતાને પણ આ માન ભરેલી મુલાકાતની વકી નહી હતી.

હોરમજરાહની ગાડી ગુલીનાં ગાડાં આ-ગળથી પસાર થઈ ગઈ ત્યારનો અે શેઠે તો ગુરીના ગરીબ ઘેરમાં અે ગરીબની મુલાકાત લેવાનો ઈરાવ કરેલો હતો. પોતા-ના સામાન ઉપર આવેલા ધાતકી જપતા વિષે ગુલીઅે ને હુઃખ ભરેલું દાસ્તાન કહી સંભળાવ્યું તે જપતો ઉઠાવી લેવાનો આ શેઠના હાથમાં ઉપાયજ અે હતો કે પોતે જઈને તે જપતો ઉઠાવી નાખવાનો હુકમ કરેા.

પણ હોરમજરાહ પેહેલાં મનચેરજીને ઘેર મેહમ જઈ આવ્યા, ત્યાં વકી પ્રમાણે મનચેરજી ઘેરમાં નહી હતા એટલે પોતે ગુલીને ઘેર આવવા સિવાય ખીજો છુટકો નહી હતો.

“કેમ અહુભાઈ, શું છે? કાંઈ બિચારા હોરમજરાહને એટલો બધો યાદ કરેાછ?” ગુલી આવકાર દેય, કોઈ કશું પણ બોલે તેની અગાઉ શેઠજ વાત ચલાવી.

“અરે સાહેબ! આ લોથો સાહેબના ઘેરમાં ભાડે રહી છ છ મહીના થયા બા-હું ચહડાવી પેઠાંછ ને ચુકવતાં નથી.” અહુ સીપેલો થઈને ફરિયાદ કરવા લાગ્યો “ને અંતે થાકીને શેઠબાવાઅે અે લોક-પર આજે ઠાંચ મોકલી ત્યારે આ બેરી પૈસા લઈ આવવાને બાહાને કોણ જાણે આજો દહાડો ક્યાં રખડીને અંતે ખાલી

હથે પાછી આવી અમોને ડંગેછ. અને વળી અમે ભાડના બદલામાં સામાન ઊંચકી જવા માગીએછ તો અમોને સામાં ચાયછ. જાણે કે બાપનુંજ ઘેર ને બાપનુંજ શેહર! છ છ મહીના મુફત પડી રેહતાં સાહે લાવ્યું?”

“મારી તરફથી તું ધણું બોલ્યોછ, અદુભાષ, પણ હું બધું સમજુંછ.” હોરમજશાહનો આવાજ થથડાવનારો હતો, અને આ બે વાડ્યોમાંજ અદુએ જોઈ લીધું કે શેહની આગળ બતાવેલી આ લાહેરીનો ઉપકાર તેવણુ અવળોજ માનવાના હતા. “આ ઠાંચ ક્યાંથી લાવ્યો? કોણે હુકમ આપ્યો?”

“શેહબાવાએ, જી.”

“કમ કોટની ડીકરી લીધી?”

“સ્મૌલ કૉજ કોટની, સાહેબ. આ તેનો બેલીફ ઉમોછ.”

“કોણને નામની ડીકરી કરાવી?”

“સાહેબને નામની, મુરંખી.”

“લાવ, ડીકરીનું હુકમનામું, જોવું.” શેહના માગવાથી બેલીફે હુકમનામું કાઢાડી આપ્યું.

હોરમજશાહ શેઠે બેલીફના દેખતાંજ તે કાગળિયાં ચડચડ કરતાં ફાડી નાખ્યાં.

“આલરે! જા અંબીથી!” તેવણુ અફને ફરમાવ્યું “નીકલ! તારું અંબી કામ નથી. બેલીફ સાહેબ, તમે પણ સિધારો.”

“અકરીકુરુરાન કાઢાડી નાખોછ, સાહેબ?” બેલીફે પુછ્યું.

“એ પુછવાનીંજી જરૂર નથી.” હોરમજશાહે બારણું બતાવીને બરમમાંજ જવાબ દીધો.

“શેહબાવાને શું કહું, સાહેબ?” અદુએ તીચી ચુંડીએ નહાસ્તાં બારણાંમાં ઉમો રહી પુછ્યું.

“તારા બાપને આ ચીડી આપજો.” હોરમજશાહે પોતાના ગજવામાંથી પેલીજ પોતાને ઘેરથી લખી રાખેલી ચીડી કાઢાડી આપી. “આલ જા. ઉમો ના રેહ!”

આ ચીડીમાં શું હતું તેંએ બિચારાએને અચર નથી, પણ વાંચનારને માટે એ ચીડી હેઠળ ઉતારીશું—

“ભાઈ સાહેબ મનચેરજી,

“હું જોવાથી દલગીર છું કે તમે ગુમાસ્તાના ગાંધીની વીધવા બાઈ ગુલબાઈના સામાન ઉપર ચક્ર-કેલાં ભાડોને માટે ઠાંચ લાવ્યા છો. હું ધણું અચરત છું કે તમે મને પુછ્યા વગર આ જુલમાત ગુ-જસ્તો. પણ હું વધારે અચરત એમ છું કે એ બાબ-તમાં મારા વિચાર શું છે તે જાણ્યા છતાં તમે જાણી જોઈને મારાં નામને નરસ લગાડ્યું છે. એ ઠાંચ મેં એકદમ ઊંચકાવી નાખી છે અને હું તમોને લખી જણાવું છું કે આ કામમાં જે કાંઈ ખરચ ખેડો હશે તેનો જોખમ તમારે ચાથે છે અને તે તમોનેજ ભરી આપવો પડશે. આપતી કાલે મને મળજોજી, એજ અરજ.”

અદુએ આ ચીડી ગજવામાં મેલી બે-લીફ સાથે ગૂપ્તરૂપે રસ્તો લીધો.

“ગુલબાઈ, મનચેરજી વકીલ ફરીથી તમોને સતાવશે નહી, પણ જો જરાખી સ-તાવે તો મને કેહજો.” હોરમજશાહ પોતાનું કામ કરી ચાલ્યા પણ જતાં જતાં ગુલીને ચેતવી ગયા. “તમે સુખેથી આ ઘેરમાં રહેજો, અને તમારી ધર્માનદારી પ્રમાણે તમારાથી ભાંડું આપાય ત્યારે આપજો.”

હોરમજશાહ ગુલીના જવાબને માટે થો-ભ્યા નહી. ઘેર તરફ કે કુરૂંચ તરફ નજર પણ ફેરવી નહી. કોઈ મારો ઉપકાર મા-નેછે કે નહી, કોઈ તારીફ કરેછે કે નહી તેને માટે તેવણુ ભપકાથી આસપાસ જોવું નહી. પોતાની આ પાક ફરજ બજાવી કે તેવણુ ચાલી ગયા, અને ગુલી તો આ એક ખરા મોટા માણસની ખરી લાયકી અને ઉદારતાના આભારના ભાર તળે ગોચા એ-ટલી કચડાઈ ગઈ કે તેનામાં પોતાના ઉ-પકારનો ઉભરો કાઢાડવાની તાકાત પણુ રહી નહી.

તોપણુ ગુલી અને ફરીશ શેહને દરવા-જાવેર સુકવા ગયાં, જીવી અને રસ્તમ પ-છવાડે પછવાડે ચાલ્યાં. તેઓ સઘળાંએ

નેહું કે શકની ગાડી બહાર ઉભેલી હતી અને તેમાં પોતાનાં ધણીઆણીને ખોટી થતાં મુકીને હોરમજશાહ આ કામે આવ્યા હતા. તેવણુ વધારે કશું બોલ્યા વગર ગાડીમાં બેસી ગયા અને તેવણુની સલામના

જવાબમાં ગુણી આંસુ ભરી આંખોએ બધે પગે લાગતી હતી, તથા “જીવતો રહેજે, દીકરા ! ગરીબની કુવા એમજ લેતો રહેજે, દીકરા !” એવા જીવીના આશિર્વાદ વચ્ચે ગાડી હંકાડી ગઈ.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

કેસવણી.

હોરમજશાહે કાંઈ વધારે વાત કીધીજ નહી. શું તે ગુણીમાં હતા ? કે બાહાર પોતાની ધણીઆણી ખોટી થતી હતી તેથી તેવણુ ઉતાવળમાં હતા ? એહું કારણો હોવાં નેહંધે. પણ વળી કુકીરાએ ખોલાસો કીધો તેમ રોકનો આશું બોલવાનો ધારે નહી હતો. તેવણુ પોતાનું કામ મુગે મોહડે કરનારા હતા.

“હઉવે ! હઉવે ! ને.” જીવીએ ટેકો આપ્યો. “દીકું કેની ? પેલા લુછા પોયરાનેની તડનેફડ એ તણુ બોલમાં હાંકી કાહેડી તે ? મુવાતો મુગાજ મુગા હટી ગયા હો !”

ગુણી ઉપરનું આ વાદળ ટળી જવા માટે ગુણીના કરતાં જીવીનો હર્ષ વધારે હતો એમ તો કેહવાશે નહી, પણ ગુણીએ પોતાનો હર્ષ સંતોરા સાથે અને ખોદાના ઉપકાર સાથે ઘણી રાખ્યો ત્યારે જીવી ખરાં ભાળાપણાંથી તે સધળો હર્ષ ખતાવવા પડી. તે ગુણીને મુબારકબાદીમાં ભેટી પડી અને તેનાં બચ્ચાંએને પણ ભેટીને ખુશી થતી પોતાને ધેર ગઈ.

તે દહાડે ગુણીએ અને તેના બચ્ચાંએ છેક મોડી રાત્રે આપું. આખા દહાડાની આ જંગલમાં ગુણી બિચારી રાતને માટે રાંધવાનું બુલી હતી અને રોટલી કરવાની પણ રહી ગઈ હતી. છેક રાતના ૭ વાગતે તેણીએ રોટલી થાપી, અને બપોરનું થોડુંક વધેલું હતું તેમાં ઈંડાં તક્તીને તથા કેળાં વચ્ચતાં મંગાવીને તે મા દીકરાંએ સાથે બેસીને આપું.

આ મજુરીમાં ગુણીને તેના દીકરાંએની મદદ હતી. પીરોજ હજી નાની હતી અને તે બિચારી બુખીજ હંધી મળી હતી, પણ રસ્તમ અને બરજો મોટા બેટરા હતા અને માને આ મુસિબતમાં પુરતા કામના હતા. ગુણી જીવી સાથે વાત કરતી હતી તેટલાં રસ્તમ પોતે રોટલીનું હુંનારણુ મુકી આવ્યો તથા આટો મસજવામાં પણ માને મગરૂરી સાથે કામ લાગ્યો, એટલુંજ નહી પણ બ્યારે ગુણીએ રોટલી થાપી આપી ત્યારે લોહરી ઉપર તે ચેરવનાર રસ્તમ હતો.

પણ રોટલી ચેરવવા માટે તેને તવાથાએ કરીને ઉચલાવવી નેહંધે; તે રસ્તમને બરાબર નહી આવડયાથી બિચારાને હાથે બે ચાર રોટલી તો ભાગી ગઈ હતી અને તોપણ રોટલી યઈ તો ખરી—બાંગેલી તો ભાંગેલી પણ આધામાં કામ તો લાગી.

એજ પ્રમાણે ઈંડાં, કેળાં તળવામાં બરજો કામે લાગ્યો. રસ્તમ આજ આખા દહાડાનો થાંકલો હતો, માટે બરજોએ તેને વધારે મેહનતમાંથી છોડવવાની પોતાની માને ખોંહસ કીધી અને બરજોની એ કીમતી મદદ ગુણીએ કપૂલ કીધી. બરજોએ ધી ગોળના પાખમાં કાંદાસાથ માલવેલી ઈંડાંની અકુરી કરવા માંડી અને તે પોતેજ કરવા લાગ્યો—એ કાંઈ મેહનતનું કામ નહી હતું—તોપણ બરજો બ્યારે ધી કકરાવતો હતો અને ગોળને ચાસ આપતો હતો ત્યારે રસ્તમ કાંદા કાપી આપવા તથા કેળાંની કાતરી કરવાની મેહનતમાંથી નહી ગયો.

આજના ખુશાલી ભરેલાં પરિણામથી તેમની કામ કરવાની ઉલટ ઘણી વધી હતી. પોતાની ઉપર આવેલા ભયંકર જીલ્લા માત-માંથી અને પોતાથી અદા નહીં થવાય એવી કરજદારીના ભોજનમાંથી પોતાનો જે છુટકારો થયો તેના સંતોષ અને ધીરજમાં આ મા દીકરાઓથી મેહનત વધારે થઈ અને થાક ઓછી લાગી.

અને પોતાના હાથનું રાંધિલું તેઓએ ઘણો સ્વાદ લઈ લઈને ખાધું. આજના જેવું લુખું અને સાદું ભોજન તેઓ કદી જમ્યાં નહીં હતાં, અને તોપણ આજના જેવું સંતોષકારક ભોજન આજના જેવી ધીરજ સાથે તેઓ કદી જમ્યાં નહીં હતાં. જીવીતા આ રાખુનો રસ્તો યાદ દેવાડયા કે “જોદા આપણને ભુખ્યાં ઉઠાડેછ, પણ ભુખ્યાં સુવાડતો નથી.”

“અરેઅર દીકરા, એ બધા તે સાહેબની બક્ષેશના આપણે શુકરાના કરવાના છે.” ગુલીએ જમતાં જમતાં શિખામણ દીધી.

“જેને મદદ જોઈએ અને જેને મદદ આપવી લાયક છે તેને જોદા કેવી ગેખી મદદ આપેછ!” બરજોએ અચરસી બતાવી.

“એ ઉપરથી આપણને યાદ રાખવાનું છે, દીકરાઓ,” ગુલીએ પોતાની કેળવણી ચાલુ રાખી “કે બ્યારે આપણી ઉપર કુઝ આવી પડે ત્યારે હારી જવું અને બેસી રહેવું નહીં, પણ તે કુઝની સામે જોવું અને તે મટાડવાના બનતા ઉપાયો કરવા. મેહનતુ માણસની મેહનતનો બદલો તે સાહેબ આપ્યા વગર રહેતો નથી.”

“જીવોની, જોદાએ હોરમજરાહ શેઠને તેવણની લાયકીના બદલામાં કેવા મોટા બનાવ્યાછ.” નાના સોહરાએ પણ લગાર તર્ક બાંધી.

“પણ માયજી, એવણ ઘણા ગુસામાં હતા હો.” બરજો ખીહીને બોલ્યો. “હું તો મકુજે આપણે ભાડું ચહડવું તેથી આપણી ઉપર ગુસાબર આવ્યા હશે, પણ નહીં,

એવણ તો કેથા આપણને કુઝ આપવા સારૂ પેત્રા વકીલ ઉપર ગુસે ભરાયલા હતા.”

“ને તેને નામની ચીડીખી પોતાને થેરથીજ લખીને ગજવામાં લાવ્યા હતા.” સોહરાએ યાદ આપી.

“હા. હું એવણને આપણો હેવાલ કે-હવા ગઈ, ત્યારે મારા રાખુનો સાંભળીને મારા દેખતાંજ ચીડી ચિતરી કાઢાડી હતી.”

શું ગુલીએ પોતાના દીકરાઓને ચાકરડા બનાવ્યા હતા અને તેમને ચાકરડા દાખલ ચાકરી રખાવવા હતા કે તેમને ધેરનું લડાઈ કરતાં શિખવ્યું હતું?

રસ્તમ અને બરજો ગુલીને રસોડામાં જેવી રીતે કામ લાગ્યા હતા તે ઉપરથી કોઈ વાંચનાર કદાચ આ સવાલ પુછશે.

અમે તુર્ત જવાબ દઈશું કે નહીં. ગુલી પોતાના ફરજદારને હલકી નોકરીના લડા-રામાં લગાડવાની ઉમેદવાર નહીં હતી. તેણે પોતાના દીકરાઓના ઘણાં જિંઝાં બિબિય ઉપર પોતાના બિબિયની આશા બાંધી હતી.

અગરજો તેણે પોતાના દીકરાઓને ખીજી જિંસી કેળવણી નહીં આપી હોત અને આવી રાંધણીની રગડ ઉપરજ રાખ્યા હોત તો વાંચનારની ઉપલી અટકળ ખરી ઠરત.

પણ તેમ નહીં હતું. ગુલીના દીકરાઓ જેવા હોશયાર અને બહોલા ખીજા બાઈ-ઓ તો બતાવે? રસ્તમ હજી તો પંદર વર્ષની ઉમરનો હતો અને તોપણ લગભગ મૉ-ત્રીકુલેશનમાં જવા જેટલું શિખ્યો હતો, તેખી વળી સંઘર્ષ ધેરમાંજ. બરજો અને સોહરાએ હોશયારીમાં રસ્તમને હરાવે એવા નિકળ્યા હતા.

પણ ધેરનું કામ તે બચ્ચાંને કસવાની કસોટી છે. તેમને હજાપણ શિખવવા, તેમનો અનુભવ વધારવા, તેમને કુનિયાદારી દેખાડવા, તેમને સંસારને લાયક બનાવવા, અને ખીજા હાથ ઉપર વળી પોતે પોતાને મદદ લાગવા તથા એકેકને અરસપરસ

સહાય થવાના શુણ તેમના મનમાં ખીલવવા, દુકમાં દીકરાઓને સધળી કેળવણી છતાં માત્ર નાદાન અને સાવજ રેહવા દેવાને બદલે વેહવારી અને સંસારી માણસ બનાવવાની નિશાળ તેમનું ઘેર હતું.

આપણાં ઘણાં બચ્ચાંઓ શિખેલાં છતાં નહીં શિખેલાં જેવાં રહી જાય છે. સર્વ વિદ્યા હુનર દુનિયાના કામોને માટે શિખવવામાં આવે છે, પણ તે શિખવા છતાં તેઓ દુનિયાના કામોથી અજાણાં રહી જાય છે. આપણા છોકરાઓને સાધારણ બજાર લાવતાં આવડે નહીં, બાવતાલની ખબર નહીં, માલની પરિક્ષા હોય નહીં, તો પછી ગમે એટલા શિખેલા તે શા ખપના?

એમ તો મનચેરજી મોટાભાઈના દીકરાઓ અહુ અને વીકિ અને ભીખો વગેરે પણ “શિખેલા” ગણાય છે—બરાબર ભોલીએ તો તેમનાં માખાપ તેમને શિખેલા ગણે છે. અને તેખી કેવા? બ્યારે ગુલી ગરીબ મેહરબાદને પેહલ વેહલી મળવા ગઈ હતી ત્યારે તેણે બિચારી ગુલીને તેના આવિંદના શિક્ષકના ધંધા સંબંધી તાણો માચ્યો હતો કે મારા દીકરાઓ તો તમારા વરને શિખવે એવા છે—તેડે ગુલી કાંઈ પોતાના વરને મેહરીના બચ્ચાંઓના શિક્ષક રખાવા ગઈ નહીં હતી.

હવે માચે લાડલડાવેલા અહુભાઈ અને ભીખુભાઈ અને વીકિભાઈ તેમની જહાલી મા ધારે છે તેવા અરેખર શિખેલા છે કે નહીં—ગુલીના વર કરતાં તો રહ્યા પણ તેના દીકરાઓ કરતાં વધારે શિખેલા છે કે નહીં એ અંહી આપણે તપાસવા બેઠા નથી. ધારીએ કે તેઓ વિદ્વાતામાં પંડીતોને વિસરાવે છે. પણ શું તેટલું બણેલું બસ કેહવાય?

આજના વખતના ઘણાક શિખતા છોકરાઓને “બણ્યા પણ ગણ્યા નહીં” એમ કેહતી લાગુ પડે છે. તેઓને બજાર લાવતાં આવડતું નથી. તાજે અને કેહિલો માલ તેઓ પિછાણી શકતા નથી, તેઓ સાધારણ

કામકાજમાં ઠગાઈ આવે છે. જરા મેહનત કરતાં યાકી જાય છે. આજસુ હાડકાંવાળાઓથી મેહનત ખમાતી નથી.

“બણ્યા પણ ગણ્યા નહીં” એમ ગુલી પોતાના દીકરાઓને કેહવડાવા માગતી નહીં હતી. તેઓ જેમ વિદ્યા હુનરમાં કુશળ તેમજ કામ ધંધા અને સંસાર વેહવારમાં કળાવંત થાય એવી ગુલીની આયશ હતી, અને તે મુજબ પોતાના દીકરાઓના વિચાર અને વલાણને તે રૂપ આપતી અને તથેહ પાડતી હતી.

પણ વળી “આવો, મને રાંધણીમાં કામ લાગો—મને રાંધી આપો—મને સમારી સોઈ કરી આપો” એમ ગુલી કાંઈ પોતાના દીકરાઓને મોહોડે ચઢકીને કેહવા ગઈ નહીં હતી. તેઓ પોતાની મેળેજ, પોતાની ખુશીથી, માતા માથ્યા વગર માને કામ લાગતા હતા.

અને એમાં એક મોટો કાનુન સમાયેલો હતો, કે જે કાનુન દરમ્યેક બચ્ચાંની માચે પોતાનાં બચ્ચાંને શિખવવા જોઈયે. તે બાગમાં કામ કરી અરસપરસ મદદ લાગવાનો અને દુનિયાનો સંસાર પોતાના ખર્ચા ઉપર પોતેજ ઉઠાવી લેવાનો કાનુન હતો.

કેટલી વખત આપણે એવી હાલતમાં આવી જઈયે છીયે કે બ્યારે આપણું ખાવાનું આપણે હાથે પકાવવું પડે અથવા એવું ખીજું કામ પોતાનું પોતેજ કરવું પડે? એવા વખતને માટે બચ્ચાણથી હાડકાં વળેલાં હોય તેમાં ખાટું શું છે ?

ખામખા જેઓને હલકી ચાકરી કરાવવી હોય તેઓનેજ એ શિખવવાનું નથી, અને એવી તરખીઅત આપી હોય તેઓને ચાકરડાજ બનાવવાના છે એમ પણ નથી. પણ જેઓનાં હાડકાં આમ દુનિયાના સંસારને માટે વળેલાં નથી તેઓને બ્યારે તેંવો વખત આવી પડે ત્યારે ધણું બારી લાગે છે.

ધુરોપમાં આજના વખતની કેળવણીમાં પકવાનખાજ એક હુનર લેખે ખીલવવા-

માં આવે છે. મોટી સ્ત્રી કેળવણીની નિર્ણયોમાં સુદર રસોડાં બાંધેલાં છે અને તેમાં રાંધવાનું કામ એક હુનર દાખલ રાખવામાં આવે છે. એમાં કાંઈ શરમ નથી.

ગુલીને તેના દીકરાઓએ રાંધવામાં પોતાની મેળે મદદ આપી, તે મદદ ગુલીએ તેમને આપવા દીધી એમાં કાંઈ ઘણું નથી. ચુહાણા કુકતાં, આગ સળગાવતાં, હુનારણ મુકતાં, આ પાણી કરતાં, બનર સમારતાં અને છેલ્લે ખાનું પકાવતાં આવડે તેમાં તો વડાઈ અને મગરૂરી છે. કામ પડશે ત્યારે તેઓ ભુખ્યા તો નહીં રહેશે?

ખાનું પકાવાનું કાંઈ સેહલ કામ નથી. તે ઝાડુ કાઢાડવા અથવા ઓટલો ધાવાના સરખું છેક હલકું કામ નથી. જે કામ હુનર ગણાય તે હલકું ગણાય નહીં, અને પકવાન બનાવવાં એ તો એક હુનર છે, જોકે ખીજા નામીયા હુનરોથી ઉતરતો છે. ગુલીએ પોતાના દીકરાઓને જો પકવાન બનાવવાનો શોખ પાડ્યો હોય તો તે હુનરનો શોખ હતો.

પણ ગરીબાઈની હદ ક્યાં છે? ગરીબાઈમાં ગમે એવાં હલકાં કામખી કરવાં પડે છે. ઝાડુ કાઢાડવી અને પાણી બરવું પડે છે, અને તેખી જેઓએ શેઠાઈ અને સાહેબી ચલાવી હોય, જેઓએ નોકર નફર વાપર્યા હોય, તેઓના પોતાનો વખત કોઈવાર એવા આવે છે કે બ્યારે નોકર નફર જેવાંને ત્યાં તેમને હલકી નોકરીઓ કરવી પડે છે.

ગુલીના શ્યાણા, કેળવાયલા, કસાયલા દીકરાઓ જરૂર પડે તો પકવાનના હુનર કરતાં હલકાં કામોને માટે પણ તૈયાર અને તત્પર હતા. ગુલી એવું છેક હલકું કામ પોતે કરવા યા દીકરાઓ પાસે કરાવવા આપતી નહીં હતી, અને તોપણ કોઈવાર બિચારાઓને ઝાડુ કાઢાડવા અને સામાન સાફ મુક કરવાનુંખી કામ માથે પડતું હતું.

ઉપલી રાત્રે, હોરમજશાહ શેઠના હુકમ-

થી સામાન ઉપરની ઠાંચ જાંચકી લેવામાં આવી તે રાત્રે, ગુલી અને તેના દીકરાઓ ખાનું ખાઈને સંતોષથી સુતા પછી, ખીજા સહવારે તેઓએ પોતાને એથી પણ વધારે દરીદ્રતામાં દીઠાં.

ગુલીએ તે રાતનાં ખાંધેલાં વાસણ ઉજાળ્યાં નહીં હતાં. તેણે સરેસતા પ્રમાણે ચુહાણામાં સુખડ મેળ્યા પછી રસ્તે ચુહાણા “જાળવ્યો” અને બરજોએ રાંધણીનો દીવો “મેળવ્યો” ત્યારે મોરીમાં અજીઠાં વાસણો માજવાનાં પડેલાં હતાં. કચરો કાઢાડવા અને વાસણ માજવાના કામ ઉપર હજી આનખીખીને રાખેલી હતી, તે સહવાર સાંજ આવ્યાંને સઘળું સાફ કરી જતી હતી, અને જેમાં ખાંધેલું તે વાસણ સહવારે તેણીને માટે રહેવા દીધાં હતાં.

પણ આનખીખી ખીજા સહવારે આવી નહીં. તે કાલ સાંજે કામ કરવા આવી હતી ત્યારેજ ફફડતી હતી. તેના પણ બે મહિનાનો પગાર ચહડી ગયેલો હતો અને તે ગુલીના વાયદાઓથી કંટાળી ગઈ હતી. તેવામાં કાજ સાંજે ગુલીના ઘેરપર ઠાંચ આવેલી જોઈ ત્યારે તે પોતાના પૈસા તો સખર દબર ડુખી ગયેલા સમજી અને પોતાના ચહડેલા પગારની આશા મુકીને ગઈ હતી. આજે સહવારે ગુલી આ ઘેરમાં રહી શકે એટલી પણ તેને આશા નહીં હતી. માટે આનખીખી સહવારનું કામ કરવા આવી નહીં.

રસ્તમ ધારા પ્રમાણે સહવારમાં સકાળે ઉઠીને જીવે છે તો બિચારી મા પોતેજ ઘેરમાં ઝાડુ કાઢાડતી હતી. ઓટલાનો કચરો તો વાળી રહી હતી અને ખડકીમાં (ગુલીના “દિવાનખાન” માં) કચરો વળાતો હતો. રસ્તમે જોઈ કે મા ચુહાણો તો ઉપેડી રહેલી હતી અને તે ઉપર સરેસતા પ્રમાણે ગરમ પાણીની દેગ ચહડાવેલી હતી.

પોતાની માને આ હલકું વહિવું કરતી રસ્તમથી દેખી ખમાયું નહીં. તે વહલો

હાથ મોઢું ઘોઈ મા પાસે આવ્યો અને પોતેજ ઝાડુ માગવા લાગ્યો. ગુલીએ તે નહીં આપી. “દીકરા, તું લેસંત કરવા ખેસી જા” — “તારે શિખવાનો વખત થઈ જશે” — “શું મોટો કચરો વાળવાનો છે?” — “ઘેર ખડકી ને બે ઘોરડી વાળવાની તેમાં શી ખિસાદ છે?” એવી એવી ઘણી તકરારથી ગુલીએ રસ્તમને વાચ્યો.

પણ રસ્તમ હસ્યો નહીં. “માયજી, તમે વિચાર કરો કે તમે મારાં માવતર છો ને હું તમારું બચ્ચું છું. મા બાપને માન આપવાની મારી ફરજ તમેજ મને શિખવી છો, તો હું ખુરસીએ ખેસી રહું અને તમે આવું વહીવું કરો તે કેમ ચાલે અને તમારે માને માન આપેલું કેમ કેહેવાય? હું તમારે ખુરસીએ ખેસવા કેહતો નથી, પણ તમારી મેહનતમાં ભાગ માગું છું.”

“રસ્તમ, તારું ખીજું કામ છે. હું કચરો વાળુંજ તેટલે તું જાન્યો માનખીખીને ધેર ને તેની ખબર કાઢાડી આવ કે તે આવી કેમ નહીં?” ગુલીએ તેને આ હલકું કામ સોંપવાનું ઉડાવા માગ્યું. — “હું જમને ખબર કાઢાડીશ, પણ એટલો કચરો મને વાળી લેવા દેવા.” રસ્તમે હજી પણ માગી લીધું “ઝપાટામાં કચરો કાઢાડીને હું જમશ.”

“નહી, નહી, હજી તો પાણી ભરવાનું છે, વાસણ માંજવાનાં છે” ગુલીએ કામે ગણાવ્યાં. “મોટે માનખીખી જેમ વેહલી આવે તેમ સારું. દીકરા રસ્તમ, તું ઝાડુ કાઢાડવાના કામમાંથી મને છોડવશે, પણ આ બધું કોણ કરશે? એખી તું કરવાનો છે? વાસતે મેહતર કે તું જા.”

પણ રસ્તમ સમજ્યો નહીં. “માતા, હું કચરો કાઢાડુંજ, તેટલાં તમે વાસણ ઉઝળી લેવા” તે બોલ્યો. “વાસણ માંજવાનું કામખી હલકું છે, પણ ઝાડુ કાઢાડવા કરતાં મહડતું છે. મોટેછેક ઉતરતું કામ હું કરુંજ, ને તેથી મહડતું એ કામ તમારે મોટે રાખુંજ.”

રસ્તમે માતા હાથમાંથી ઝાડુ પડાવી લીધી, પણ ગુલી પોતાની માની સત્તા વાપરીને તેને અટકાવા જતી હતી, તેટલામાં એ વાંધો પતાવવાને ખીજો દીકરો બરજો જાગી ઉઠ્યો. “આ દયો, બરજો ઉઠ્યોજ. માયજી, માનખીખીને ધેર બરજોને મોકલો.” રસ્તમે સુચના કરી. “તેટલાં હું કચરો કાઢાડી લઈજ.” અને હવે રસ્તમે ઝાડુ કાઢાડવા સામે ગુલીનું એ બાહાનું પણ રહ્યું નહીં.

“માનખીખી તો આવે આવવા ના કહી ગઈજ.” બરજોએ બોલાસો કર્યો. “કાલે, માયજી, તમે મનચેરજી વકીલને ત્યાં ગયાં હતાં તે વખતે માનખીખી કામ કરતાં ઘણી ચટકતી હતી અને પગારનો દાવો કરતી હતી અને ટાંચ આવેલી જોઈને બોલતી હતી કે ફરીથી હું આવવાની નથી અને મારું કામ પણ પડવાનું નથી.”

આ બોલાસાથી સઘળો વાંધો પતી ગયો અને અંતે મા દીકરાએ સાચે કામે વળગી ગયાં. ગુલી વાસણ ઉપર ખેસી ગઈ, બરજોએ રાંધણીની પછવાડેના નળમાંથી તામડી તામડીએ એક બે હાંડા ધુર્તના ખપને મોટે ભર્યા, અને રસ્તમે વડા દીકરા દાખલ આખાં ધેરનો કચરો કાઢાડ્યો.

બ્યાં ઘણીનો પોતાનો હાથ ફેર ત્યાં સંકાઈનું શું પુછવું? માણસોના આધારપર કામની હાલહવાલી હોય છે. રસ્તમે ખુણે ખંટોલેથી કચરો કાઢાડીને બતાવ્યું કે “જીવોની મા, માનખીખીએ કેટલો બધો કચરો રાખેલો છે? ખુણાએમાં તો તે ડાકણ ઝાડુ ફેરવતીજ નહીં હતી.”

ગુલીએ બતાવ્યું કે માનખીખી વાસણ ઉઝળતી હતી, પણ કલસીઆ જીવોની, અંદરથી કેટલા ચીકણા રાખતી હતી?

આજે મા દીકરાએને જરા મેહનત તો પડી, પણ આખું ધેર બાલું અહું સાફ થઈ ગયું. જેને આપણા બેરાંએ “આખું દીવા જેવું ધેર” કહે છે તે ગુલીના ધેરમાં આવે થયું. રસ્તમે માને પુછ્યા વગર

માળા ઉપરના ઘોરડા પણ ઝાડી કાઢાડ્યા. સાંચનાર જાણે છે કે તે ઘોરડાઓ ગુલીએ પેટાંમાં ભાડે આપવા કાઢાડેલા હતા, અને રસ્તે આજની ઉલટમાં તે ઘોરડાની સોજ અને સાફ કરી નાખ્યા.

આજે આનખીની ઘેરમાં નહીં આવી તે

સાંચે થયું કે ખરાબ થયું? “જો થાય છે તે સારાંને માટે.” એક લેખે તો સાંચે થયું કે આનખીની પોતાને ઘેર જ રહી. પણ એ કરતાંની વધારે સાંચે થયું છે તે ભવિષ્યની વાત છે અને તે આગળ આજતાં આપણુ જોઈશું.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

ગરીબો કરતાં પણ ગરીબ.

ગુલી પોતાના દીકરાઓ સાથે સહવારના સાડા છ વાગતામાં તો ઘેરનું કામકાજ કરીને પરવારી ગઈ. આ પાણી કરીને દીકરાઓ લેસન કરવા બેસી ગયા, નાની પીરોળ રમવા બેસી ગઈ, ગુલી પડોસણ રત્નીના “પોતકો” અપુરે હતો તે સીવવાનું લઈને બેઠી.

પોતાના “લાટિન” અને “મૅકમૅટીક” ના પોડા શિખીને રસ્તે સરેસ્તા પ્રમાણે નવ વાગતે બજાર લાવ્યો, ત્યારે આનખીની ઘેર ખબર કાઢાડવા જતો આવ્યો હતો. આનખીની પોતાની બેહન સાથે દાદરના રસ્તાપર રહેતી હતી. તેણીએ ગુલીને મઈ કાલે તદત રખડી મરવાની વડી રાખી હતી, તે હજી રહી છે, તેનું ઘેર રહ્યું છે, તેનો સામાન રહ્યો છે એમ જાણીને આનખીની અચરત થઈ ગઈ.

આનખીની ગાંધી અને ગુલી પોતાની સાથે અમદાવાદથી લાવ્યાં હતાં. તે ગાંધીની જીન્ટી નોકર હતી. ગાંધી ગુજસ્થો તે દહાડે તે કેટલીબધી રહી હતી. અને તોપણ તેના દસમાની પાછળ ખાર્યું ગયું નહીં તેટલામાં તો તે બેવફાપણાથી નોકરી છોડીને જતી રહી. બિચારાં ઉતરતા વર્ગનાં ગરીબોને પોતાના શેઠ તરફ વફાદારીથી બાંધી રાખનારે માંડમાં ગાંઠ પેસા છે. પૈસા નહીં મળે તો તેઓની વફાદારી પણ નહીં મળે.

માંધોના ચેહરેમને દહાડે પોતાનો ખર્ચ

ઘટાડવા વિષે જીવીની સાથે ગુલીએ જો મસલત કીધી, તેમાં ઘટાડેલા ખર્ચમાં એક આનખીની પગારનો ખર્ચ હતો. તેને ચાલુ કામ પર રાખવાને બદલે માત્ર સહવાર સાંજ તે કચરો અને “વાસણ કુસણ” કરી જાય એટલું જ કામ ચાર રૂપિયાને મહીને તેને સોંપ્યું હતું. આનખીની એક “બેહન” દાદરના રસ્તાપર રહેલી હતી—કાકા કાકીનાં, મામા કુઈનાં બલકે તેથી—ની દૂરનાં સગાંઓને એ લોકો “ભાઈ” ને “બેહન” કેહે છે—ત્યાં જ આનખીનીનું પૈણ રેહ્યાં હતાં અને ત્યાંથી તે ગુલીને ઘેર વખતે વખત કામ કરવા આવતી હતી.

પણ રસ્તે આજે આવીને પોતાની માને ખબર આપી કે આનખીનીને જખરો ફફડાટ લાગેલો હતો. એ સધળો ફફડાટ ચહાડેલા પગારનો હતો. તેણે રસ્તે જોતાંવાર જાહરી આપી હતો. તેની “બેહન” ખતીજખીની પોતાની બેહન તરફથી લડવા નીકળી હતી. સાર એ કે આનખીનીને ભ્યાંસુધી ચહાડેલા પગાર ચુકવવામાં નહીં આવે ત્યાંસુધી કામપર આવવાને આનખીનીએ સાફ ના પાડી હતી.

“પણ માયજી, એટલેખી ખર્ચ શા વાસ્તે જોઈયે?” રસ્તે નાસતો ખાતાં ખાતાં તકરાર ઉઠાવી. નાસતો શે? બે ઈંડાંમાંથી ચાર જણ અને ૧ સેર દુધમાંથી આખાં ઘેરનો ભાગ, નાની પીરોળની કાંઈ સુધા—

એટલે લગભગ મોજો ચા, તાઠી રાઈલી અને જરાતી ઈંડાનો નાસતો હતો. “મારું કહું માનો, માયજી, તો એ અર્ચજી આપણે બચાવીયે. ચાનખીખી કરતાં હું સરસ ગ્રાડ કાઢાડી શકુંછ, બરજીને દીવામાં તેજ પુરતાં આવડેછ, સોહરાખને સામાન સાફ કરતાં પંદર મિનિટ નથી લાગતી, માટે વાસણ માજવાનું કામ તમારીથી થાય તો ચાનખીખીના અર્ચની કાંઈ જરૂર નથી.”

ગુલીને એ વાત નહી ગમી. તે બેલી કે “કદાચ આગળ ચાકતાં આપણને તે ખખી કરવું પડે, મારા દીકરા. જ્યારે આપણને ખાવાનું નહી મળે ત્યારે ચાદર તે કેમ રખાય? તોપણ હમણાથી હું મારા સપુતોને ધેરના લડોરામાં રગડવા ચાહતી નથી. આપણે પેટમાં બાકુત રાખવા માયુંછ તે જો મળી આવે તો આપણો કાંઈ અર્ચ નીકળી રહેશે.”

“કેમ નીકળે, માયજી?” રસ્તમને હજી રસ્તો સવળ જણાતો નહી હતો. “બાકું, ધારે કે, ત્રીસ રૂપિયા ઉપજે તો તેમાંખી આપણે એર પાંચ રૂપિયા વધારીને ધેરવાળાને ભરવાના. ત્યારે આટલાંબધાં બચ્ચાંનું પેટ ભરવાનું તમે ક્યાંથી લાવશો? તેવા વખતમાં મહીને દહાડે જે ચાર રૂપિયા બચે તે કોણનો ખાપના? એ ચાર રૂપિયામાં તો પંદર વીસ દહાડાનું બજાર થશે.”

રસ્તમની આ તકરાર બોલેબોલ સાચી હતી. અને તોપણ ગુલી આનાકાની કરતી હતી તે ફક્ત પોતાનાં બચ્ચાંનાં સુખને માટે કરતી હતી. બચ્ચાં પોતાની કેળવણી ઉપરાંત ધેરના વહિવાની ખુસરીમાં જોતરાય એ આ માતા કેમ જોઈ શકે? અને તેખી કેવાં બચ્ચાં? શાહનું ધેર શોમાવે એવાં સલુકવાન, સમજી, શિખવાને લાયક બચ્ચાંને શિખવા બણવાની શિર દુખામણમાં જરા દુરસદ મળે તે તેઓ રમત ગમતને બદલે રગડમાં કેમ ગુજરે?

“આપણો અર્ચ મુશકેલ તો છે, દીકરા.” ગુલી વિચાર કરીને બોલી “તોપણ હજી

આપણને થોભવું જોઈયે. જો ખોદા કાંઈ રસ્તો નહી કરી આપણે તો ચાનખીખીનો પગાર શું પણ આપણું સુકું પાકું ખાવા ખીવાનુંખી આપણને ધરાડવું પડશે. હમણા તમે બિચારાંએને શું ખાવાનું મળેછ? વાસી દુસીપર આપણે ગૃહલાં છીએ. પણ એવું ને એવું દાદર હોરમજદ ચાલુ રાખે એટલે બસ. તેટલા માટે આપણે મેહનત કરીશું. અગરજો પેટમાં બાકુત મળે તો જે ખોખો ભરીને રૂપિયા ધેરવાળાને ભરવાના તેટલા આપણા બખમાં બચે કેતી? એટલા રૂપિયા બચે તો પછી હું કાંઈ સીવી સાંધી, યા ખીજું કામ કરીને પેટના જેટલું તો પુરું કરી શકીશ. રસ્તમ, તું અધીરો ના થા. અગર ચાનખીખી નહી આવશે તોપણ ફિકર નથી. ધેરનું કામ એટલું બધું કાંઈ નથી કે મારીથી એકલીથી નહી થાય. એ વહિવું તો હું એકલે હાથે કરી શકીશ. ત્રણ ચાર તપેલી ઉજાગવાની તેમાં શી મોટી વાત?”

ચુહુલા ઉપર બપોરના ખાનાની તપેલી ચહડાવીને ગુલી પોતે ચાનખીખીને ધેર જવા નીકળી. કદાચ પોતાના જવાથી અને રાખાયાથી તે સમજે ખરી. ચાનખીખીનું ધેર ગુલીના ધેરથી દૂર નહી હતું. દાદરના રસતા ઉપર એક બંગલાના કંપાંજીડની પછવાડે તાઢ, રંગારા વગેરે ઉદ્યોગી મુસલમાનોને માટે નાની નાની કોટડીઓની એક ચાલી બાંધેલી હતી, તેમાં ચાનખીખી રહેતી હતી.

ચાનખીખી ધેરમાં નહી હતી, પણ તેની “બેહન” ખતીબખીખી બેઠી બેઠી રહેતિયો કાંતતી હતી. ખતીબનો વર કાદરમિયાં હોરમજરાહ શેઠના કારખાતામાં ચાકરીએ ગયલો હતો. ચાનખીખી પોતે પરીલમાં એક પારસી શેઠને ત્યાં ચાકરી શોધવા ગયલી હતી. ખતીબ ગુલી સાથે વાત કરવાને એકલીજ હતી.

ખતીબએ રસ્તમ કરતાં તેની માને જીવ દોજ આપકાર આપ્યો. તે ગુલીને બેસવા

શાર એક પાટલો લઈ આવી અને ગુલી ખતીજનાં ધૂલમાં લોટતાં બે ભુલકાંઓને પોતાના ખોલા ઉપર રમાડતી બેઠી. ગુલીએ આનખીનીની ફરિયાદ કીધી, તેમાં ખતીજ પણ શામેલ થઈ.

“એ રાત આન આખાં હાડકાંની ને આળસુ છે.” ખતીજ બોલી. “અને તેમાં વળી પૈસાની લાલચુ થઈછ; ને તેથીજ વધતા પગારની આફરીની શોધમાં ગઈછ. તમારા પગાર ચહડી જવાનું તો એ રાત માત્ર બાહાનું કાઢાડેછ. ખરી વાત એ છે કે તેને ચાર રૂપિયા કરતાં વધારે પગાર નેહાયેછ. પણ ગુલીબાઈ, એ કેથે ટકવાની નથી. રખડી રખડીને એ પાછી તમારેજ ઘેર આવશે.”

“હું એનું લેહણું ના પાડતી નથી.” ગુલી ચાર રૂપિયા પોતાની સાથે લાવી હતી તે આપીને બોલી. “આ એક પગારના પૈસા તો હું લાવીછ. ખીજા પગારના પૈસા રંગુ-નથી મારા બાઈએ નાચું વાળવા લખેલું છે તે આવશે તેવા બરી દહરા. હું અરજ કુંછ કે એ રૂપિયા આપીને આનને સમ-જવી મારે ઘેર પાછી મોકલજે.”

ખતીજએ તે કપૂલ કીધું અને ગુલી જવા નીકળી. તે બિચારીની ઇસકેત્રીમાં અમદાવાદથી આણેલી ફાલતુ પંજી ઘટતાં ઘટતાં હવે ૧૦ રૂપિયાની રહેલા નહી હતા તેમાંથી આ ચાર રૂપિયા તે કડવા કરીને લેતી આવી હતી, અને તે ઉપર આનખી-ખીનો હક હતો એમાં તો શક નહી હતો. પણ આનખીખી પાછી આફરીપર આવે એ ગુલીને મનથી શક બરેલું હતું. તેમજ થયું. આનખીખી છોક બપોર પછી બ્યારે પોતાની બેઠનને ઘેર પાછી આવી ત્યારે તે પોતાને માટે ફરિયાદવાળા એક પારસી શેઠને ત્યાં પોતાની નવી આફરી નકી કરી આવી હતી.

પાછી ફરતાં ગુલી અરદેશર ઇરાનીની કુકાને પરચુટણ સામાન લેવા ગઈ. રત્ની-નો પોલકો સીવતાં ગુલીએ જોયું કે કાલો

દોરો ખપી ગયેલા હતા, તેનંતયા હવે પછી કામ કરવા માટે થોડુંક ઉન કેનવાસ તથા નાની પિરોજનને માટે થોડીક ખીસકોટ વ-ગેરેની કેવલ જરૂર હતી. આસરે અડધા રૂપિયાનો ખર્ચ હતો, પણ તે કરવા વગર ચાલે નહીં એમ હતું, અને અંહીવેર આવી ત્યારે તો તે લેલીજ જવાનું ગુલીએ દર-સ્ત ધાર્યું.

અરદેશર ઇરાનીની કુકાન દાદરથી નાચ-ગામ જવાના રસ્તાની બાજુએ બે લાંબી ચાલીઓને છેડે હતી. આ ચાલીથી એક પારસી મોહલો ખન્યો હતો. તે ચાલીમાં સંઘળા-દ્યોગી ગરીબો રહેતા હતા અને તે ઘણા ખરા પારસીઓ હતા. તેઓ આસપાસની મીલોમાં કામ કરતા ગરીબો હતા અને તેઓમાંનો એક ભાગ હોરમજરાહ શેઠ-નાજ ઉનના કારખાતામાં કામ કરતા ગરીબોનો હતો. મોહલાની બે બાજુએ આ બે મોટી ચાલીઓ હતી અને તેમાંથી મોહલાને છેડેની કુકાનમાં અરદેશર ઇરાની પરચુટણ માલ વેચતો હતો.

અરદેશરની કુકાનપર પોંહચવા માટે ગુલી ગરીબને આ આખો પારસી મોહલો પસાર કરવો પડ્યો. તે મોહલો ગલીચ હતો. ઘણાંક ઘેરોનાં આંગણામાંજ ખચ્યાં-એને હાજતે ખેસાડવાનો ચાલ હતો. ઘેરો વાળી ઝાડીને સંઘળો કચરો મોહલામાં ના-ખવાનો ચાલ હતો. કેટલાંક લોકો મરઘાં ખતકાં પાળતાં હતાં, તે ગલીચ પક્ષી અને તેમનાં ગંધ મારતાં પોંજરાઓ પણ ત્યાંજ હતાં.

મોહલામાં વસતી ઘણી હતી. કોઈ ઘેરમાં ખાવા બેઠેલાંતા, કોઈ ઘેરમાં વાસણ કુસણના, કોઈ ઘેરમાં દલણાંતા આવાજ સંભળાતા હતા. ખચ્યાંની રડારોલ અને મસ્તીગુફાન તો ઘણાં ખરાં ઘેરોમાં હતાં. પણ વળાં બેરાં, જે મોટી ઉમરનાં ખચ્યાં સમાન હતાં તેઓનો પોગાટ પણ ઘેરે ઘેર હતો. કોઈ ઘેરમાં ખચ્યાં સુબાડ-વાનાં રૂદ્ધ સરખાં હાલરડાં ગવાતાં હતાં, કોઈ ઘેરમાં બેરાંની વાતચીતનાં જુમરાણુ સંભ-

ખાતાં હતાં, કોઈ ઘેરમાં સંસારી ડોલરાની તકરારે સંભળાતી હતી.

ગુલીને જોવા સાડે ઘેરેઘરનાં બૈરાં ચાલી-ની બાહેરની લાંબીને લાંબી સર્જગ ગ્યાલરી ઉપર નીકળી આવ્યાં. તે ઘણાં તો સાડી વગરનાં અને માત્ર શદરાબર હતાં, અને તેમાંનાં કેટલાંક તો નેટના સદરા ઉપર પોતાના ધણેક અંગભાગ દીસતો એવી હાલતમાં બાહાર નીકળી આવ્યાં હતાં. ગુલીને તેઓ સર્વેએ આગળ જોયલી હતી. તે અરદેશર ધરાતીની કુકાન ઉપર આગળ પણ પરચુટણ માલ ખરીદવા જતી હતી.

પણ આજની ગુલીના દેખાવ આગલી ગુલીથી જુદા હતા. તેનાં બૂટ અને જોન્ડ ક્યાં ગયાં? તેના હાથમાં છત્રી અને તેની રંગીન સાડી ક્યાં ગઈ? આજે તે બૂટ જોન્ડ વગર એક જુની ખખ સપાટ ઉપર તડકામાં ચાલતી મોહલો પસાર કરી ગઈ. મોહલાદારેએ તેને લાંબી મુદતે આ બેઅવતાર હાલતમાં જોઈ. તેના કંગાલ દેખાવથી કોઈ અચરત થયાં, કોઈ કુખી થયાં, પણ વળી કોઈ ખુશીની થયાં. હોય તેમ તેને ટીકાટીકાને જોવા લાગ્યાં. કોઈ તેની દયા ખાવા લાગ્યાં, પણ ઘણાં તેની હાંસી કરવા લાગ્યાં, અને લગભગ બધાં તે રાંડીરાંડ થવા પછી એટલી જલદી બાહાર નિકળવા માટે તેને ધિકારવા લાગ્યાં.

ગુલી તેઓ તરફ આડી નજરે જોયા વગર પસાર થઈ, પણ તેના વિચાર સઘળા આ સુખી ગરીબો સાથે પોતાની કુખી અરીબાઈને સરખાવામાં શકાયલા હતા. તેઓ ગમે એવાં હતાં પણ સુખી હતાં, મેહનતુ હતાં, અને સોહિવાસણુ હતાં—એટલે ગુલી કરતાં ભાગ્યશાળી હતાં. ગુલી તો આજે પોતાને આ ગરીબો કરતાં પણ ગરીબ થઈ ગયલી જોતી હતી. તેઓ ઘણાંખરાં કાંઈને કાંઈ કામ કરનારાં અને તેમાંથી પોતાની કમાઈ કરનારાં હતાં. કોઈ કસતી વણતાં

હતાં, કોઈ સીવતાં હતાં, કોઈ ગુંથતાં હતાં, કોઈ જોન્ડ ગુંથતાં હતાં, કોઈ ગજેબંધ ગુંથતાં હતાં, કોઈ ઉન કેનવાસનાં ચીકણુ ભરતાં હતાં, કોઈ કસતી ટીલીનાં ચીકણુ ભરતાં હતાં, અને કોઈ તો વળી ધાબરી વણતાં હતાં.

“હું તો એ લોકો કરતાંખી ગરીબ છું ત્યારે મારે પણ એવીજ મજુરી કરવી જોઈએ.” તે વિચાર કરતી ચાલી.

અરદેશર ધરાતીની બાધી અરનવાજે ગુલીના આ વિચારને ઘણો ટેકો આપ્યો. તે આ સર્વને ઓળખતી હતી અને સર્વની વાતો જાણતી હતી. તે ઘણીની ગેરહાજરીમાં કુકાન ચલાવતી હતી. ગુલીની જરૂર જોગી ખરીદીને દરમ્યાન અરનવાજની નિંદાઓરી જીભ આ જુદી જુદી પડાસણીની તરફવાર નિંદા કરવામાં ચાલી.

“પણ એ લોકોને બધું કામ કોણ આપેછ?” ગુલી તે નિંદાની વાતો ઉડાવીને તેમનાં કામના સવાલ ઉપર આવી. “એ લોકો કામ કરેછ તે વેચતું લેયછ કોણ?”

“હોરમજરાહ શેઠે ઘણી માલ લીધી,” અરનવાજે ખોલાસો કાઢ્યો. “એ બૈરીને માટીડો હોરમજરાહની ચોકરી કાઢી, તે કોઈ ઉન લાવીને બૈરીને કસતી વણવા આપીઓ, કોઈ ઉનના મોજો લાવીને સીવવા આપી, એમ કામ કાઢીએ ને એ બૈરી કમાયોએ.”

“એ બૈરાં કેટલું કમાતાં હશે?”

“કોઈ મોઢને દારે દસ, કોઈ પોંદર, ને કોઈ બૈરી તો વીસ રૂપીઆ કમાયોએ. જેવી કામ ને જોવા મેનત. શાણો બૈરીઓ આલસુ ઘણો છે નહીં તો માટીડો પૈસો લાવીએ તે કરતાં વધારે બૈરી કમાયોએ.”

આ સઘળાં ગુલીને મોટે રૂડાં વાનાં હતાં. બપોરે પોતાનાં બચ્ચાંઓને આવી મળતાં તે સંતોષ લેવા લાગી કે “હું પણ જો મેહનત કરીશ તો કમાઈશ.”

પાછલા પ્રહરે રત્નીને પોલકો તૈયાર થયો અને તે લઈને ગુલી જીવીને ઘેર ગઈ. રત્ની ઘેરમાં નહી હતી. તે હોરમજરાહ શેઠને ત્યાં એક વર્ષગાંઠ ખાવા ગઈ હતી. પણ એ તકે ગુલીને આજ અપોરના પોતાના ઠરાવને વિષે જીવીની મસલત લેવાને બન્યું.

“જીવનાઈ, હોરમજરાહ શેઠને ત્યાંથી આટલાંબધાં ગરીબ માણસોને ઘેર કામ કરવાનું મળેછ, તેમ મને નહી મળે? હું તો એ બધાં ગરીબો કરતાં ગરીબ છું. હું વળી મેહેનત કરવાને શક્તિવાન છું. ત્યારે મને કાંઈ કામ શેઠને ત્યાંનું મળે તો હું પણ કમાઉં ને સુખી થાઉં.”

“હારી યાદ દેવાડી, દીકરી.” જીવી પણ એજ વાત કરવાની હતી. “તારે હારે મેં મારા ફકીરોને પુછી રાખેલું, ને તે પણ કહી ગયેલા કે જો તારી ખુદી હોય તો તારે લાચકનું કામ હેઠના કારખાનામાંથી આપાવે.”

“તમારી કેવી મેહરબાની છે!” ગુલી પાડ માનીને બોલી “પણ મારે લાચકનું કામ તે કેવું?”

“તુંજ કેહની. વિચાર કરીને કેહ, દીકરી.”

“હું ટીલી કસળનું કામ સારું જાણુંછ, વળી ચીકણ બધી જાતનાં જાણુંછ, ટેબલ-કલાહ ઉપર રેસમી ચીકણો ચુંથી જાણુંછ.”

“એ બધું કાંઈ હોરમજરાહ શેઠને બનું કામ નહી.” જીવી રાડું ધુનાવીને બોલી. “હેઠનું ઉનનું કારખાનું છે.”

“ત્યારે હું ધાભરી વણી શકીશ. મોજાં વણીશ. કાંઈ નહી તો શેઠ ઉન અને સાળ પુરી પાડે તો હું કસતી વણીશ. ઉનના ગળેબંધ, તકિયા, થેલી, એવું એવું ચુંથી આપીશ.”

“જોની દીકરી,” જીવીએ સમજણ પાડી “હે કાંઈ પરચુટણ કુકાન માડીને

બેઠા નથી. એવો માલ તો વાહરા લોટો લેતા દેખું. હોરમજરાહ શેઠનું કારખાનું તો ઉનનાં મોટાં કપડાં વણવાનું છે, હઉવે. તેમાં ગળેબંધ ને થેલી નહી ચાલે.”

“પણ કાંઈ ધાભરી? કાંઈ મોજાં?”

“હા, એ ખરું. મારો ફકીરો તુંને ધાભરી વણવાની એક હાલ અથવા મોજાં વણવાનો હંચો લાવી આપહે. પણ ઉભી રેહ, ગુલીબાઈ,” જીવી અચ્ચચ યાદ કરીને બોલી “ઉપર આવ મારી હાતે.”

જીવી ગુલીને પોતાના માળાઉપરના દિવાન-ખાનામાં લઈ ગઈ કે જે ઝાતું વપરાતું નહી હતું. તે એક લાકડાનાં ખોખાં તળે સંચો—બરાબર બોલીએ તો હથિયારો—બતાવવા લાગી, કે જે સંચો, ગુલી જોતી હતી કે, લોકો જાણે નહી તેમ છુપ્યો ઢાંકેલો હતો.

હોરમજરાહ શેઠે પોતાના ધંધામાં આ એક નવો ઉદ્યોગ શાખલ કરેલો હતો. તે ઉનની ગરમ “નાઇટકેપ” (કાણિયાં ટો-પીઓ) બનાવવાનો ઉદ્યોગ હતો. આ ટો-પીઓનો હીંદુસ્તાનના થંડા મુલકોમાં ખપ ચલાવવા માડ્યો હતો. ઉતર હીંદુસ્તાનમાં થંડી ધણી રાખત પડે, તેમાં કાન તથા માથું સારીપેઠે ઢાંકવાની આ ગરમ ટો-પીઓ જો મસતી પડે તો ધણી ખપ્યા વગર રેહ નહી.

પણ આ નવો ઉદ્યોગ હતો, એટલે તે જાણે રાખવાનો હતો. જે લોકો હોરમજરાહ શેઠને ત્યાંથી કામ લાવતાં હતાં, તે બધાને શેઠે આ કામ ધીરું નહી હતું. ફકીરો પોતાની રત્નીને આ કામ શિખવવાની ઉમેદથી એક સંચો શેઠ પાસેથી માગી લાવ્યો હતો.

“ગુલીબાઈ, આ કામ તારીથી બનહે?” જીવી તેને છુપું બતાવી તથા છુપું રાખવાનાં કારણ સમજાવીને બોલી. “કહતી

વણવા ને ગાંધીઆ ગુંથવામાં તુને હું મળવાનું? આ કામ નવું છે, ને તેમાં જોઈ નત ને હંભાલ લેવાની, એટલે તેની મજૂરી પણ વધતી મળે ને તારાં બચ્ચાંના બપ્પમાં કાંઈ વધતા પૈસા તું કમાઈ શકે. રાત્રી રાત્રી રમતમાંથી ધ્યાન કાઢાડે ત્યારે હીએ કની? રાત્રી કોઈવાર કામ કરે, તે કુકીરાને ગમતું નથી, ને દોરમજા હોય કપડાં લીધેલા કે હંચો અમથો લાખી મુકેલો તે હાંફે નહીં.”

“એના ટાંકા કેમ લેવાના તે એક વખતે જોવું તો કરી શકું” ગુલીએ આશા બતાવી.

જીવી આ કામ જાણતી હતી, પણ તેની એ કામ કરવાને કાયનાત ચાલતી નહીં હતી. “મુઠું માથાંને લીધે મારાથી કામપર બેહતું નથી” તે બડબડી “બેહું તો માથામાં થોકો લઈ ઉઠે.” પણ ગુલી સમજતી હતી કે જીવીને સંસાર મોઢાના હુકમથી મુખી હતો. તેને જીવું કમાવાની જરૂર નહીં હતી, અને તેથી કામ કરવાની જીવીને જાલમ નહીં હતી.

આ કામની જીવીએ સમજણ પાડ્યાથી ગુલીએ થોડાક ઉત્તરો દોરે લઈને ત્યાંને ત્યાંજ એક કટકો વણી આપ્યો અને જીવી ખુરા થઈ ગઈ. “ગુલીબાઈ, બનશે, તારીથી એ કામ બનશે. મારો કુકીરો તુંને હંચો લાવી આપશે ને ઉત્તરો દોરો હેઠના કારખાનામાં વણાયેલો તે પણ લાવી આપશે.”

આ વાત અધૂરી રહી ગઈ. રસ્તમ હાંફતો અને દોડતો માને ખોલાવવાં આવ્યો. “માયજી, ચાલો, ચાલો, જલદી ચાલો. બે બેરાં આપણું ઘેર જોવા આવ્યાં.”

ગુલીને પોતાની ગરીબાઈ મટાડવાના આજીજી રસતા મુખ્યા હતા તે કરતાં આ વળી સહુથી સરસ રસતો મોઢાની બક્ષેસથી મળી આવ્યો.

ગુલી ઝડપથી દોડી ગઈ. તેના “દિવાનખાના” માં એક કોચ ઉપર બે બેરાં બેસીને ઘેરની ધણીઆણીની વાટ જોતાં

હતાં. તેઓમાં એક આંખે અસમાવાળી, કમરમાંથી વાંકી વળી ગયલી, ધરડી ડાસી હતી. ખીજી જીવાન, પણ જોડલી જીવાન હતી. તે કરતાં વધારે જીવાન દેખાવાનું ડાળ ધાલતી એક બેરી હતી.

પેહલી વિધવા હતી. ખીજી સોહવાસણ હતી. પેહલાં ડાસાં દેખીતાં શેઠાણી જેવાં હતાં, કેમકે ખીજી તેને દેખીતું માન આવતી હતી. ગુલીએ જોયું કે ખીજી પેહલીની ચાકરડી જેવી હતી. તે પેહલીની કરતી કાવરતી કારમારિણિ, સલાહ આપનારી વકીલાતણ, સર્વ કામની દાસી હતી, પણ પેહલી તેને “માસી” કરી હાંક મારતી હતી.

પેહલાં ડાસાંએ કાંઠાભાતી કાલી લાહે પેહરેલી હતી, અંગમાં સફેદ બદિયાન હતું, પગમાં મોજાં અને કાલી મખમલની સપાટ પેહરેલી હતી. તેની દાસી પણ માસીએ કપીલા રંગનો ઘાટપોટનો ગાળો પેહરેલો હતો, સાટિનનો પોલકો બાંહેને ઝાલરો સાથનો પેહરેલો હતો. પણ તેના પગમાં સાધારણ સપાટ માત્ર હતી—મોજાં નહીં હતાં—તેથી તેની ઉતરતી પદવી જણાતી હતી.

“તમે આ ઘેર ભાડે આપવા કાઢાડયું?” ડાસાંએ પુછ્યું. “અમોને જોવા દેશો, મઈ?”

“હાજી. જીવો, બેઠાશક.” ગુલી નમનતાઈથી બોલી. “માળા ઉપર એક આરડો ને તેની પાસે એક આરડી, ચાલ તથા પાણીછાણી અને વાસણ કુસનની મોરી સાથની એક ગ્યાલેરી છે. તેટલું ભાડે આપવાનું છે.”

“બસ? બજેર! મુઠું બે આરડીમાં તે શું રેહવાનું!” માસીદાસી છછણી પડી. “આવાય બેરાં, મુઠું બે આરડીને માટે તમારા દરવાજાપર બે ગજનું પાટીલું તે શું જોઈને માચું વાઈ? હું તો મકુંજે આવ્યું ઘેર આપવાનું હશે. ચાલો, ચાલો, બાઈ. અંહી આપણે લાયકનું નથી.”

“પણ માય, કાંઈ બેસવા ઉઠવાનો ખીજો આરડો છે કે જી?” પેલી જોડે બાઈએ સહુ કાંઈથી પુછ્યું.

“ઉપર તો ઘેટલું જ છે,” ગુલી ના-
સિપાસીથી બોલી “પણ જી તમારે ગમે તો
અમારું આ હેઠલું દિવાનખાનું તમેને બે-
સવા ઉઠવા અને વાપરવા ખુશી સારું આ-
પીશું જી.”

“દિવાનખાનું” બોલ સાંભળતાં જ માસી-
દાસી ખું કરીને હસી પડી. “ઘરેરે! એ
તે દિવાનખાનું કે? મુઠ્ઠા એક ટેબલ, બે
ચાર ખુરસી ને બે કેચનાં થોપલાં મુઠ્ઠાં,
ઘેટલે મુઠ્ઠું દિવાનખાનું થયું કે? મેં કહ્યુંની
બાઈ, કે તમે ઉઠો! આલો!”

માસીદાસીને તો પોતાની શેઠાણી બા-
ધને દમ બરાવાની છુટ હતી. પણ હજી
ડાસાં બેઠાં તે ઉઠવા માંગતાં નહીં હતાં,
જોકે માસીદાસીએ ફફડાટમાં ને ફફડાટમાં
તેવણને ઉઠાડવા મોટે હાથ આપ્યો હતો
અને આ ડાસાં હાથ ધર્યા વગર ઉઠવાને
અશક્ત હતાં.

ખરી વાત એ હતી કે આ ડાસાંને ગુ-
લીની ચાલચલણ તથા રીતભાત ધણી
ગમી હતી. ગુલીને ગરીબડો દેખાવ, અને
તે છતાં તેનો મધુર ચેહરો, તેનો મીઠો
અવાજ, તેના નરમ શબ્દો અને તેના
નાજેઅદથી ડાસાં તેનેથી વધારે પરપુષ્ટ
કરવાને લગ્નચાયાં હતાં.

“જી તમે ફરનીચર મુઠ્ઠાં બાડે રેહવા
આહોજ?” માસીદાસીને સામાન વિષે વાત
કરતી સાંભળીને ગુલીએ પુછ્યું. “અગ-
રજો ફરનીચર કીચેલું ધેર જોતાં હોવ તો
હું કબૂલ કરું કે અમારો સામન થોડો ને
ગરીબડો છે.”

“આવાય! આ બેરી તો બિચારી કોઈ
બોદલાં જેવી દેખાયછ.” માસીદાસીની જીભ
ગુલીને ઠપકો દેવામાં હાલતી થઈ. “આ-
વાય, અમે ખાલી ધેરનું ફીડું લેવાનાં હતાં
ત્યારે ધસી બસીને બરેલાં ધેરમાં આવી-
એખી? સામાન જોઈને તો અમે આપ્યાં,
ત્યારે સામાન વગર બાડે લેવા કે?”

“મરેરે માસી, જરા પુછવા દે. મને

તો તું બોલવા દેતી જ નથી” ડાસાંએ હવે
ચીહીરડાઈને પોતાની દાસીને ઠપકો આપ્યો.

“સામાન ધણો સારું છે, માયજી.” ગુલી
બોલી “પણ તદન નવો છે જી. મારા
મેહસ્તાએ અમે અમદાવાદથી અંહી આપ્યા
પછી એ બધો સામાન ખરીદ્યો છેજી.”

“હા. હા. સામાન તો સોજો છે.” ડા-
સાંએ કબૂલ કરી પછી જોવા ઉઠ્યાં.
“જોઈયે, મારપરના ઘોરડા જોઈયે.”

“આ દાદર કે? ઠરેરે દાદરના રોકાર!”
માસીદાસી ડાસાંના હાથ ઝાલી ચઢાડવાનાં
બોલી. “વાર તપાસીને પગ મેળજો.”

“આવાય, માસી, ધેર નાનું છે. તેમ
દાદરખી નાનું જોય તો.” ડાસાંએ પો-
તે જ ગુલીના ધેરને બચાવ કાઢ્યો. “તુંને
કાંઈ પાદશાહના મેહલ જેવો દાદર જોઈયેછ?”

“આ ચાલ જી, આ ઘોરડો જી, આ
તેની પાસેની ઘોરડી જી.” ગુલી બાહાર-
થી જ બતાવવા લાગી.

“બેરાં—માફ કરજો હો માય, હું તમારું
નામ નથી જાણતી—પણ તમારા ધેરમાં
એક સ્ત્રી જ મને ગમેછ તે છે.” ડાસાંએ
સાફ દિલથી ગુલીને મુબારકબાદી આપી.
“તમારું ધેર સોજું ને સાફ ધણું છે. ધૂલ
કે કચરો, મરે, કેયે જાણતો નથી. જાણું
કે માસી, આખું નાનું ધેર ને તોખી દીવા
જેવું સાફ. તમારે ત્યાં ચાકર કોણ છે, માય?”

“હોયે! શું સાફ? દાદરના કોરોથી મારા
હાથ તો ખરડાઈ ગયા.” માસીદાસીને
કેથી બાઈ ડાસાંને દરએક વાતમાં બોટાં
પાડવાની આદત જ પડેલી હતી.

પણ ધેર બેરાક સાફ હતું. “માયજી,
આને ચાનખીખી ચાકરીપર નહીં આવી
તો કેટલું બધું સારું થયું!” રસ્તે પોતા-
ની માને કાનમાં છુપી યાદ દેવાડી. “તે
જો આને આવી હશે તો આપણે હાથે જેવું
સાફ થયુંછ તેવું થતે નહીં અને આ બા-
ડુતને પસંદ આવેછ તે ઘેટલી તારીફ કર-
તે નહીં.”

માસીદાસી.

“આ સુવાનો ઓરડો કે?” માસીદાસીને તો બધુંજ નહીં ગમ્યું. “જાણે મારી બહા! એમાં તો, બાઈ, હું તમોને પોઢવા નહીં દર્જ. કોમના બે થોભલાં? નહીં સાદરી મળે કે નહીં શેત્રંજ. કોમને કુરતનીની નહીં મળે.”

“અમે કુરતની અને સાદરી ગાલીઆ વાપરીએએટલાં શક્તિવાન નથી જ.” ગુલીએ પોતાની ગરીબાઈ દેખાડી. “અમોને કુરતની વગર ચાલેજી જ. પણ જો તમે બાઈ રહેશે અને બે ત્રણ દહાડા તે વગર ચલાવશે તો હું બનતી તાકીદથી તમારે માટે કુરતની મંગાવીશજી.”

“ત્યારે તો મેહરબાની.” ડાસાં રાજી થયાં. “હું જાણુંજ કે ગરીબ માણસોને આદાતાલાએ જાંઘનું સુખ એવું આપેલું છે કે એ લોકોને કુરતનીની નહીં જોઈએ ને કાંઈ નહીં જોઈએ. બિચારાં ભ્યાં પડે ત્યાં જાંઘાઈ જાય, તેઓને માકડખી નહીં લાગે ને ચાંચડખી નહીં લાગે. તમે કુરતની મંગાવી આપશો તેટલાં એમ તો હું કુરતની વગર થોડી રાત ખેંચી કાઢીશ.”

“હું? એ શું બોલ્યાં?” જીવાન માસીએ ધરડી બાજોજને ડપકો આપ્યો. “મદદ તાપે બાપે પડવાનાં થયાંજ? માથાંના કુખારો કુશમેન માથે હોરવા. માગોજ કે કેમ, બાઈ?”

“મને માથાંના કુખારો છેજ નહીં, માસી.”

“છેજ નહીં, તેથી હવે પછી મદદને થશેજી નહીં કે?” માસીએ મંતકી ચલાવી. “નહીં, નહીં, હું તો તમને કુરતની વગર એક રાતખી ખેંચી કાઢાડવા નહીં દેવું.”

“મરેરે, ધેર તો નાહું છે પણ પછવાડેથી દેખાવ કેવો મળેના છે!” ડાસાં એટલીવારમાં તો પાસેની ઓરડી જોઈ વહીને નાની બાજરીપર ગયાં. “લીસાતરી

તો જાણે કે બે ધડી બેસીને જોયાજ કુરીએ! માસી, જોયો કે પેલા સોંબેનો પાહાડ! કેવો મળેના લાગેજી!”

“પણ પાહાડને શું રડીએ?” માસીએ વળી ડપકો આપ્યો. “અંહી રહીને કાંઈ પાહાડપર જીવવાનું છે? પાહાડને શું ખાઈએ ને કરડીએ?”

“ઓ હો. અંહી તો મારી વાડાખી ઉપરજ છે.” ડાસાં ખુશી થયાં. “બધી સગવડ છે. પણ માથ ગુલબાઈ, અમે અંહી આવીએ તો અમારાં પેટી પેટારા મુકવાની કાંઈ જગ્યા છે કે?”

“પણ અંહી આવેજ કોણ? તેની વાત કરોતી. હું તો મરું તો અંહી નહીં આવું.”

“માળા ઉપર એક નાનું કારતરિયું છે જ.” ગુલી એક નાની સીંહડી અને ટાંકાખારી દેખાડીને બોલી. “તેપર સામાન રહેશેજી.”

“આહો માથે માળીઆખી છે કે?” માસીદાસી વધારે ખીંચી. “ત્યારે તો યઈ ચુકું. ચાંચડનું ધેર. માળીઆપરથી રોજના હજાર હજાર ચાંચડ હોં બિહાના ઉપર પડતા હશે.”

“નહીંજી. સામનભરવાનો માળીઆ નથી, પણ સુવા બેસવાનું કાતરિયું છે.” ગુલીએ બચાવ કીધો. “એ માળીઆપર તો મારા નાના દીકરાઓને પોઢવાની જગ્યા કીધીજી. તે બિચારાઓ અંહી સુતા હતા, પણ આ જગ્યા બાઈ આપવા કાહંડી એટલે મારા બે દીકરાઓને સુવાનું માળીઆ ઉપર રાખ્યું.”

“માળાપર બારી બારી હશે?”

“નહીંજી. માત્ર છાપરાંમાં મંગળિયાં કાહાડેલાં છે અને બાજુએ તીરકસો છે.”

“અરરર! તીરકસ! કબુતરખાનુંજ તો!” માસીદાસીને તો નાકમાં પણ વાસ ગયો. “મરેરે! અરકો અરકો વાસ આપેજ! બાઈ, તમે ક્યાં રહેવા માગોજ? બે દહાડામાં ખાલી કરી જશે.”

“ને તમે ક્યાં સુવાછ, ગુલબાઈ?” માસીદાસીના સુગાતરાપણા ઉપર કશું ધ્યાન આપ્યા વગર ડાસાંએ પરપુછ જાતી રાખી.

“હું, જી, બે નાનાં બચ્ચાંએ સાથ હેઠે દિવાનખાનાની પાસે એક એરડી છે તેમાં સુવુંછ.”

“હૈ! મેં આવતાંની વારજ કહ્યુંતુંની તમોને, બાઈ, કે આ ઘેરમાં તો બચ્ચાં કચ્ચાંનો સાહાર છે?” માસીને વળી એક નવો વાંધો મળ્યો. “તમોને પોચાં ટેચાંની રડારડમાં કેમ રહેતાં પાલવશે? એક ટેબીયાં મારપર મેં! મેં! કરવું હશે તો ખીજી હેઠે ધુલની અંદર કસડાવું હશે. તેવા કચ્ચારમાં રહેવાનું હું માયું ક્યાંથી લાવરા?”

“પણ છોકરાં ગરીબ હશે?” માસીદાસી દરએક વાતમાં વાંક કાઢાડનારી હતી, એટલે તેના વાંધાએની તો બાઈને દરકારજ નહીં હતી, તેવણે પુછ્યું.

“ધણાંજ શ્યાણાં ને ગરીબ છોકરાં છે જી.” ગુલી પોતાના દીકરાએ ઉપર ખરાબ થુકત લઈ જવા માટે માસીદાસી તરફ જરા મોહકું કુમળાવીને બોલી. “મારાં બચ્ચાં કાંઈ ખીજનાં જેવાં લુછાં કે તોફાની નથીજી.”

“ત્યારે તો ઠીક.” ડાસાંએ વિષે પણ રાજી થયાં. “પણ ખરાબજ તો. રાંધણી ક્યાં છે? મરેરે માસી, તુંખી યાદ નહીં દેવાડતી?”

“હું શું યાદ દેવાડું? મારે કપાલ?” માસીને તો મજેનો બચાવ પાચો. “હું કેહુંછ તે પ્રમાણે તમે ક્યાં ચાલોછ?”

“બબરચીખાનું હેઠલ છેજી.” ગુલી બોલી.

“હેઠે? એ વાપ! હેઠેથી મારપર ને મારપરથી હેઠે ધકેલા ખાવાના ગુડા ક્યાંથી લાવરા?” માસીએ વળી વાંધો લીધો. રોગ જાણેર એવાં રહેવાને ને કરવાને!”

“પણ જોઈ તો મર, માસી. જેવામાં શું ગયું?” ડાસાં ધમકાવીને હેઠે ગયાં.

“રાંધણી તો મળતી છે.” ડાસાંને ખાવરચીખાનુંખી ગમ્યું. “બે ચુહલા છે, તે-
૨૦

માંનો એક તમારો, ગુલબાઈ, અને એક અમારો માટે હશે?”

“હાજી. જરા ચુલાની અગવડ છે જી.”

“ને અંહી હેઠે રાંધીને માળા ઉપર તમારે સાર બપોરનું ને રાતનું હું બાણું લઈ જવું કે? કદી નહીં બને. તમારે વાસતે હું મરું કે? એવી ચાકરી કીધા વગર ચાલશે.”

“તમારે ગમે તો જમવાનું હેઠે રાખજો-નીજી?” માસીદાસીનો ઉપલો વાંધો ગુલીએ ચુકવી આપ્યો. “દિવાનખાનું તો તમોને વાપરવા આપશું, ગમે તો પાસેની ચાલમાં તમારી ટેબલ મંડાવજોજી.”

“ઠીક છે, ઠીક છે, હું હેઠે જમીશ. માસી, રાંધવાનાં વાસણ આપજો લાવીશું.”

“ને લાકડાં ક્યાં બરવાનાં?” માસીદાસીએ વડાઈથી યાદ કરીને પુછ્યું.

“અમે તો જી લાકડાં રાંધણીની બાહાર ચાલ છે તેમાં ભરીયેછ.” ગુલીએ ખાલાસો-કીધો. “તમારાં લાકડાં તમે રાંધણીમાં સિંચાવજો.”

“ને પછી? ચોરાય તેનો જવાબ કોણ આપશે?” માસીનો વાંધો તૈયારજ હતો.

“આપણું જીહું જખારે હોય તો સાચવીએખી, પણ બચ્ચાં છોકરાંનું ઘેર, પાંચ માણસ આવતાં ને જતાં, તે લાકડાં ચોરી જાય તો પછી પુછવા કોણને જઈયે? આપણાં લાકડાંએ ખીજનાં ઘેરનું રંધાય કે? નારે માય! હું તો ચોરી નહીં સાંખું જો.”

ગુલીને આ અપમાનથી લાગી આવ્યું. પણ શું કરે? ગરીબ ને વળી ગરબઉ! તોપણ તે બચાવ કીધો વિના રહી નહીં. “બાઈ, હું તમોને મારા સત ધર્મથી વચન આપુંછ કે મારાં બચ્ચાં ઉપર કશો પણ શક લઈ જવાનું તમોને કારણ નહીં મળશેજી. તમારો સામાન જે કાંઈ હશે, પછી હજારો રૂપિયાનો હોય કે એક અડધીનો હોય, તાળાં ચાવીમાં બંધ કરેલો હોય કે ખોલો હોય, પણ તેમાંથી એક ચીજ જશે આવશે નહીં અને તમારો સામાન તે

અમારા પોતાના સામાન પેઠે જાલવીને તેઓ રહેશે.”

“હાં માય, હા. અમ તે કોઈ દુશ્મન ન પેલું પેલું લાગું કે ચોરી કચ્છા કરે? બધાંજ કાંઈ ચોર ખોર હોય કે?” ડાસાં-એ ગુલીને થંડી પાડી. “ગુલબાઈ, આ માસી તો ભરભર ખોલીની છે, પણ તેના ખોલવાનો તમે કાંઈખી વિચાર કરતાં ના.”

“વારું. ને રાંધેલું, સીંધેલું ઢાંકી ઢૂંકી ક્યાં રાખ્યું? તેખી બધું તપાસી શકાશે કે?”

માસી તો બકબક કરતીજ ચાલી, પણ ડાસાંએ ગુલીને તેના જવાબ વીક આપવા ન દેતાં બાડાંની વાત પુછી અને ગુલી આનાકાની કરવા લાગી. ઘણી આનાકાનીએ ગુલીએ દર માસે રૂ૩૦ માંગ્યા.

“શું? તીસ રૂપિયા? શી ધાડ?” માસી-દાસી પેહલાં સામે થઈ. “ઉઠો બાઈ, ઉઠો, એ આપણને નહી પાલવે! તીસ રૂપિયાની ધાડ ધડધડાવાની હોય તો ખીજાં સારાં ને મોટાં ઘેર નથી મળતાં કે? ચાલો ઉઠો!”

પણ હજી ડાસાં ઉઠ્યાં નહી. તેવણુ એટલુંજ ખોલ્યાં કે બાડું ધણું છે—જોકે તેવણુ માનતાં નહી હતાં કે ત્રીસ રૂપિયા બાડું ધણું છે. ગુલીએ સમજણ પાડી કે તેના વિચાર પેહલાં માત્ર માળા ઉપરના બે ઘોરડાજ બાડે આપવાનો હતો. પણ ડાસાંને તો બેસવાનું દિવાનખાનું જોઈએ, જમવા સાર ચાલ જોઈએ, રાંધણી જોઈએ, તે જોતાં લગભગ આખું ઘેર ડાસાંના સ્વાધીનમાં જાયછે અને તેના બાડાંના રૂપિયા ૩૦ ધણા નથી.

ઘણા તો નથી, ડાસાંએ વિચાર્યું, પણ એકલા જીવસે એટલું બધું ખરચવાનો તેવણુનો જીવ નહી ચાલ્યો. અને ખીજા હાથ ઉપર માસી તો તેના જીવ ખાતીજ રહી.

ડાસાંને આ જગ્યા ઘણી ગમી—તે “દીવા જેવી સાફ” હતી તેથી વધારે ગમી. ડાસાંને એટલામાં ને એટલામાંજ જગ્યા જોઈતી હતી. તેવણુનાં પૈસામાં ચોક્કસ સ-

ગાંઓ હતાં અને તેઓથી દૂર રહેવાય અમ નહી હતું, તોપણ તેઓની સાથે રહેવાનું પણ નહી હતું. ડાકટરે ડાસાંને હવા ફેરફાર કરવા ફરમાવ્યું હતું અને ડાસાંને મે-હમથી દૂર જવાનું પાલવતું નહી હતું. વળી રેલવે સ્ટેશનની પાસેજ બંગલા જોઈતો હતો, કેમકે ડાસાંની કાંઈ ગાડી નહી હતી. એ સઘળી સરતો ગુલીના ઘેરથી કરીને મળી આવી હતી.

“પણ ખુરસીએ ગુંદર લગાડ્યો હોય તેમ મદદ ચોંટી બેસશે કે કાંઈ બાહાર કરીને ખીજાં ઘેર જશે?” માસીદાસી બોલેસ કરવા લાગી. “આ બાજુપર બંગલાનો શું ટોટો છે? ચાલો, ચાલો, શોધ કરીએ.”

“અને ખીજે ડેકાણે તલારા કરી આવીએ.” અંતે ડાસાં ઉઠ્યાં. “માય, ૩૦ રૂપિયા બાડું જગ્યા પ્રમાણે ધણું નથી, પણ અમે એટલું બધું બાડું હજી સુધી ભર્યું નથી. બે જીવને મોટ રૂપિયા ૩૦ ધણા છે.”

“ને તેખી સાદરી વગર, કુરતની વગર, રાંધણી વગર, જીદા ચુહલા વગર, જીદા માળિયા વગર—” માસીદાસી ડાસાંને લઈ બડબડતી ગઈ. “અને ખીજાં ઘેર જોઈશું ને જો કેષે સસતું નહી મળશે તે અંહી પાછાં આવીશું.”

જતી વખત માસી જરા વધારે નરમાયથી ખોલી ગઈ, પણ તે એટલા વાસતે કે આ ઘેરમાં રહેવાનું નહી હતું. અને ડાસાં તેના મતને મળતાં થયાં ત્યારે વળી માસીએ વિરધ જવુંજ જોઈએ.

તેઓના જવા પછી જરા વારમાં જીવી ગુલીને મળવા આવી. તે પોતાની સાથે સીવવાના સંચા જેવી એક નાની ટેબલ અને પેટી સતી આવી.

“લ ગુલીબાઈ, આ હંચો તારી પાહેજ રાખ.” તે ખોલી. “ફરી તારે હાં નવો હંચો લાવે તેટલાં એજ વાપર કે જરા કુ-હરત પડે ને કામ વેહલું આવડે, પણ જો દીકરી, હંચો હંબાલીને છુપો રાખજે હં!”

“તમારી મેહરબાનીના આભાર તમે મને કેટલી દાટશો?” ગુહી પોતાના પાનગી ચારડામાં સંચો લઈ જતાં બોલી.

“પણ કેમ દીકરી, પેલાં બાહુત આ-થવાં તેનું હું થાજ?”

“અફસોસ, જીવણાઈ, તેઓ તો ચાલી ગયાં.” ગુહીએ નિરાશા બતાવી. “તેઓને મારું માગેલું બાહુ ધણું પડ્યું. મેં મહીને દહાડે ૩૦ રૂપિયા માગ્યા.”

“તીહ રૂપિયા ઠીક છે.” જીવીએ બરસો આપ્યો. “ધણાએ નથી ને થોડાએ નથી. ને એ બૈરીના પૈહા પ્રમાણે તો કાંઈ નથી.”

“પૈસા? જીવીબાઈ, તમે એ લોકોને આ-બખાજ?” ગુહીએ આતુરતાથી પુછ્યું.

“હા જ તો. મેં એઓને અંછીથી જતાં દીકાં તેવાંજ પિછાયણાં, હઉવે! એ તો પેલા દીના દીવેલિયાની બૈરી માફીડાહી છે. વર મરી ગયેલો પણ દીકરા દીકરી કોઈ નહી તે ટરહ (તરહ) કરી ગયેલો. પણ બૈરીને તેની હૈયાતીમાં વ્યાજ માત્ર મળે, દોહડિયાંને હાથ લગડાય નહી. પૈહા એક ટેકાણે ઝુકેલા ત્યાંથી એના ટરહડી છે તે પુરું કયરા કરે ને તેમાંથી એને એકલીજ રહેવા ગમે.”

“પણ સાથે કોઈ માસી છે તે?”

“તે એ માફીદોહાંની માછીજ થાય. હગી માછી નહી—હાવકી માછી. એટલે એની માનો પાપ ખીજ બૈરી લાવેલો તેને પેટે એ માછી જનમેલી.”

“પણ તે તો એની ચાકરીમાં છે?”

“ચાકરી કરે નહી તો કેહ કોણને? રાં-નને કોઈ ઉભીખી રાખે કે? રાન વા હાત વહડે તેમાંની તે! જ્યારે માફીડાહાં પૈ-હાવાળી થઈ ત્યારે તેની આ નાની માછી ગરીબ થઈ ગઈ ને તે ભુખે મરવા લાગી ત્યારે ડાહાંએ તેને પોતાના ઘેરમાં પોતાની ચાકરી કરવા રાખી. તેને માછી દાખલ આહેખી ને ચાકરડી દાખલ કામખી હોંપે.”

“પણ એ કાંઈ રેડાયલી નથી.”

“નહી માછી તો પરછીલી, પણ રાન કુ-

ટેલાં નહીખની ને વરના શહાટવાટનું હુ-ખજ નહી. વર છે તો પાંચ પૈહાનો ધણી, પણ લુછો લટખટ. આજ પચીસ વરહ થયાં ચીન જઈને પડેલો તે બૈરીગમ આંખીને જોયલું નહી.”

“ખિચારી ખરાખ સ્વભાવને લીધે એ-ટલી હારમાર થતી હશે.”

“અરે જ તો. હારમાર થતી છે તે હવમા-વથીજ. પણ તોભી ગુહીબાઈ, લુહી હવાય ખીજું ખરાખ કાંઈ નહી હો. બહ જખાંની લપલપી ને મીજજનો મરડાટ બારી મ-વેલો. ખાકી એ માછી થતીભી દિલની દ-યાલુ ને જીવની હખી છે. થોસે તેટલીજ વાર. એના મનમાં કાંઈ નહી.”

“અરે! ત્યારે તો મેં સુનાં જોવાં બા-હુતને જતાં મેખ્યાં.” ગુહી નાસિપાસી ખ-તાવવા લાગી. “કુરતનીનું બાહુનું થયું. ખ-ચીત જો મારા કાચ ઉપર કુરતની હોતે તો એ લોકો ચાલી નહી જાતે. હું એ લો-કોને એવાં સારાં માણસ જાણતે તો બાહું આહું કરતે, પણ જવા નહી દેતે.”

“આવહે. રખડીને પાછાં આવહે.” જી-વીએ ધીરજ આપી “આણી તરફ ખીજ ખંગલા છેજ નહી. પણ ગુહીબાઈ, આવે કની તો બાહું ધટાડતી રખે હો. તીહનો ખુક પકડી બેહજે, પણ પેહલેથીજ કુરતની આપવા કેહજે. હું મારે ઘેરથી બે કુરતની મોકલાવાહ.”

“ડાસાંએ તો બોંહસ નહી કીધી, પણ માસીદાસીનીજ બોંહસ બારી.”

“એમજ તો. રાંડ ગરીબડીને ધણા લાડ.” જીવીએ ધિકાર બતાવ્યો. “ખરાં મોટાં હોય તેહંતોહી હોય, પણ હલકાં જાલકાં પૈહાનું હુખ જોય ત્યારે ધણાં છકી જાય.”

જીવીની અટકળ ખરી પડી. માફીડા-સાંને મન બાવતું ખીજું એક ઘેર નહી મળ્યું. એક ખાલી હતું તેમાં કુરતીચર નહી હતું. ખીજમાં કુરતીચર હતું તેની સફાઈ નહી હતી. ત્રીજાંમાં સફાઈ હતી તે “દર-

વન” નું હતું. અને જે “દરવન” નું નહીં હતું તેમાં છેકરાં છેવાંની કચ્ચાર અને ગડબડ ઘણી હતી. માટે અંતે તેઓ ઠાકરાઈને ગુલીનેજ ઠાકાણે પાછાં આવ્યાં.

“અમે ઘેર લઈશું. કેમ, માસી!” માકી-ડાસાં માસી ગમ નોંધને બોલ્યાં. અને માસી જે રખડતાં થાકી ગઈ હતી તે અંતે રાજ થઈ.

“હા. પણ કાંઈ બાંડું આસારો.” તે બોલી.

“હું માકી ખુશી સાથે, જી, થોડું બાંડું કાઢાડી નાખતે,” ગુલી કરગરીને બોલી. “પણ હું ગરીબ માણસ છું જી. તમે જેવાં આદાનાં નવાજેલાંને પાંચ રૂપિયા વધતા લાગશે નહીં, પણ મારા ગરીબ ઘેરમાં તો એકેક રૂપિયા એક હજારની કીમતનો છે, માટે અરજ કરું છું કે મારું માગેલું બાંડું કપૂલ કરો.”

“ઠીક, ઠીક. કપૂલ છે.” ડાસાં દયા કરીને બોલ્યાં. “પણ ક્યારે આવીએ? કાલે બનશે કે?”

“આવતી કાલે? વાય વાય!” વળી માસીને વાંધો નિકળ્યો. “કાલે શુકરવારનો દહાડો! હું તો કદીખી શુકરવારે નહીં જાઉં.”

“ત્યારે પરમ દહાડો? કપૂલ? ચાલો ત્યારે પરમ દિનથી અમે અંહી રહેવા આવીશું.”

“બલે આવોજી. હું સઘળું તૈયાર રખાવીશ જી.” ગુલી બોલી. “અને એ દહાડા છે તેટલાં કોચને કુરતની પણ નખાવી આપીશ.”

“ઓહો! ત્યારે તો ઘણું સારું!” માસી-દાસી પણ ખુશી થઈને બોલી. અને તેના જેવી કરડા મિનજવાળી ખુશી થઈ તો જાણવું કે ખીનનાં બધાં ખુશી થયાં જ નોંધ્યે.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

“મોતનાં ફાંફાં” કે જીવનાં વલખાં?

ચાનખીખી તો ગુલીને ઘેર ચાકરી ઉપર નહીં જ આવી. ગુલીએ તેના ચહરેલો પગાર પોતાનાં સઘળાં સંકટ વચે રૂપિયા કડવા કરીને આપ્યો. તે તેને પાછી લાવવાની લાલચ ઉપર આપ્યો હતો, પણ ચાનખીખીને બાહાર વધતા પગારની ચાકરી મળી હતી.

માટે ગુલીની સઘળી જાંજલો સાથે ઘેરનાં વહિત્રાંની જાંજલ પણ એકઠીજ વધી. તે મેહનત કરવાને મરતી નહીં હતી, પણ એક જીવ અને તેખી નાજુક, કોમળ, એકવારનો સુખી જીવ મેહનત તે કેટલી કરી શકે?

પોતાના અને પોતાનાં બચ્ચાંના ગુજરાણની મેહનત કરવાનીજ થોડી નહીં હતી. જીવીએ આપેલા પેલા સંચા (બરાબર બોલીએ તો હથિયારો) માં ઉતની ટોપી વણવાના પેલા ટાંકાની ગુલીને જલદી સ-

મજ પડી ગઈ અને તે જલદીથી ટોપી ઉપર ટોપી વણવા લાગી. પણ તેમાં આંખો તણાતી હતી, આંગણાં ચકડી જતાં હતાં, ખરડો બરાઈ આવતો હતો.

દરએક કામની હદ હોયછે. જેટલું થાય એટલું કરીએ તોપણ ચોકસ હદ સુધીજ કામ થાય. વધતાં કામને માટે વધતું કુવત નોંધ્યે. વધતાં કુવતને માટે વધતો ખોરાક નોંધ્યે. વધતા ખોરાકને માટે વધતા પૈસા નોંધ્યે. તે ગુલી પાસે ક્યાં હતા?

ત્યારે એક લાચાર ગરીબને કામનો વધતો બોલો ઉઠાવવો પડે છે તે તો ખમણી અગવડ વચે—એક તો પૈસાની તંગીથી કામ કરવાની શક્તી ઓછી, અને ખીજું તો ખિચારને પૈસા કમાવા સારું કામ કરવાનું વધતું.

હા, સુખી વાંચનાર! કદી તમે તમારાં ગરીબ પડોશીને ગરીબ જાણીને હીણતાં ના. ગરીબોને આલસ, હરામખોર,

ધુછાં કહીને સતાવતાં ના. આલસુ ગરીબો વઠીક સુખી શકતાંઓ કરતાં વધારે કામ કરેછે. તેઓથી તદ્દન હરામખોર તો રહેવાતુંજ નથી, પણ જો તેઓ હરામખોર હોય તો માતખરોના જેટલી તે બિચારાં ગરીબોની હરામખોરી કદી હોયજ નહી. ગરીબો ધણીવાર લુચ્છાઈ કરેછે, પણ છતે પૈસે બ્યારે માતખરો લુચ્છાઈ ચલાવે ત્યારે નિરધન બાચારોનું ગરજઉપણું તેમની જે લુચ્છાઈઓને કારણ આપેછે તે શું તમે નહી માફ કરશો!

માતખરોની વધતી શક્તિ અને જોગવાઈઓ સાથે ગરીબોની તંગી અને બાચારી સરખાવશે તો માતખરો જે અન્યાય કરેછે તેના કરતાં ગરીબના અન્યાયનું પ્રમાણ તમોને ઓછું જણાશે. ગરીબો ચોરી કરે તે ગમે એટલું નાલાયક તોપણ ગરીબાઈનું કદાચ કુદરતી પરિણામ ગણાશે—પણ માતખરો ચોરી કરે એ તો તદ્દન કુદરતથી ઉલટુંજ તમે કેહશો. અને તોપણ એક ગરીબની ચોરી કરતાં એક મોટાની ચોરી વધારે મોટી હોયછે. એજ પ્રમાણે ગરીબોની ખીજાખીજાં પણ જાણવી.

યુક્તિની ગરીબાઈનો આ નીતિસાર કાઢાડતાં આપણે વાર્તાનું વણં સુકી ગયાં છીએ. યુક્તિ અને યુક્તિના સરખાં હજારે ગરીબો આપણને મળી આવશે, કે જેઓ ભયંકાર સુકલેશી છતાં અન્યાયથી અલગાં છે. તેઓ ગરીબાઈ છતાં ધમાનદાર છે, એજ તેઓની મોટી બાહાદુરી છે. તેઓ ગરીબાઈ વચે યુજરાણુ શોધી કાઢાડે અને તે યુજરાણુની તંગી છતાં ચોરીથી દૂર રહે એ તેમની આશીર્વાત તો મરદાનગી અને પેહલવાણીને મળતી આવેછે.

એક બેરી એવી ચરદાનગી અને પેહલવાનગીરી બતાવે એ તો વળી હદ યઈ.

યુક્તિને એક તો યુજરાણુને મોટે કામ કરવાનું રહ્યું અને ખીજું વળી ધેરના સુખને મોટે કામ કરવાનું રહ્યું. સીવવા સાંધવા,

વણવા યુંથવા અને મેહનત, મજૂરીથી પૈસા કમાવા ઉપરાંત સંધવા સીંધવા, ઝાડ કાઢાડવા, વાસણ માજવા, પાણી ભરવા, સાફસુફ કરવા—એ સઘળાં કામો યુક્તિને માથે સામઠાં આવી પડ્યાં. એ સઘળી ફરજો બનતી શક્તિથીજ નહી પણ બનતી ધમાનદારીથી તે બજવાને ખુશી હતી, અને તોપણ તે કેટલી બજવી રાકે!

પણ હજી ઓઢાની મેહરબાની હતી. યુક્તિનાં બચ્ચાં તેની આ ગરીબાઈમાં તેની દોલત હતી. “તારા દીકરાઓ તારે દહાડે વાલી આપણે” એ પડોરાણુ જીવીની કુવા તો હજી બવિભ્યને હાથ હતી—તે કદાચ ખરી પડે, કદાચ ઓઢીખી પડે—પણ તુર્ત વેળા તો માતા દુઃખનો ભાર વેહચી લેવા અને ઓછો કરવા તે દીકરાઓ કામના હતા. કેટલાં ગરીબો તો એટલાંખી બાગ્યશાલી નથી હોતાં. ગરીબો, અને વાંજ્યાં ગરીબો, પોતાની જાંજલો કેમ ઉપાડતાં હશે! તેમના કરતાં તો બચ્ચરાણ યુક્તિ વધારે બાગ્યવાન છે.

કામને મોટે યુક્તિનાં પોતાનાંજ નહી, તેનાં બચ્ચાંનાં દાડકાંખી વળેલાં હતાં. પીરોજ તો બિચારી નાની અને નબળી હતી, તે તાજ, સુગંધી, કુમલા ગોલાબને આ ગણત્રીમાંથી બાદ કરીશું. પણ યુક્તિનાં ખીજાં બચ્ચાં તેની મદદના થઈ પડ્યા વગર રહ્યાં નહી. તેઓને પણ બચ્ચણથીજ બમણી વેક આવી પડી. શિખવાનું કામ અને વળી ધેરનું વહિતું.

પણ યુક્તિના દીકરાઓ સઘળાં કામમાં તૈયાર હતા. યુક્તિ સઘળો ભાર એકલે હાથે ઉપાડી લેવા માંગતી હતી, પણ દીકરાઓએ હુજત કરીને તે ભાર વેહચી લીધો.

રસ્તે દહાડામાં બે વાર આપ્પા ધેરનો કચરો કાઢાડવાનું માથે લીધું, પણ માળા ઉપરના ઓરડા બાડે આપ્પાને લીધે તે કામ પેહલા દહાડા કરતાં ઘણું ઓછું થયું. મોહરામે નળમાંથી પાણી ભરવા અને બજાર લાવવાનું માથે લીધું.

બરબેચે સામાન છુલવા અને ખીલ ફેરાઆંટી ખાવાનું કામ ચલાવ્યું.

ગુલીએ સઘળું રાંધવાનું પોતાને માથે રાખ્યું, પણ વાસણ માંજવામાં ગુલી રાખે કરીને ઉઝાલી આપે અને રસ્તમ ધાઈ લેય એવી સમજાવી કરેલી હતી.

ગરીબાઈ દુઃખ તો છે, પણ સારાં માણસો જેઓએ સુખના સ્વાદ આપેલા તેઓ ઉપર તે વધારે જાણે દુઃખ થઈ પડે છે. અને તોપણ એ દુઃખમાં પોતાનાં વલેલાં હાડકાંથી તેઓ જેટલાં સુખી યાય છે, તેટલાં એવાં જે સુખીઓ આખાં હાડકાંનાં આલસુ ખેસી રહી પોતાનાં આગલાં સુખ અને હાલના દુઃખને યાદ કરવા કરે છે તેઓ સુખી થતાં નથી. દુઃખને સાચું જોવાથી, તેની સામે લડવાથી અને કામમાં પડવાથી સઘળું દુઃખ બૂલી જવાય છે અને આવતાં સુખને માટે તૈયાર થવાય છે.

આગલી જીંદગી સાથ સરખાવતાં ગુલી એક ચાકરડી જેવી અને તેના દીકરાઓ મજૂર જેવા લાગે છે. ભ્યારે ગુલી બિચારી સાડીની કાઢી વાલી વાસણ ઉપર ઘોંટી હોય, અથવા ભ્યારે રસ્તમ સદરાની ખાંદે ચહડાવી જમીન ઉપર ઘોંટા ઘોંટા ઝાડુ કાઢાડતો હોય, અથવા ભ્યારે સોહરાય ઉંધાડે પગે આવતો જતો પાણીના હાંડા ધસડતો હોય, ત્યારે કોણ કેહ કે એ કુટુંબ એક વખતે નોકર નફરો વાપરનારે અને સંસાર સુખના સ્વાદ ભોગવનારે હતું? તે આગલી જીંદગી એક અવતાર હતો, આ પાછલી જીંદગીમાં તેઓનો ખીજો અવતાર ગોયા ચાલુ થયો.

“માયજી, તમે શાનાં દિલગીર થાવાજી?” પોતાના આ ચાકરડાના અવતાર ઉપર પોતાની માને આંખોમાં પાણી આણતાં જોઈને રસ્તમે ધીરજ આપી. “મને આ રગડમાં નાખ્યોજી તેમાં ખોદાની કાંધ બક્ષેરા હશે તે કોણ જાણેજી? જોવાની, ચાનખીખી ચાકરી ઉપર નહીં આવી અને

મેં ઘેરમાં ઝાડુ કાઢાડી તેથી માકીડાસાં સફાઈ જોઈ ખુશી થયાં અને આ ઘેરમાં બાડત રહ્યાં તો આપણે કમાયાં. તેમજ હજીખી આપણને આ વહિવાની વેઠ કોઈ હવે પછીના વખતને માટે કામની હશે તો?”

પણ આગલી સુખી જીંદગીથી તેમને હાલની દુઃખી જીંદગીને માટે એક રીતે લાયક થવાને ખતી આવ્યું હતું. ગુલી અને તેના દીકરાઓ સઘળી ગરીબાઈ વચે લાયકીવાળા હતા, અને લાયકીવાળા હતા માટે જ સંતોષી, મર્યાદશીલ અને મેહનતુ હતા. તે સઘળા તેમની આગલી જીંદગીના પ્રતાપ હતા. પણ વળી આ સઘળી વેઠ વચે ગુલીને માટે કમાવાની મેહનત અને તેના દીકરાઓને માટે શિખવાની મેહનત જુદી હતી.

મા દીકરાઓએ પોતપોતાની એ ખારા મેહનતને માટે નિયમિત કલાક રાખેલા હતા. ઉપલાં સઘળાં વહિવાં ઉપરાંત ગુલીને ટ્રેનીઓ ગુંથવા તથા રસ્તમ, સોહરાય અને બરબેચે લેસનો કરવાને પુરતો વખત મળતો હતો. જે ધણા કામનો માણસ હોય તેને ધણી કુરસદ હોય છે. જે પોતાનાં અમુક કામો અમુક વખતે જ બજાવે છે અને દર એક કામનો કલાક નેમીરાખે છે તેને ખીજાં કામોને માટે ધણા કલાકો મળે છે.

અને તોપણ ગુલીના દીકરાઓ કરતાં ગુલીને માથે કામનો ખાજો વધતો હતો અને તે બિચારીને પોતાના પેટની વેઠને માટે ભ્યારે બચ્ચાંઓ સુતેલાં હોય ત્યારે રાતવેર ખેસીને કામ પૂરું કરવું પડતું હતું. તેના દીકરાઓની વેઠ એટલીબધી નહીં હતી. તેઓ જતે ચંચલ એટલે પોતાનાં લેસનો પુરાં કરવાને તેમને મળતો આખો દહાડો બસ હતો. હજી તેઓને કોઈ સ્કુલમાં બેસાડવાને ગુલી શક્તિવાન થઈ નહીં હતી, પણ તેઓ દર રોજ પોતાના શિખવામાં આગળ વધતા હતા. એક સ્કુલના જેટલું તેઓ ઘેરમાં શિખતા હતા તે ગુલી તપાસ્યા કરતી હતી.

સ્ત્રી ગણીત, લાટિન અને ઈંગ્રેજીમાં અછી પ્રવીણતા ધરાવતો હતો. જેમ તે પોતાના બાઈએને શિખવતો હતો તેમ તેનું પોતાનું જ્ઞાન સુધરતું હતું. સોહરાય અને બરજે પણ કેળવણીમાં આગળ વધ્યા હતા. સોહરાય તેની વય તરફ જોતાં લાટિનમાં ઠીક હતો અને બરજે તો નાની વયથી ઈંગ્રેજી પોષ્ટીની પટપટારો કસ્યા કરતો હતો. મા દીકરા અને બાઈ બાઈએ વચે ધણી વાતચિત ઈંગ્રેજીમાં હતી અને સ્ત્રી, સોહરાય બેહુ મજેથી ઈંગ્રેજીમાં વાત કરતા હતા ત્યારે બરજે વઠીક તેમાં બાગોટ્ટો બાગ લઈ શકતો હતો.

અને એ પ્રમાણે વખત વહી જવાં લાગ્યો. ગુહીની જીંદગીને માત્ર ફાંફાં કહીએ તો ચાલશે, પણ તે “જોતનાં ફાંફાં” નહીં હતાં, એ જીવવાનાં વળખાં હતાં. અને તોપણ તે ફાંફાં જ હતાં. હાથ ચાટે પેટ ભરવાનું હતું? અડધાં બુખ્યાં રહેવાનું, અડધાં ચીઠડેલાં ફરવાનું એ જીંદગીમાં હતું. વેવલાં વીણીને પેટ ભરવા તથા ફાંટાંડુટાં સીવી સાંધીને પેહરવાનો આ વખત હતો.

ગુહીની આવક મહિને દહાડે ૫૦ રૂપીઆ સુધી વધી. માકાડાસાં ૩૩૦ બાડું ભરતાં હતાં, તથા ટોપીઆ ગુંથવાથી જીવીએ જે વધતા રૂપીઆની આવકની આશા આપી હતી તે પુરેપુરી ઉપજવાને ગુહી પોતાની સખત મેહનતથી શક્તિવાન હતો. પણ એ આવક બિચારીને પુરતી ક્યાંથી હોય? બાડાંના ૩૩૦ ઉપજતા તેમ ૩૨૧૦ ચહાડલા અને ખીજી ૩૩૫૦ બાડું દર માસે ચહાડજી જતું હતું. ખીજી હાથ ઉપર બજાર, દવાદાર, કપડાં, કેળવણી એ સઘળા ખર્ચને માટે માત્ર ટોપીઆ ગુંથવાની ૨૦ રૂપીઆની આવક શી બિસાદમાં? એ આવક કાંઈ જ નહીં પણ તંગી અને ખતંગીની ધધાણી માત્ર હતી.

અને તોપણ બાડાંની રકમ ગુહીએ એમની એમ અચાવીને જામી રાખી હતી.

એથી કરીને મોટાં બાડાંનો જાળો તો એણે થયો? હવે ગુહીને માથે માત્ર પાંચજ ૩૦ રૂપીઆનું બાડું ભરવાનું રહ્યું. પણ તે ૫) ૩૦ રૂપીઆની ચહાડતા હતા. ખર્ચીત મહીને દહાડે ૩૨૦ ની આવક ખોરાકી, પોરાકી અને ખીજી હાજતો છતાં બાડું ભરવા માટે ખસ નહીં હતી.

બાડાંની એકલી કરેલી રકમમાંથી ખર્ચવાની, ઉછીના લઈ ખર્ચવા અને પછી તેમાં પૈસા પાછા મેળવાની ગુહીને લાલચ તો મોટી હતી. પણ સઘળાં સંકટ વચે તે આ લાલચ જીતવાને શક્તિવાન હતો. તે સમજતો કે એ રૂપીઆ આપણાં છે જ નહીં, ખીજાનાં છે, માટે તેણીએ કાયદો રાખ્યો હતો કે આ પારકા પૈસાને હાથ લગાડવા જ નહીં.

ખર્ચાં બિચારાં મોજાં વગર ફરતાં હતાં અને જોડા જુઠને ઠીંગરી કપીએ મરાવી પેહરતાં હતાં. મોટા છોકરાઓના સદરાના વાવટા ઉડતા હતા, અને ટોપી તો મહીને મહીને ખીજી એક બદલી શકાતી નહીં હતી. ઉતનાં ગરમ કપડાંના તો તદ્દન વાખા હતા. વર્સાદમાં છત્રીના દાંડા છુટા પડી ચલા હતા. સાંજની આ બંધ કીધી હતી અને સહવારની આ ધણું કરીને કુધ વગરની પીવામાં આવતી હતી. જે દોહડીઆનાં કુધમાં આખાં પેરની આ થતી. દરરોજ ગોસ્ત ધયા માછલીનું ખાનું તો મળી શકતું નહીં હતું. ગુહી રવિવારે અને જુધવારે અઠવાડયામાં બેવાર ગોસ્ત મંગાવતી અને તેખી એક રતલ ગોસ્તમાં બે વાર ચલાવતી હતી. ખાકીના દહાડા ઉપર તો પતલી દાલ ને રોટલી, અથવા ધાન ને સુકા જુમલા, અથવા બાજી કે ખીજી કોઈ સસતી તરકારી ઉપર તે પોતાનું અને ખર્ચાંનું ગુજરાણ ચલાવતી હતી.

શું એ પુરતું હતું? તનદરોસ્તી અને સુખાકારીને માટે એ પુરતું તો નહીં હતું, પણ ગુહી અને ખર્ચાંએ તેપર રાજી હતાં એ-

ટલે તે પુરતું ભાગતું હતું, અને તેઓ પોતાના સંતોષને લીધે સુખી હતાં.

અને એમ હાથવેહલા ભાગવીને ગુલીએ પોતાના ભાડાંમાંથી બચાવેલી પુંજ ભાડાંને માટે બચાવીજ રાખી હતી. કરજદારીની, અને ભાડું આપવાને કશી આરા

વગર ભાડું ચઢાવાની શિક્ષા એકજ દહાડામાં ગુલીએ એટલી ભાગવી હતી કે ખીજવાર તે ફજવતી નહીં થાય એટલા માટે સઘળી મુસીબત ખમીને આ પુંજ તો તેણે જીવતી કાની જાળવી રાખી હતી.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

ભુખમરો.

જે ચોમાસાંની આખરીએ ગાંધી ગુજરાતે તેની પછીના શિયાળામાં, ડીસેમ્બરની આખરીમાં એક સાંજે ગુલી પોતાની ટોપી ગુંથતી ગુંથતી પોતાની હાલતનો હિસાબ લેતી અને પોતાનાં સંકટોની ગણતરી કરતી બેઠી.

તે દહાડે તે ઘણી થાકેલી હતી. તેને લાગ્યું કે જાણે કે હવે તેનાથી મોતનાં નહીં તો જીવવાનાં આ ફાંફાં આઝીવાર ટકી શકશે નહીં.

એ મહિનામાં ગુલીથી આઝી ટોપીઓ ગુંથાઈ નહીં હતી અને તેથી તેની આવક અડધી અર્ધ ધટી ગઈ હતી. ગુલીને કેટલાક દિવસથી કાંઈ નબળાઈ લાગતી હતી અને કામ ઉપર તેના હાથ ઘણા ચાલતા નહીં હતા. તેને કાંઈ માંદગી નહીં હતી. ભુખ કે જંઘમાં કાંઈ ઘટાડો થયો નહીં હતો. કામથી આર ઉંઘ ભુખ વધારે હતી, પણ તે તૃપ્ત કરવાનાં સાધનો એછાં હતાં. એકના એક કામથી, બેસી રહેવાથી, થાકથી કે કોણ જાણે શાથી આ મહીનામાં તેની આવક પુરતી થઈ નહીં.

પીરજાનની તખીઅતમાં વળીબિગાડ આવ્યો હતો. તેને કેટલાક દહાડા તાવ આવ્યો, તેની માવજતમાં વળી ગુલીના તે દહાડા કામ વગર રોકાઈ ગયા અને તેથી પણ કેટલુંક કામ ચુક્યાથી કેટલીક આવક ધટી. બ્યારે આવું કોઈ સવાઈ સંકટ આવી પ-

ડું ત્યારે ગુલી રાત્રે બેસીને કામ પુરું કરતી, પણ આ મહિનામાં તેટલી બધી સવાઈ મેહનતને માટે ગુલીમાં શક્તિ નહીં હતી. ભરતારને ખાહવાનો ગમ તે જોકે દેખાડતી નહીં હતી, તોપણ તે ગમ તેને એછો યાદ આવતો નહીં હતો. ડોઢની માંદગી વચે તે વધારે યાદ આવે, અને તેમ પણ ગુલીને આ મહીને કામ કરવામાં નડતર થઈ હોય.

ગમે તેમ હોય, પણ આજે, ગુલી હિસાબ કાઢાડવા બેઠીએ ત્યારે, ઘેરમાં વાખા હતા. આજે ફાંફા ભરવાની હાલત હતી. આજે રોજ પાળવા સરખું હતું. બરાબર બોલીએ તો આજે ભુખમરો હતો.

સહવારે બધાંએ માત્ર આ ને રોટલી ખાધેલી હતી. બપોરે દાલનું અમસયું પતલું પાણી અને રોટલી હતી. રાતને માટે પણ મુકા જુમલા ને રોટલી સિવાય વધારે નહીં હતું. ગુલીની પાસે બેજ દાહડીઆં બાકી વધેલાં હતાં, તે તેણીએ કાલને માટે રાખ્યાં. ચોખ્ખા દાલ ચોમાસાંને માટે ભરી રાખેલા તે કરકસરથી વાપરતાં ખી પુરા થવા આવેલા. લાકડાં પુરાં થવા આવેલાં. ધી તદન થઈ ચુકેલું. અને તેજ મહિનામાં ગુલીથી મજૂરી પુરતી થઈ નહીં. અને આજે બેજ દાહડીઆં બાકી વધેલાં.

ગુલીના બાઈ ફલીએ ચઢેલું ભાડું ભરવા માટે કપૂલેલા પૈસા મોકલવાનો વાવડો

પુરે થઈ ગયો અને તે પૈસાખી આપ્યા નહી. જો તે પૈસા નહી આવે તો ચહડલું બાકું ક્યાંથી પુરું કરાશે એ ગુલીને મોટો અંદેશો થઈ પડ્યો હતો. બરાબર બેલીએ તો બાઈની આશા ઉપર તે બિચારી જીવતી હતી. મનચેરજી “શેઠ” ને આપેલા વાયદાની તેને દરદાર નહી હતી, પણ હો-રમજશાહ શેઠ જેવા અસરકારક ધેરધણીને ગુલીએ જે વચનપૂર્વક વાયદો આપેલો તેનું શું કરવું? હવે તો માકીડોસાંનાં બા-ડાંથી જેટલું ઉપભવું છે તેટલું લઈને હોર-મજશાહ શેઠ પાસે જવું અને પગે પડી ને કેહવું કે તેવણે વધારે થોભવું નહી પણ હવે તો સામાન ઉપર બેલાશક ઠાંચ લાવીને સામાન જીંચકી જવો, એવી તે ધેર-ધણીને સાફ અરજ કરવાનો એકજ ઉપાય ગુલીના હાથમાં બાકી હતો.

પછી શું? પછી તો કેવળ રખડી મરવાનું થયે? અને બાકુત રાખ્યાં તેનું શું થયે? તેનેખી રખડાવાનાં કે?

આ સંકટો ઉપર વિચાર કરવાને ગુલી-ને ઝાઝોવખત મળ્યો નહી. તેનું ધ્યાન બચ્ચાં ગમ એચાધું કે જે બચ્ચાં “હૅલ” (ખડકી) માં રમતાં હતાં. રસ્તમ પોતાના બ્યાં-મેત્રી (જામિતિ) ના “ગ્રૉબલેમ” કરવા ખેડેલો હતો, સોહરાખ “લાટિન” લખતો હતો અને પીરજીન બરજો સાથ રમતી હતી.

તે બચ્ચાંના કુંડાળામાંથી ગુલીને રડવાનો સાદે સંભળાયો અને તે ઉઠીને તલાશ કરવા જાયછે તેટલાંમાં તો બરજો પોતેજ રાવ લેતો આવ્યો.

“માયજી, માયજી, પીરજીન રડેછ?” બરજો ગુલી ગુંથવા ખેડેલી હતી ત્યાં આવી બોલ્યો “એના પેટમાં કુએછ.”

ગુલીને આ ખુબર નવાઈ જેવી લાગી. તે સાધારણ દવા દારૂ સમજતી હતી. તે જાણતી હતી કે પીરજીન સારી પેઠે હતી. તેની તાવ ધણા દિવસની જતી રહી હતી. પેટ સાફ હતું. પેટમાં કુખવાનું કાંઈ કારણ નહી હતું. ગુલીએ પોતાની દીકરીમાં

અસાધારણ કાંઈ જોઈું નહી.

“શું છે, પીરજીન?” તેણીએ તપાસ કરીને પૂછ્યું. “પેટમાં કુએછ? ક્યાં કુએછ, માય? બતાવતી જોઈું?”

“અંહી, અંહી કુડેરા.” આ તોતરું બચ્ચું પોતાની તોતરી જીખાનમાં પોતાની પાંસલીની હેઠલનો પીપરીનો ભાગ બતાવીને રડી.

“કેમ કુએછ? પેટમાં કાંઈ અમળાયછ?”

“નહી માયદી, આઠ બલેરા.”

“આગ બજોછ?” ગુલી ચેતી ગઈ. “પેટમાં ભુખ લાગીછ? કાંઈ ખાવાનું આપું?”

બિચારાં કુમલાં બચ્ચાંનું આ સંધણું કુખ ભુખમરાનું હતું. ભુખ લાગેલી તે શું સમજે? પેટમાં ચીચડવટો પડે તે તેને મનથી પેટમાં કુખવાનુંજ.

પણ ગુલીએ તાઢી રાટલી મંગાવી—બપોરની કીધેત્રી—તે પીરજીનને બાવી નહી. પીરજીનને મોટે ખાસ બિસ્કિટ મંગાવાનો ગુલીનો રાખેતો હતો, પણ આ મહીનામાં તેની વધતી ગરીબાઈને લીધે બિસ્કિટનું પૈસા તેની પાસે કાજલ નહી હતા.

“માયદી, કાંઈ ખીટું આપો. બટ, લોટલીને લોટલીજ કું બખી?” તે કરગરીને બોલી. “મને તો લોટલી નહી ઠમતી.”

“હા, હા. હુંખી હવે તાહડી રાટલી ખાતાં ખાતાં કંટાલી ગયોછ.” ખેહનની ફરિયાદમાં હવે નાનો બરજો સામેલ થયો. “માયજી, મનેખી ભુખ લાગીછ. કાંઈ આપો.”

“હું શું આપું, દીકરા?” ગુલી પોતાની લાચારી ઉપર અફસોસ કરી બોલી. “ખીજું તો કાંઈ નથી. સુકો જીમલો ભુંજ આપું? તે ને રાટલી ખેહુ બાઈ ખેહતો ખાવોછ? સુકો જીમલો તાહડી રાટલી સાથ વધારે સ્વાદદાર લાગેછ.”

આ તો તેમની મોટી જોજ થઈ! આ સ્વાદદાર સુકું પાકું પકવાન તેઓએ લેજત લઈને આધું અને ભુખ મટાડી. પણ તેનાં બચ્ચાં જગભગ ભુખ્યાં મરેછે એ બખાવો

ગુલીના મુજબના મનમાં રહી ગયા. તેણી-એ પોતાનાં ડસકાં બચ્ચાંના રડવા ઉપર તે વેળા તો દાખી દીધાં, પણ તે રત્ને બધાં બચ્ચાં ઉદ્યા પછી એકાંતમાં રડવા વિના રહી નહી કે “ગાંધી! ગાંધી! તું તો જ-ધને સુખી થયો, પણ મને આ કેવાં કુઃખ-માં નાખી ગયો!”

બીજે દહાડે સહવારના યુધી વધારે સ-કાળે ઉઠી. પાછલી રાતના સુહસો ઉખેડી ડગરી તાતવી તથા આનું પાણી સુહસે ચ-હડાવી તે પોતાની બાકી રહેલી ટોપી યું-થવા બેઠી. રાતનો ગમ તે બૂલી ગઈ હતી. જેમ વધારે કુઃખ પડતું તેમ વધારે કામ કરવાની ઉલટ થતી હતી.

સહવારના લેસન કરતાં કરતાં બે બા-ધ્યો સોહરાબ અને બરજો અઠડી પડ્યા. તેઓના કજીઓ ચોકસ શબ્દોના અર્થો વિષે હતો, પણ બેહુ પોતાને બરા સમજ-તા હતા અને તેથી બેહુ હોળતોણપર આવી ગયા. ગમે એવાં શ્યાનાં બચ્ચાં પણ મત-ફેરની ગરમી બતાવ્યા વિના કાંઈ રેહ નહી. તકાવત એટલોજ કે પેલા મનચેરજી “શેઠ” ના દીકરાઓ, “નાનલા શેઠો” બ્યારે મત-ફેર પડે ત્યારે જેમ રસ્તામાં નીકળી, બાહિ મહડાવી, એટકનાં કોડાં રંગતા હતા, તેવી ગુલીના દીકરાઓની મારામારી નહી હતી.

તેઓની હોળતોણનો નવાઈ જેવો અંત

પીરોળના રડવાથી આવી ગયા. બે બાધ-એને હોળતોણમાં પડેલા જોઈ પીરોળ ગભરાઈ ગઈ અને રડતી રડતી મા પાસે ગઈ. તેના રડવાથી બેહુ બાધઓ પોતાના મતફેર બૂલી ગયા અને પીરોળને પટાવ-વા પડ્યા.

“સૂપરે! સૂપરે! એમ રડીએ નહી.”

ગુલી પીરોળને પોતાના બોળા ઉપર બધ પટાવવા લાગી. “જોની માયના જીવને ગમતું નથી. પણ તું ના રડ.”

“મારા ઠીવનેખી નહી ઠમકું.” પીરોળ કુસ્કાં ખાતી ખાતી બોલી. “મનેખી અંછી ટંછ ઠાયરા ને અંછીખી ટંછ ઠાયરા.”

પીરોળ માથું અને છાતી દેખાડવા લાગી અને ગુલી સમજી કે તે કોમળ બચ્ચું ખ-રેખર કુખી હતું. તેના શરીરમાં કાંઈ અ-ડચણ હતી. તે રડી તે માત્ર બાધઓના મતફેરથી નહી પણ પોતાના કુઃખથી રડી હતી. બાધઓની હોળતોણએ તો તેને માત્ર રડવાનું બાહનું આપ્યું હતું.

શું તેનું આ કુઃખ ભુખમરાનું નહી હતું? પેટ ભરતું અથવા મનને બાવતું ખાવાનું નહી મળવાથી તેનાં બચ્ચાં માંદગીની કિ-નારીએ જતાં હોય એમ ગુલીને લાગતું હતું, પણ તે શું કરે? તેના હાથમાં ઉપાધ શો? બચ્ચાંના કરતાં વધારે ભુખમરો તે સેહવતી હતી. વધારે શું કરી શકે?

પ્રકરણ ૪૪ મું.

બે આણાની તાણ.

આ ગડબડની વચે વળી કાંઈ નવો બ-નાવ નિકલી આવ્યો. પોસ્ટનો સિપાઈ કા-ગળ લાવ્યો. કાગળ બરાબર ગુલીના સર-નામાનું હતું. ગુલી ગરીબ સાથે મુંબાઈમાં કાગળ પત્ર સલાવનાર કોઈ નહી હતા. પણ આ કાગળ ઉપર રંચુનનો છાપ હતો. કાગળ બહો બારી હતો.

ફલીએ રંચુનથી પૈસા મોકલ્યા બરા કે? ગુલીની પત્ર ઉખેડી વાંચવાની ધનિતેજરી વિષે શું પુછવું? પણ પોસ્ટવાળાએ કાગળ આપવા ના પાડી. કાગળ રેજીસ્ટર કરેલો હ-તો અને તે ઉપર બે આના બીજા જોઈતા હતા. ગુલી પાસે તો કાલે બે દોહડીઆં માત્ર બાકી હતાં. આને કાંઈ નહી હતું.

ગુલીએ બરજોને મોકલ્યો કે પેલી માસી દસી, વીલર, જે રાંધણીમાં માકીડાસાનું રાંધવામાં રાકયલી હતી તેની પાસેથી બે આના ઉછીકા લાવે. “વિલર, માય કેહજે બે આના હેય તે ઉછીના આપો, પછી પાછા આપીરા.” બરજો માગવા ગયો.

“શું? વિલર કોણુ રે? વિલર તારી હેય માય માસી તે! વીરબાઈજી નહી કેહવાનું કે?” માસીદસી ધારા પ્રમાણે કૂકડી પડી. “આલ નિકળ મારી આગળથી.”

“પણુ તે બે આના આપોછ કે નહી?” બરજો ગુસ્સવાડામાં પડી પુછવા ઉભો.

“નહી. નથી આપવાની. મારી પાસ પૈસા નથી. આલ નિકળ.”

બરજોએ આવીને કહ્યું કે વિલર પૈસા નથી આપતી, ટપાલવાળો ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. ગુલીએ તેને થોભાવ્યો અને કાગળ તો રાખવાનોજ એટલે ઉલટબર ઉખેડી વાંચ્યો.

હા, તે ઉખેડતાં વારજ તેમાંથી નોટના કટકા નીકળી પડ્યા. ૬૨ રૂ૧૦૦ ની નોટના બે તથા ૩૨૦ ની નોટનો એક કટકો. બાકું અહોહું તો ૩૨૧૦ હનું પણ કૂલી જેવા માયાલુ બાઈએ પોતાની જાલી પણ કૂખી બેહનને માટે ૧૦ રૂપિયા વધતા મોકલ્યા હતા. પણ હજી પોસ્ટના સિપાઈને આપવાના બે આના ગુલીની પાસે છુટા નહી હતા.

એજ વખતે ભાગ ચોઘડીએ તેની નજર ધેર બાહેર રસતા ઉપર પડી, અને તે જુવેછે તો કોઈજ નહી પણ હોરમજશાહ શેઠ પોતે દાદરના સ્ટેશન તરફ ચાલતા જતા હતા. પછવાડે તેવંણની ગાડી હતી. એક ઘડીખી કંઈ વિચાર કીધાવિના ગુલી પોતાની કછોટેલી સાડી સરખી કરી તથા માથુબાનું આગળ તાણીને રસતા ઉપર નીકલી અને હોરમજશાહ શેઠ આવતા હતા તેને સામે જઈ મળી.

“એહો, ગુલબાઈ, કેમ છો?” હોરમજશાહે તેને પેહલાં બોલાવી. “વળી પેલા મનચેરજી વકીલે તમોને કાંઈ મહનત આપી કે શું?”

“નહીજી, ખું માફ માગીને માફ કરજ અદા કરવા અવીછ.” હોરમજશાહ શેઠ જે વાત કરવા ઉભા હતા, તેવણને ગુલીએ નમનતાઈથી જવાબ દીધો. “અહોહાં બાડાંના મને રૂપિયા અપધડીજ મળ્યા અને તે મળતાંવાર મેં સાહેબને દીઠા માટે લાવીછ. હમણાજ લેજોજી?”

“પણુ તેની એટલીખધી ઉતાવલ શી?” હોરમજશાહ સાબાશીના છાપ સાથની અચરતીની શિકલે ગુલીના શરમાલ ચેહરા ઉપરનું પાક નિર્દોશપણું નિહાલતાં બોલ્યા. “ગુલબાઈ, હમણા હું રસતા ઉપર તમોને રસીક કેમ આપી રાકીશ?”

તેવણે જોયું કે કરજ કરવાને નાખુશી અને આપવાને તૈયાર જે ઈમાનદાર ગરીબો હોયછે તેમાંની એક ગુલી હતી. પોસ્ટનો સિપાઈ હજી તો પૈસા માગતો ગુલીની પછવાડે આવી ઉભો હતો, અને ગુલીના હાથમાં હજી તો કામળગુર્તનું ઉખેડહું હનું તે હોરમજશાહેને સમજવનારી નિશાની પુરતી હતી.

“રસીદની ફિકર નથી. પછવાડેથી મોકલજોજી.” ગુલીએ બોંહસ કીધી. “પણુ આ રૂપિયા તમારા છે જી, તમારે માટેજ મારા બાઈએ મોકલ્યાછ અને તમેજ લેવો તો સારુંજી. હું મનચેરજી ઉપર ડ્યાં મોકલવા જાઉં? તેવણ સાથ હું કશો વેહવાર રાખવા માગતી નથી.”

“ઠીક છે, લાવો. બલાં કામમાં ઠીલ કેવી?” હોરમજશાહ હસ્યા. “કેટલા રૂપિયા છે?”

“બસો ને દસ અહોહા છે જી.”

“પણુ આ નોટ તો બસો ને વીસની છે.” હોરમજશાહ નોટ લઈ બોલ્યા. “કોણ જાણે મારી પાસે તમોને બાકીના ૩૧૦ આપવા સારું છુટા છે કે નહી?”

હોરમજશાહ શેઠ પોતાની ઘેલી કાઢાડી અને સારાં બાએગે રૂપ)ની નોટ તથા રૂપ) રાકડા નિકળ્યા તે ગુલીને કાઢાડી આપ્યા. ગુલીએ તે ઉપકાર માનીને લીધા, પણ હજી તે ઉભી રહી.

“સાહેબ, મારા સામન ઉપર ઠાંચ લાવવાનો કાંઈ ખર્ચ થયો હોય તો તેની કાપી લેવાજી.” ગુલીએ અરજ કરી.

“હટ! હટ! ગુલબાઈ! ખર્ચ શાને?” શેઠે એ વાત હસી કાઢી. “એ ખર્ચ કાંઈ તમારે માથે મેં પડવા દીધો નથી.” એટલે કે આ ખર્ચનો તો હોરમજરાહ શેઠે મનચેરજી વકીલ ઉપર તેની આડી આજ્ઞાને માટે દંડ નાખ્યો હતો.

“તમે સારીપેઠે તો છે, ગુલબાઈ? ખર્ચમાં સારી પેઠે છે?” હોરમજરાહે છુટો પડતાં અપર અંતર પુછી. “હું આરા રાખું છું કે તમારી ગરીબીનાં સંકટો આછાં થતાં હશે.”

“સારીપેઠે છું જી. તમારી મેહરબાની છે, એટલું બસ છે જી.” ગુલી આંખોમાં પાણી લાવી બોલી. “મેં પેટાંમાં બાકુત રાખું છું જી, ને હું ધારું કે હવેનું બાકું ચહડવા દઈશ નહીં જી.”

“ચિંતા નહી. ચહડ્યું તો શું ફિકર છે?” શેઠ ધીરજ આપ્યા વિના જઈ શક્યા નહી. “આમઆ બાકું ભરવા માટે કોઈ રીતે તમે અગવડ ના ખમતાં.”

એક ગમથી હોરમજરાહ શેઠ પીઠ ફેરવી ગયા કે બીજી ગમથી જીવી જે પોતાની બારીએથી આ દેખાવ જોતી હતી તે આવીને મળી.

“ગુલીબેહન, આ તારી છેલી ટોપીની ગુલાઈના બાર આના ફાજલ વધેલા હતા તે મારા ફકીરાએ મોકલ્યા તે લે.” જીવી પણ ગુલીને માટે છુટું નાણું લઈ આવી બોલી અને તેમાંથી ગુલીએ પોસ્ટનું કરજ અદા કર્યું.

“ગુલીબાઈ, તું તો કાંઈ પૈલાવાલી થઈ ગઈ?” જીવી તેને સારાં બાગ્યની આ વલાણું ઉપર મુખારકબાદી આપવા લાગી. “પણ હુંને રહતાપર રાકીને આમ બાકું આપવું નહીં હતું. ખરાબ લાગે.”

“જરા બેઅદબી તો થઈ.” ગુલીએ કબૂલ કર્યું, “પણ તોની આ ઉતાવળથી

મારે વિષે શેઠને સારો વિચાર ખેઠો હશે. જીવનાઈ, મારા બાઈએ મારા માગ્યા કરતાં ૩૧૦ વધતા મોકલ્યાજી ને તેથી મારી ધણી કળ વળશે.”

“ઝાઘ તારા બાઈને હલામત રાખે! જીવીએ કુવા દીધી. “તમે લોકો કેયાં બધાંજ હારાં માણહ દેખું.”

“રત્ની કેમ છે?” ગુલીએ જતાં અપર પુછી.

“રત્ની હારી છે. વળી આજે હોરમજરાહ હેઠને ત્યાં કહડાયલી. હેઠના દીકરા હાત એને બહુ પરાહ મંડાયલો.”

“આવા ભલા શેઠનાં ભણાં કુંડુંપ સાથ તમારી દીકરીને પરાસ મંડાયો હોય તો તમે ખુશી થવું જોઈએ.”

“ખુશી ને દલગીર! મારા ફકીરા ખુશી થાય એટલે હું પણ ખુશી છું.”

એક ઘેરના મોટા, અગત્ય કરીને મુંબઈના, ખર્ચો આગળ ૧૦ રૂપરડી શી બિરાદમાં? બિછાતાની કુરતનીને માટે બાકુત માકીરાસાંને જેમ તેમ સમજવીને થોભાયાં હતાં, અને તેટલાંમાં જીવીની આપેલી કુરતનીએ ચાલું હતું, પણ હવે જરા પૈસા ફાજલ વધ્યા કે પેહલું કામ બાકાંની તે ચાલુ આવકને માટે આ દોલત રોકવાનું હતું.

માટે પોતાની આ નાની થાપણુ પેહલાં તો ગુલીએ બે નેટની કુરતની ટર્કી રેડની ઝાલર વગેરે સુધાં, બનાવવા ઉપર રાકી, જેમાં તે થાપણુના રા રૂપિયા પેસી ગયા. બાકીની પુંજને માટે ખર્ચનાં, અને તેની કેવળ જરૂરનાં ધણાંક કામો પડેલાં હતાં. હેઠનાં બદિયાન અને મોજાં તો રહ્યાં પણ સદરા લેંઘા ફાટીને કીન કીન થયા હતા; નાની પીરોજ સપાટ વગર ઉધાર પત્રે ફરતી હતી; રસ્તમ અને સોહરાખના બૂટ હજી કપી માચ્છાથી ચાલે એમ હતું, પણ બરજો પેહરવા ઓઢવામાં ચામડતોડ હતો માટે તેનાં બૂટ તદ્દન ફાટી જવાથી નવાં લેવાનાં હતાં. ઘેરમાં આદર ફાટી ગઈ હતી, અને આવી સખત થઈ-

માં ઓઢવાનું તો એકજ અરનુસ હતું, તે જેમ જેને તાઢ વાગે તેમ તેને માટે વપરાતું હતું.

આ જુદા જુદા અર્થોમાં ૧૦ રૂપિયા “કાસ ગણતી” માં? ગુલીએ એ રૂપિયા ઘેરના અર્થને માટે “આલાન્સ” માં હંચા કીધા અને માત્ર ૬૫ રૂપિયામાંથી ઉપલો પરચુટણ

અર્થ કીધા. એ રૂપિયાનું જંજરી મલમલનું એક થાન લીધું—લેધાને માટે “નાન-કલાય” તો તુર્તવેળા માડી વાળ્યો, અરનું ને માટે રૂ. ૧૧ નું એક ગામડી બૂટ લીધું. રસ્તમ સોહરાળના (બૂટને રૂ. ૧) અરચીને નવી “સોલ” વગેરે મુકાવી, ઈત્યાદી.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

કેસવણી બલી કે ચાકરી!

ગુલીની માઠી ચિંતા દીકરાએને સ્કુલે મોકલવા સંબંધી હતી. આવા દીકરાએના આવેા કીમતી વસ્તુ ઘેરમાં અરબાદ તો નહી, તોપણ “ધસકોલ નિશાળ” વગર ગુજરી જતો હતો. તેએને સ્કુલમાં કદાચ મુકત ખેમાડી રાકાત, ચોપડી સ્લેટ વગેરેનો અર્થ આપી રાકાત, પણ કોટ યા બાહારકોટ વેર તેમની આવ જનવનો અર્થ વગેરે મહીને દહાડે એ પાંચ રૂપિયાનો તો જોઇયે? કોઇખી રીતથી પોતાના દીકરાએના હાલતને તે કેળવણી કાળે ઉપયોગમાં લેવાને આતુર હતી, અને તોપણ એક મહીનેથી ખીજે મહીને જરા પૈસાની સગવડ થાય ત્યાં સુધી પોતાને વાયદા ઉપર વાયદો દઇ એ ઉલટમંદ માતા પોતાનેજ ડગતી હતી.

પણ બ્યારે તેની ગરીબાઈ ધટવાને બદલે વધતી ચાલી ત્યારે હવે તો તે બિચારીએ પોતાના દીકરાએને સ્કુલની કેળવણી આપવાની એક લેખે આશાજ છોડી દીધી. બ્યાં ખાવાના વાખા ત્યાં કેળવણીનો અર્થ તે શા આપે?

શું ગુલીના ઘેરમાંજ તેના દીકરાએને કેળવણી મળતી નહી હતી? કેટલાંક અચ્ચાં એવાં અંચલ હોયછે કે પોતાની મેજેજ શિખ્યાં જાયછે. ગુલીનાં ફરજંદો તેવાં હતાં. તેએ સ્કુલમાં શિખે એટલું તો ઘેરમાંજ

શિખતાં હતાં, અને વળી તેએ કામકાજમાં પડી દુનિયાંદારીની કેળવણી લેતાં હતાં તે તો જુદી. તોપણ ગુલીનાં મનમાં આટલું તો ચોકસ હતું કે જે એજ અચ્ચાં સ્કુલે શિખવા જાય તો ઘેર કરતાં હજી વધારે શિખે. ગરીબ બિચારી મા! પોતાની હાલની હાલતમાં એ વિષે કશો રસ્તો જોઇ શકી નહી.

સ્કુલને બદલે તો ગુલીને કાંઈ ઉલટોજ રસ્તો સુભ્યો. બધા નહી તો એક દીકરાને કાંઈ નોકરીએ લગાડવાના અને એ રીતે ગુજરાણને કાંઈ રસ્તો લેવાનો વિચાર ગુલીના મનમાં ઘણા વખતનો પોલાયા કરતો હતો. તે કાંઈ આગળ મોલી નહી હતી અને તોપણ પોતાના મનમાં વિચાર કચ્ચા કરતી હતી કે જે રસ્તમ કાંઈ ધંધો પકડે યા નોકરીમાં જાય તો જે દસ વીસ રૂપિયા મહીને દહાડે કમાય તે કાંઈ નહી તો હાલનો બુખમરો તો ટાળે?

હાલના સંકટ વચે ગુલીએ અંતે લાગ જોઇને પોતાના વડા દીકરા આગળ એ વાત છેડી.

ગરીબ બિચારો જીવાન! તેણે પોતાના બવિબ્ય વિષે ખીજ ઘણા જીવાનો પેઠે કેવી માઠી માઠી ઉમેદો ખાંધી હતી! તેણે તો ખી. એ. અને એમ. એ., અને એલ. એલ. ખી. ની પદ્ધતિ સેવા ખારી હતી. તે તો

મોટા વિદ્વાન અને મહા શ્રીલસૂક થવાની આશા રાખતો હતો. તે તો તવારીખમાં નામ કાઢાડવાનો હતો અને મોટાં માન અકામથી પોતાના બાપની કીર્તિ વધારવાનો હતો.

તેને ભ્યારે પંદર વીસ રૂપિયાના પગાર પર નોકરીએ લગાડવાની તેની માએ વાત કીધી ત્યારે તેણે પોતાને આશા ભંગ હાલતમાં જોયો. તેની માએ સમજાવ્યો કે મેહનત કરીને કમાયા વગર આપણું યુજ્જશન ચાલવાનું નથી અને મેહનત પણ સખત કરવી પડશે.

સ્તમ મેહનત કરવાને નાખુશ નહીં હતો. પોતાની મા તથા બાઈ મેહનતના યુજ્જશનને મોટે પોતાથી બનતું કરવાને તે રાજી હતો. પણ તેણે એટલુંજ પુછ્યું કે “માયજી, મારી કેળવણીનું શું થશે? હું શિખ્યા વગરનો રહી જઈશ. કાંઈ નહીં તો મને મૈત્રીકુલેટ તો થવા દેવો, માતા!”

“દીકરા, કેળવણીને મોટે તારી ખાચશો જોતાં હું કહું છું કે તું હજીબી શિખશેજ.” યુલીએ પોતાના તે નિશા યયલાં જીગરને પોતાના પાસામાં દાખી તથા એક ચુમી લઈ પઠાવ્યો. “હમણાની આપણી હાલતમાં તોતા-ફેજ નહીં પણ તારા બાઈએનુંબી કેળવણી સંબંધી બવિખ્ય સંધણું શિદ્ધ દેખાયછ. શિખવાને વટીક પૈસા જોઈયે. કદાચ તુંને એવીબી નોકરી મળી શકશે કે જેથી તું કામ કરતો જશે અને વળી શિખતો પણ જશે. કદાચ તું નહીં શિખશે તો તારા પૈસા કમાવાથી તારા બાઈએ તો શિખી શકશે, કે જે હમણા કાંઈ પણ બાઈ નિશાળે જતો નથી તેના કરતાં તો મેહતર થશે.”

આ અસરકારક અરજ સ્તમ ઉપર અસર કીધા વિના કેમ રહે? પણ હજી કોઈ ઉંચા ધંધાને બદલે હલકી ચાકરીની શરમ તેના ચેહરા ઉપર દેખાતી હતી.

“દીકરા, ચાકરીમાં શરમ કેવી?” સ્તમના ચેહરાની ચુપકીદીને બેદ પાંખી જઈ યુલીએ તેને સમજાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. “કામ

પોતે શરમ બરેલું નથી, પછી જોઈયે તો તે ઉત્તરાણીનું કામ હોય યા જોઈયે તો ઝાલુ કાઢાડવાનું કામ હોય. ભ્યાંસુધી આપણે પોતે હિમાનદાર, સમજી અને વિવેકી હોઈયે ત્યાં સુધી ચાકરીથી આપણને નામોશી મળવાની નથી.”

સ્તમ હજી ખોલવાને અશકત હતો તે હજી વિચારમાં હતો, મોટે યુલીએ હજી પણ સમજાવતીનું સ્ક્ર આલુ રાખ્યું “દીકરા, તારા મેહસ્તી બાપની દોલતથી તું મૈત્રીકુલેશન જેટલું તો શિખવા તલક થયોછ. આ વર્ષ તો ગયું, પણ જે તું ચાહ્યે તો ચાકરી છતાં આવતે વર્ષ મૈત્રીકુલેશનમાં જઈ શકશે, અને તેથી તારી ચાકરી તુને એમ નહીં લગાડશે પણ એરે શોભાવશે. તારા શેઠ વટીક જે કોઈ હશે તે ખુશી થશે.”

“સ્તમ, વડા બાઈ દાખલ તારાં અનાથ બાઈ મેહનને પાળવાનો જોખમ તારે માથે છે.” યુલીએ એક છેલી દલીલ ઉમેરી.

“માયજી, હું કબૂલ થાવુંછ.” અંતે સ્તમ રાજી થયો. “તમે સર્વેનાં સુખને મોટે મારે મારો વિચાર કરવો નહીં જોઈયે.”

આ નવા ઠરાવ ઉપર યુલી તેજ સાંજે દીવા કીધા પછી જીવીની સલાહ લેવા તેને પેર ગઈ. દરએક બાપતમાં યુલીને સલાહ આપનાર જીવી, અને વધારે થાય તો ફકીરા સિવાએ ખીજું કોઈ નહીં હતું.

જીવી આજે ખુશ મિજાજમાં નહીં હતી. તે પોતાની લાડકી રત્ની સાથે ખીજવાયલી હતી.

રત્ની કાંઈ કેળવણી પાંમેલી છોકરી નહીં હતી. તે હજી કેળવણી લેવાને લાયક માત્ર ૧૪ વર્ષની ઉમરની હતી, પણ તેની ગામડિયણ માને મનથી તેની નિશાળે જવાની ઉમર હવે નહીં હતી. રત્ની માત્ર વાંચવા લખવા શિખી તે બસ ધારીને તેને આજ બે વર્ષથી નિશાળેથી ઉઠાડી કુકી હતી, પણ તેની મસતી બાંજવા સાથે તેની મા ઘેરમાં તેને વાંચવા લખવા બેસાડતી હતી.

પણ રત્ની આજસુ હતી. આપના લાડ-થી છકવેલી, તેને વાંચવા લખવાનો કંટાળો હતો. અને ગુલી પડોરામાં આવ્યાથી જીવી વધારે ખુશી એટલાજ માટે થઈ કે એ “હુધરેલી પડોહણ” રત્નીને પોતાની પાસે ખેસાડીને શિખવ્યા કરશે.

રત્નીને વાંચ્યાના કરતાં ઇસ્કીને શોખ વધારે હતો. પોતાના બાલ દેખાડવા, પોતાનું અંગ રાણગારવા, પોતાનો પેહરવાસ દીપાવવાનો રત્નીને અતિયંત શોખ હતો. તેની મા તેના એ શોખોની સામે ખીજવાઈને ખીટી રહેતી, ત્યારે રત્ની ખોલિંસની મારી વધારે બાલ હોરતી અને કેશને વધારે કરચલીએ દેતી હતી. તેની આ ઇસકી રમત ભાંજવા સારજ જીવી રત્નીને વાંચવા ખેસાડતી, અને રત્નીને ગુલીને ઘેર જવાનો કંટાળો એટલાજ માટે હતો કે “ત્યાં તો બાળ્યું રમવાનું કાંઈ મળે નહીં ને વાંચ્યાજ કરવાનું.”

મા દીકરી વચેની આજની મારામારી પણ એજ કારણથી થયેલી હતી. રત્ની પોતાનાં લાંબા સુંદર શીહા ચોટલા પાછલા પ્રહરના આર વાગતેની હોરવા ખેડેલી હતી તે પાંચ વાગ્યા છતાં પુરા કરી રહી નહી. ગમે એટલા લાંબાબાલ હતા, પણ તે હોરતાં એટલી વાર શાની? રત્ની હોરી તો રહી હતી; પણ તેને આરસીમાં પોતાના ચેહરે જોયા કરવા અને માથું બોલું રાખવાનો જખ-રે શોખ હતો, અને તેથી આ બાહાને વધતીવાર આરસીમાં પોતાના ખુબસુરત ચેહરા ઉપર વડાઈ અને મગરૂરી પામવાને તેણે તક લીધી હતી.

એ ઉપરથી જીવીએ ચીહીરડાઈને તથા નિદારવેર તેનું માથુબાનું બંધાવીને તેને વાંચવા ખેસાડી અને પોતે રાંધણીમાં કામે ગઈ.

બ્યાંસુધી જીવી આગળ હતી તેટલીવાર રત્નીએ જાણે કે વાંચ્યા કાંઈ, પણ

માના જવા પછી દીકરી જે ચોપડી વાંચતી નહી હતી પણ અમસ્થું ખાલી જોયા કરતી હતી, તેણે ચોપડી બંધ કાઢી અને પોતાનો બપેડો કરવાના શોખ ઉપર તે પાછી મંડી. ચોપડીને પોતાની સામે આડી ટેકા તથા પોતાના ખીસામાંથી એક નાની પણ સુંદર આરસી દાહાડીને તે ચોપડીને એથે મુકી અને એક નીખ્યે બરા જે આગળ જ હતું તે લઈને આ છેડી પાછી પોતાના સેંઠા પાટલી પાડવા મંડી ગઈ.

આરસી સાચી હતી અને જે સુંદર મૂર્તિના પડછાયો આપતી હતી, તે ખરેજ કુદરતના કારીગરે નમુનેદાર નકસ ઉતારેલી એક સુરત હતી. ગરીબ વર્ગોમાં ખરી ખુબસુરતી ઘણી ઢંકાયેલી હોય છે, પણ રત્નીનો મનમોહન ચેહરો સુંદરતાનું એક સ્વરૂપ જ હતું. પોતાની આ મીઠી મૂર્તિ જોતાં અને પોતાના બાલ સરખા કરતાં રત્નીનો ઘણો વખત જતો રહ્યો, પણ તે તેને થોડા લાગ્યો; અને પોતાની મા જેને રાંધણીમાંથી એટલી જલદી પાછી કરવાની તે આરા રાખતી નહી હતી તે બ્યારે પાછી આવી ત્યારે હજી તો રત્નીનો આ બપેડો અધૂરો રહેલો હતો.

તેની મા આવીને જોયછે તો રત્નીનું માથુબાનું નિકળી જઈને પછવાડેના અંધો-ડાના ગાંઠ સાથે ઝુલાઈ પડેલું અને રત્ની ચોપડીમાં વાંચવાને બદલે તેજ ચોપડીના સેંઠા પાટલી પાડવામાં એથો કરી ખેડેલી ! તેણીએ તેને વાંચવાને બદલે આ અબ્યાસમાં અચબૂચ પકડી અને પછી જોઈ લ્યો જીવીનો માર અને ગાળ.

આપણી ગુલી જીવીના ઘેરમાં મસલતને માટે આવી ત્યારે જીવી ખીજવાયેલી હતી અને ગુલી સાથે બરાબર વાત નહી કીધી તેનું કારણ તો કેયું એ હતું.

રત્નીની આરસી.

જીવી વધારે ઉસકેગઈ એમ કે આ કુ-કતી પોતાના ખીસામાં વઠીક તે આરસી લ-ધને ફૂટી હતી.

તે આરસી નહી તેની મા કે નહી તેના બાપની અપાવેલી હતી, અને તોપણ રત્ની ડ્યાંચી લાતી તે ખાસાસો કરવાને અ-શકત હતી. તે પેહલાં ખેલી કે મને એ આરસી રસતામાં જડી, પછી ખેલી કે મને હોરમજશાહ શેઠના દીકરા જાંહાગીર-શાહે ભેટ આપી, પણ પછી વળી ખેલી કે મને બાપાએ ગઈ કાલે સાંદરાતનો રૂપિયા આપેલો હતો તેની મેં એ વે-ચાતી લીધી.

જીવીના ઠપકા અને ગાળોના વર્ષાદ વચે રત્ની નવધાર આંસુથી રડતી હતી, તેટ-લામાં ફરીશો ચાકરી ઉપરથી આવ્યાં જાયો. રત્ની જાણતી હતી કે મા કરતાં બાપનો લાડ વધારે હતો, માટે તુર્ત તે બાપનો આશ્રય લેવા દોડી, અને સરસતા પ્રમાણે ફરીશોએ વચે પડી રત્નીને મારી અપાવી.

રત્નીએ ગઈ કાલના રૂપિયાની આરસી વેચાતી લીધી હતી એ વાત ફરીશોએ ખરી માની, તેને માટે તેણે દીકરીને ઠપકો આપ્યો, ફરીથી એવી ચાલ નહી ચલાવવાની શિ-ખામણ દીધી, અને હવેથી વાંચવા લખ-વાને વધારે ધ્યાન આપવાની રત્નીની ક-બૂલાતના બરસા ઉપર આ દયાલુ બાપે મા અને દીકરી વચે એકવાર ફરી સુલેહ કરાવી.

“જેને હું ફરીશો! તું મારી પોરીને બહુ છગાવે હો!” સુલેહ કરતી વેળા જીવી પચાસમી વખત ચેતવણી આપ્યા વિના રહી નહી. “તારા લાડથી આ પોરી બ-ગડી ચાલેલી ને તુનેજ બારી પડે. જેને હું! પછવાડથી તુંજ પસતાહે!”

ગુલી જીવીને મળવા ગઈ ત્યારે જીવી-

નો મિજાજ ઉપલાં કારણથી ખીગડેલો હતો, પણ સારાં ભાગ્યે ગુલીને સલાહ આપવા માટે ફરીશો હાજર હતો. જીવીએ કુંઝ અને બલાપાની મારી ઝાઝી વાત કીધી નહી-ફરીશોએ ગુલીને વધારે આવકાર દીધો અને વધારે વાત ચલાવી. ગુલીએ પોતાની ધારણા ફરીશોને કહી સંભળાવી.

“ગુલીબાઈ, તું કીક વિચાર કરે.” ફ-રીશો તેને એકંમત થયો. “હવે તું ખફા નહી થાય તો તુને ખફું, બાઈ? આ-જવેર તારાં કુંઝોની અમે વાત કરતાં ત્યારે હું વિચારતો કે તારો આવો મજેનો ગ-રીબ ને હાણો ને ઉઠીઆર વજો દીકરો તેને તું કેથે ધંધે નહી લગાડતી તે નાદાની કરે. તુને બલે એ ઉહાપણ હુજીયું ને એમજ ક-રવું જોઈયે.”

“ત્યારે તમારો એ વિચાર તમે મને અગાઉથીજ સુજ પાડવો હતો.” ગુલીએ નાસિપાસી ભરેલા ઠપકો આપ્યો.

“આપણે કેમ ખેલીએ, મા?” ફરીશોએ પોતાની ગામડિયા સહી સાદાઈથી પોતાનો બચાવ કીધો. “મારી જીવી કેહજે તમે લોકો હુધરેલાં પયરાં અને તમે તો બ-ચ્યાંને હિખવવાને કંધી નહી ચુકો, ત્યારે આપણે જાયણું કે કોણ ખેલીને વકર આહે? તમારા કેળવણીના વિચારમાં અમે ગામ-ડિયાંએ આડે આવવું નહી જોઈયે. પણ મારી અકલ તો એજ કે ગરીબના દીકરાને જેમ કાંઈ ધંધામાં નાખીએ તેમ હાઈ.”

“પણ રસ્તમ હજી નાનો છે. હજી તો એને સોનમું વર્ષ ચાલે.” ગુલીએ પોતા-ની મુશકેલી બતાવી. “એટલી ઉમરમાં તમે ધારો કે એનીથી ચાકરી થયે?”

“તે તોજેવી ચાકરી, બાઈ. તારે ગમે તે હું એને કાલે ચાકરી અપાઈ. પણ તે એને ગમહે નહી.”

“કાલેજ? કાંઈ એને લાયકની ચાકરી તમારા વચમાં છે, ફકીરજી?” ગુલીએ ઉ-
મેદબર પૂછ્યું.

“એને લાયકની ફરી પૂછેછ, બાઈ, ત્યારે જી હું જાણું?” ફકીરજી જરા થોભીને બોલ્યો.
“લેની મારા કારખાનામાં હમણાજ એક
જગ્યા ખાલી છે. હોરમજહા હેકને એક
પોયરો જોઈતો છે.”

“તેનું કામ શું જી? ને પગાર શું વાઈ?”

“કામ જો હોય તે કરવાનું.” ફકીરજીએ
તુર્તજ ખુલાસો કરીધો. “બીજા પોયરઓ
તો તારા રહેતમ કરતાંબી નાનલા નાનલા
હેકના કારખાનામાં આવેલા. તારો પોયરો
જરા મોટો છે, ને જરા ભણેલો છે. તેને
હું જરા વધારે હારાં કામપર સુકાહ, ને
વળી હેકને કહીને ખેરપીઆ વધતા અપાવાહ.”

“કેવી મેહરબાની! પણ કામ શું કર-
વાનું તે જરાક મને કહેા.”

“અમારે ત્યાં તો પોયરઓ ધણીએ કામે
કરતા છે. કચરો વાલવાનું, હામાન લુછ-
વાનું, ચાંદી પત્રી લઈ જવાનું, રંગ માર-
વાનું, કોલહા ભરવાનું, ઘણુંએ કામ છે.
ને તેપર પોયરઓ રૈજના ચચાર આના
કામાતા છે.”

પોતાના દીકરાને માટે આ કામનું બ્યાન
સાંભળીને ગુલીએ પોતાના ઘેલ સાથે એક
છુપી સંદે હાથ મારી.

“પણ હું કેહતો છુંતી બાઈ,” ફકીરજી
તેનું કુઝ ચેતી જઈ બોલ્યો. “કે તારો
દીકરો જરા હીખેલો છે, ને તેને જરા હારાં
કામપર લગડાવાહ. ઉપલાં કામ પણ તેને
નહીજ કરવા પડે એમ હું બરહેા આપતો
નથી. કદાચ અગત પડે તો હલકામાં હ-
લકું કામભી કરવું પડે, પણ તેથી હું કાંઈ
આપણી જાતજીનિયાદ હલકી થઈ કે? જો
દીકરી, મારું કહેલું યાદ રાખજો કે અમારા
કેટલા મોઢા મોઢીઆર કારખાનાવાલાઓ
એજ માફક પેહલાં તે કામથી વધેલા. જો
કારખાનામાં વધવું હોય તો પેહલાં હલકામાં

હલકાં કામથી હર (શર) ફરીને વધવું કે
પછી દરએક કામની અબર પડે અને કામ
પાકું હિઆય.”

ગુલી યુંગી ખેસી રહી. “કેમ બાઈ, તારા
દીકરાને મોકલહે?” ફકીરજીના એ સવાલ-
નો તુર્ત જવાબ આપવાને વઠીક તે અ-
શક્ત હતી. તે જાણતી હતી કે રસ્તમને
આ કામ ગમશે નહી. “તે તો કોઈ આ-
પ્રીસમાં, કોઈ બેંકમાં, કોઈ વકીલને ત્યાં
રાઈટર અથવા ક્લાર્કની નોકરીનો વિચાર
રાખતો હતો.”

“તે તો કોણ જાણે બા?” ગુલીનો એ
વિચાર સાંભળીને ફકીરજીએ કાતપર હાથ
સુડ્યા. “વકીલ બકીલ ને રાઈટર બાઈ-
ટરની વાત તો આપણી જાણે બલા! મેં
એકડાપર બગડો લખ્યો હોય તો હું હમજી
કે? રાઈટરની ચાકરી જોઈતી હોય તો
બીજીમેર પૂછો.”

ફકીરજીના આ જવાબની ઢબજબ કહી
આપતી કે ગુલીના જવાબથી તે જરા ફફડે-
લો હતો. હું એના સારાંને વાસતે કહુંછ અને
એ આંધળી સમજતી નથી એમ જાણે કે
મનમાં વિચારી તેણે અપમાન લીધું હોય
એવું ગુલીને લાગ્યું.

“ફકીરજી, તમે તો ચાહીને ધણી નેક
સલાહ આપી.” ગુલીએ અંતે સમજ પા-
ડ્યાને બાહેને ગોયા મારી આપી. “પણ
આજના છોકરાઓ શિખા એટલે મેહનત
મજૂરી વિષે આનાકાની કરેછ તે તો તમે
જાણોછ. તેમજ મને બય છે કે રસ્તમને
જો આપ્રીસમાં સુકયું તો ખુશીથી જશે પણ
દાખલો લઈયે તો સુધારની નોકરીમાં છોડાં
ફાડવાનું તેને નહી ગમશે.”

“પણ દીકરી, હું હમજી મા છે તો તેને
હમજીવતી.” ફકીરજીના મનનો વિચાર તુર્ત
નિકળી આવ્યો. “તાગ દીકરાને કેહજો કે
આપ્રીસમાં ટેબલ ખુરહીએ બેહીને કલમ
ધહડવાનું આખર ભરેલું તો લાગેહજ, પણ
એમાં ને એમાં બધા જનમ અટવાઈ જહે

તોભી કાંઈ દીઠગરવાનો નથી—પછી જો-
ઈયે તો આખો જનમ ટેવન ખુરહીએ બે-
હીને કલમનો ધહડખોરો કચ્છા કરે. પણ
આજે હુતારને ત્યાં છોડાં ફાડવા જહે તો
પાંચ વરહ રહીને પોતે હુતાર યાહે, દહ
(દસ) વરહ રહીને પેર બાંધહે, ને કોઈ દહાડ
વાહણ બાંધનાર વાડીઆભી યાહે. વાડીઆ-
વાલાઓ પેહલાં કોણ હતા? હુતારજ તો.
લવજી વાડીઆ કાંઈ માતીકલેટ થવા ગી-
ઓલા? ને ગીઆ હોત તો ગોરીના માહતર
થઈ રહ્યા હોત! નોકરીના કરતાં ધંધો બલો.
આજે કોઈ ધંધાદારીને તાંહાં હિપ્પાઉ રહે તો
કલે તેનો હેઠ યાહે.”

શું ફકીરાની આ સલાહ ઓટી હતી?
આજના વખતના જુવાનોને એમાં શિખ-
વાનું છે. ફકીરો પોતે ક્યાં શિખેલા હતા?

અને તોપણ તે આજના શિખેલા જુવાનો
કરતાં કામમાં વધારે ખર્ચદાર અને કમાઈમાં
વધારે ચહડતો હતો. આજે તે એક મોટા કા-
રખાનાનો કારભારી હતો તે એજ પ્રમાણે હ-
લકી પદવીએથી વધતાં વધતાં ચહડ્યો હતો.

કેળવણી અને ઉંચી કેળવણી નહીં લેવી
એથી આ તકરારની નેમ નથી. હે, જુવાનો!
ગમે એટલી કેળવણી લ્યો, જેટલું શિખાય એ-
ટલું શિખો, પણ તેટલા મોટે સ્વતંત્ર ધંધા-
ઓને ધિકારો ના. કનિષ્ઠ ચાકરીથી કદી
દહાડો ઉગરવાનો નથી—એટ ધંધામાંજ
દશા મુધરશે. અમણ હોય તેને ચાકરી
કરવી પડે—શિખેલાઓને તો ચાકરી કરતાં
ધંધાજ વધારે છાન્હે. અણધરો ધંધામાં
ફાવે, તે કરતાં શિખેલાઓ તેજ ધંધામાં
વધારે દીપી નિકલે.

પ્રકરણ ૪૭ યું

રસ્તમ એક ચાકરડો.

આ સધળી તકરાર ગુલીએ પેર જઈને
પોતાના દીકરા રસ્તમ આગળ રજી કીધી
અને રસ્તમ ઉપર તેની અસર થઈ. તેણે
પોતે પણ ક્યાં ચાકરીએ જવું તેના ધણા
વિચારો કીધા હતા, પણ કોઈની ડેકાણું
તેને માફક આવતું લાગ્યું નહીં. તે ધણો
નાનો હતો, રામલા હતો, ગરીબ હતો,
મોટે અજણી આશીસમાં ધણા ક્લાકોની
વચે બધા ટીકી ટીકાને જોય તેમ જઈ બે-
સવાને તે ધણો ખીંહતો હતો. તેણે હોરમ-
જશાહ શેઠના કારખાતામાં કામે જવાનું
બેહતર ધાણું.

ગુલીએ ફકીરા પાસેથી વિચાર કરવાને વ-
ખત માગી લીધો હતો અને તેટલા દહાડા
કારખાતામાં “પોયરો” ની જગ્યા પુરવી નહીં
એટલું માગી લીધું હતું. જોકે આ “પોયરો”
ની ઉતાવલ હતી, તોપણ ગુલીના “પોયરો”
ની ખાતર ફકીરો ધોળ્યો હતો. જો આ

“પોયરો” આવે તો ખીજાને લેવાને તે રાજી
નહીં હતો—એટલો રસ્તમ તેને પસંદ હતો.

મોટે ખીજે દહાડે ફકીરો કારખાતે જવા
અગાઉ રસ્તમ જઈને પોતાનો જવાબ કહી
આવ્યો તેવોજ ફકીરો ખુશી થઈ ગયો.
તુર્તજ ડગલી પાછડી પેહગલીને તે રસ્તમને
પોતાની સાથે લઈ ગયો. ગરીબ વિચારો
છોકરો! શિખવા બાળવાની ઉમેદા તોડીને
એક કારખાતામાં “બોય,” એક “ચાકરડો”
દાખલ રહેવા ગયો—ત્યારે તેને ધણું લાગ્યું.
તેની માને પણ ધણું લાગ્યું.

“હેને હલામ કર!” હોરમજશાહ શેઠ
આવ્યા ત્યારે ફકીરાએ તેને રસ્તમ પાસ
સલામ કરાવી. ફકીરાએ તેને રાખવાની રજા
માગી અને શેઠ ખુશીથી રજા આપી. પણ
ભ્યારે ફકીરાએ કહ્યું કે એ ગુમાસ્તાની ગુ-
લીના દીકરો થાય, ત્યારે તો શેઠ વધારે ખુશી
થયા અને ફકીરાને ફરમાવ્યું કે “એને આ-

પણ કારખાનાનું આસતે આસતે બધું કામ શિખવજે.”

બ્યારથી ગુલી પોતા ઉપર આવી પડેલું કુઝ ૨ડવાને હોરમજરાહને ઘેર ગઈ હતી, અને અગત્ય કરીને જે દહાડે ગુલી પોતાનું ચહેલું બાહુ રંચુનથી રૂપીઆ આવતાંની વાર હોરમજરાહને રસતામાં ઉભા રાખીને આપી આવી હતી, ત્યારથી બિચારી ગુલી વિષે, તેની ગરીબાઈ વિષે, તેની ઇમાનદારી વિષે, તેની હિમત અને ધીરજ વિષે, હોરમજરાહ શેઠના મનમાં ઉંચું મત અને દયા ઉપજી હતી. તેથીજ આજે ગુલીના દીકરાને પોતાના કારખાનામાં રાખવાને તેવણ ખુશી થયા.

અગરજે ગુલી ખીજાં બેરાંઓની પેઠે ખીલી હોત, ઘેરમાં ભરાઈ બેઠી હોત, ઓઠા શોકને આહને, ઓઠી લાજને માટે, ઓઠી નિંદાને ઓઠા ડર કરતી હોત તો શું ગુલીને આટલો કાયદો થાત વાઈ ?

પણ રસ્તમને પોતાનું આ નવું કામ કેવું ગમ્યું ?

વાંચનાર, તેના કામનો નીચલો હેવાલ વાંચી તમેજ કહો કે જેણે કોઈ મોટા બારિસાટર, કોઈ મોટા જડજ, કોઈ મોટા વિદ્વાન, કોઈ મોટા શીજસૂક થવાની આરાઓ બાંધેલી તે બિચારને નિચલાં કામે ઉપર નાખ્યો તે તેને કેમ ગમે ?

રસ્તમને હોરમજરાહ શેઠના પોતાના ખાસ આકર તરીકે રાખ્યો. તેણે શું કામ કર્યું તે ફકીરાએ તેને બતાવ્યું. હોરમજરાહ શેઠની “આશીસ” ના આરડામાં તે સધલું કામ હતું. તેજ આરડાની પાસે ફકીરાનો આરડો હતો, જે બે વચે બારણું હતું, અને શેઠ તથા ફકીરા વચે કામકાજના હુકમો લાવવા લઈ જવા ઉપર રસ્તમને રાખ્યો હતો.

રસ્તમનું પેહલું કામ એ કે શેઠની “આશીસ” ઉંધાડીને આરડો સાફ કરવો, પેહલાં જમીન ઉપર પાણી છાંટીને ઢાંક કાઢાડવી; પછી ટેબલ લુછવી, તથા ખીજે સામાન સાફ કરવો; શેઠના લાંબમાં રોજ તેલ પુરવું; પાણીનો કુંજો

ભરવો; પણ તેમ કરતાં ફકીરાએ રસ્તમને ખુબ તાકીદ કીધી કે શેઠનું—મુકેલું મેલેલું સર્વ જેમનું તેમ રેહવો દેવું; કશી ચીજને હાથ લગાડવો નહી; અને ટેબલ સાફ કરવા માટે જે જે ઉંચકવું પડે તે જેમ હતું તેમનું તેમજ પાછું ગોઠવવું.

આ તો સિપાઈનું કામ હતું. અને શું હોરમજરાહ શેઠ સિપાઈ રાખી નહી રોકે કે આવું કામ એક પારસીના છોકરા પાસેથી લે ? કાણે ના કહી ? આ જગ્યા પરમદિનેજ ખાલી થઈ ત્યારે એક ધાટી પોસ્ટો તે કામ કરતો હતો. પણ ધાટીના પોસ્ટો એ કામ કરે તો પારસીના પોસ્ટો કાં નહી કરે, એ ફકીરાને મનથી ગુચવાડો હતો. શેઠે તો એક ધાટીનો પોસ્ટો એ જગ્યા ઉપર રાખવા કહ્યો હતો, પણ ફકીરાએ પૈસાને માટે ગુલી ગરીબની તાકીદની ગરજ જોઈને તેની માના ઉપર એક ઉપકાર કરવાની આ તક લીધી હતી, અને પરજીતને બદલે હમજીત મળે તો તેને વધારે પસંદ કીધો હતો. એજ જગ્યા ખાલી હતી અને જો એ જગ્યા રસ્તમને નહી આપી હોત તો છેલો હજી નોકરી વિના અને ગુલી ગરીબ પૈસા વિના રખડ્યા કરત.

પણ રસ્તમનું કામ એટલુંજ નહી હતું. એ તો માત્ર સવારનું કામ થયું. શેઠની આશીસ સાફ કીધા પછી ખીજું કામ ફકીરાએ રસ્તમને સોંપ્યું તે એ કે શેઠ અને ફકીરાના આરડા વચે કામકાજના ફેરા આંટી આવતાં દુરસદ હોય ત્યારે શેઠની પાસે રેહવું, અને તેવણ કાપડના નમુનાના તાકાનો વજન તોલતા હતા તેમાં તાકા લાવવા લઈ જવા, તોલ જોખ ઉંચક મેલ કરવા, ગોઠવવા ઇત્યાદી. આ કામ અગત્યનું હતું અને તેમાં શેઠનો ધણો વખત જતો હતો.

પણ રસ્તમનું એક ખીજુ કામ વધારે અગત્યનું હતું. તે પેહલેથીજ ઉમેદ આપનારું હતું. તે એ કે ઉપર કામ થઈ રેહવા પછી, જે દુરસદ મળે તેમાં રસ્તમે ફકીરાને પુછીને કારખાનાનું કામ શિખવા જવું,

અને તેટલા મોટે છેક છેલા ભાગથી શરૂ કરવું કે જે ભાગ ઉન છુટું પાડવા તથા ધાવાનું આતું હતું.

હારમજરાહ શેક રસ્તમનું પેહલુંજ કામ જોઈ ખુશી થયા. તેવણ બોલ્યા કાંઈ નહી પણ મનમાં સમજ્યા કે રસ્તમ જેટલો એક ઝાડુવાળાના, તેટલોજ પટવાળાના, અને તેટલોજ ખીનું ચહડતાં કામમાં કુશળ હતો. એ ઉપરાંત રસ્તમને કામ શિખવા જવાની કુરસદ મળી ત્યારે તે ઉન ચુંટવા અને ધાવાના આતામાં ગયો હતો. ત્યાં જુદાં જુદાં દેશનાં અને જુદી જુદી જાતના ઉન છુટાં પાડવાં, ઢગલા કરવા તથા પછી ફરિયામાં ધાવા લઈ જવાનું કામ હતું. તે એક ગંધાખાનું હતું. ત્યાં ઉનના કચરાથી તેનું આખું અંગ ભરાઈ ગયું હતું અને ગંધથી તે તદ્દન કંટાળી ગયો હતો.

પેહલેજ દહાડે સાંજે રસ્તમ ધણા ના-સિપાસ એહરે અને ગમખાર દીલે ધેર ગયો. તેની માએ ખખર અંતર પૂછી તેનો તેણે ઉદાસી ભરેલો જવાબ દીધો. માએ પુછ્યું કે હામ કેવું ગમેછે, ત્યારે માને કુખી નહી કરવા તેણે ખરા જવાબ ઉડાવ્યો. તેણે તે રત્તે ખરાખર આપું નહી, બાઈ બેહન સાથ તે ઝાઝો હસ્યો બોલ્યો નહી, પણ સોહ-રાખ અને ખરજોને લેસન આપવાનાં હતાં તે આખીને પોતાના માળિયા ઉપર સકાળેથી સુવા ગયો, તે એવું બાહાનું કાહાડીને કે સહવારે નોકરી ઉપર જવા મોટે તેને સકાળે ઉઠવાનું છે.

પણ તેની શ્યાણી માતા તેના દિલને બેદ સમજી ગઈ. તે તુર્ત રસ્તમની પા-છળ ગઈ અને તેને બિજાનામાં ગુપચુપ રડતો પકડ્યો. તે પોતાના પાસામાં તેને પઠાવતી બેઠી અને પોતેજ બોલી “મારા દીકરા, મારા દીકરા, એમ બલાપો ના કર. કોઈના પણ ખરાખ દહાડા હંમેશ ચાલુ રેહતા નથી, અને તેમજ તારા ખરાખ દહાડાનો પણ જલદી અંત આવશે.”

“ઓ માતા, તમે મને ક્યાં નાખ્યો?”

રસ્તમ પોતાની માતા બોળામાં ડુસ્કે ડુસ્કે રડતું માંધું નાખીને બોલ્યો. “મારી ચો-પડીને બદલે સાવરણી અને મારી બાટિન ને જીયંમેત્રીને બદલે ઝાડુ એ કેવો બચંકાર ફેરફાર! ઓ માતા, હું એજ કામને લાય-કનો ડચ્છો?”

“નહી દીકરા, એ કામને લાયકનો તું નથી. એ તો તારી શરૂઆતની પરિક્ષા સમજ. હલકી પદવીથી જે માણસ વધતો વધતો ચહડેછ તેજ પછવાડેથી મોટી પદવી પામેછ.”

“અરે શું બોલોછ! માયજી, પટાવાળા સિપાઇનું કામ! બિચારા ઘાટી હેલકરીઓ અને હું એક સપાટી ઉપર?”

“એ તો આજે એમ લાગેછ. પણ દીકરા, આપણે ધીરજ ધરવી જોઈયે. એ પટાવા-ળાની માણસ છે. તેઓ પોતાની સૂજત કેવા સંતોષથી ખમેછ?”

“પણ તે બિચારાઓ શિખ્યા વગરના છે અને તેથી તેઓને પોતાની સૂજત ઉપર સંતોષ પકડવાને કારણ છે.”

“તેટલાજ મોટે તો આપણે વધારે સં-તોષ પકડવો જોઈયે. રસ્તમ, તું કુવા માંગ, દીકરા, કે તું એ બિચારા સુક્લેશો જેટલો હીણભાગ્યનો નથી. તે બિચારાઓ કશું સમજતા નથી. આગળ વધવાની તેઓને કશી આરાજ નથી, આરા હોય તોપણ આગળ વધવા મોટે તેઓ કશી કેળવણી-થી શકિતવાન નથી. તુંને તેમ નથી. તુંને તો આગળ વધવાની આરા છે, તું મોટો થવાની કોશિશ કરેછ, અને તારું બાવિષ તો હજી ચહડતું છે.”

“હોય, પણ માતા, મને કચરાપતિ જેવાં કામ ઉપર રાખ્યા પછી હવે મારું બાવિષ ક્યાં રહ્યું?”

“નહી, નહી. એમ ના સમજ, રસ્તમ; ધણા મોટાઓ કચરાપતિની પદવી ઉપરથી વધ્યાછ.” હવે ગુલી વધારે ગંભીરાઈથી બોલી. “રસ્તમ, આપણી કંગાલ કુદરશાહ-પર હું કેમ સજુરી રાખીને બેઠીછ, તો તું

મારે દીકરે થઈને એમ નાસખર થાય ત્યારે તો જાણે કે મારે દીકરે નહીં એમ લાગેજી. હા, મારાં જીગર, આપણે ભુખે મરતાં કંગાલ તો છીએ. આપણું નસીબ જો અહડતું હોતે તો તારા બાપ આવી કંગાલ હાલતમાં આપણને નાખીને શું કામ મરી જતે? પણ તેમ બન્ધું તો હવે શું આપણે અધીરાં થઈ જવું?”

આટલું બોલતાં બોલતાં ગુલીની આંખોમાંથી ગાંધીની વ્હાલી યાદનાં આંસુનો શેલો વેહવા લાગ્યો, અને તે આંસુધારાએ રસ્તમની આંખોમાંથી પાણીનો પ્રવાહ ખેંચી કાઢ્યો. પણ રસ્તમનાં આ આંસુ પેહલાં આંસુથી જુદીજ કીસમનાં હતાં. પેહલાં બળાપાનાં આંસુ, ખીજાં પ્યારનાં આંસુ હતાં,

“રસ્તમ, આપણા કંગાલ હાલ ઉપર જો તું નાસખર થાય તો હું અધીરી કાં નહીં થાવું? અને તુંજ વિચાર કર કે હું અધીરી પડી શોકમાં અને ગમમાં ઝુલ્યા અને બધ્યા કઈ તો જલદીથી દોખમે પોંદ્યું. અને પછી તારું, તારા બાઈ બેઠનનું શું

થાય? નહીં મારા વ્હાલા સુપુત, ખોદાપર વિશ્વાસ રાખ. તારા બાપનાં છેલાં વચન યાદ કર. તેવણે આપણને જે પેલાં દૂરનાં નૂરઉપર નજર રાખવા કહી હતી તેપરથી તારી નજર ના ફેરવ. તે ઉપર નજર રાખી મેળ અને ગમે એટલાં અંધારાં વચે આપણુ રસતો કાપીશું અને અજવાણું મેળવીશું. ધીર-જનો બદલો સાહેબ આપશે. જેટલું ખમીશું એટલું જમીશું. જે ખોદાઉપર વિશ્વાસ રાખેજ તેનો ખોદા વિશ્વાસઘાત કરતો નથી. બસ એ-ટલું યાદ રાખ, દીકરા, કે આપણું આ સઘણું સંકટ ખોદા જીવેજ, અને એ સઘણું સંકટ આપણી કોઈ મોટી પરિક્ષા છે. આપણા ઉપર કોઈ ડહાપણ ભરેલા બિદને અર્થે આ સંકટ ગુ-જરવું હશે, વાસતે એ સહન કરીશું તો એ બિકટ મુસાફરીથી આપણે સેવટે કોઈ સુખના રસતા ઉપર નિકળીશું.”

આ ટુક પણ અસરકારક શિખામણથી રસ્તમ ઉપર સારી અસર થઈ અને તે પોતાનાં આ “હલકાં” કામ ઉપર દરરોજ ઉલટથી જવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૪૮ મું.

પગારનો દહાડો.

રસ્તમનું હલકું કામ હલકુંજ રહ્યું નહીં. આઠજ દહાડામાં હોરમજશાહ શેઠ તેને કચરો વાળવા અને પાણી ભરવાના કા-મમાંથી છોડ્યો, અને તે કેવી રીતે?

રસ્તમે બે ત્રણ દિવસમાંજ અનુભવ મેળવ્યો કે એક પટાવાલાને તો કારખા-નામાં કામની શેકાણુ છતાં થોડી થોડી દુરસદ રહે છે. એટલા માટે તે પોતાની ગણીતની એક ચોપડી અને તેના દાખલા કરવાની સ્પેટ પોતાની સાથે કારખાને બ્રહ્મજા લાગે. બપોરની છુટી વખતે ત્યારે સઘળાં માણસો રમવા જમવા

જતાં હતાં ત્યારે રસ્તમ શેઠનાજ આર-ડામાં એક ખુણામાં અબ્યાસે બેસતો હતો. પરચુટણ દુરસદની ધડીઆ તો તેને અબ્યા-સને માટે ધણી મળતી હતી, પણ આ તો એક કલાક રોજની ચોક્કસ દુરસદનો હતો.

એમ આઠ દહાડા જવા પછી હોરમજ-શાહ શેઠની નજર ખુણામાં ખેંચેલા ર-સ્તમ ઉપર પડી. તેને પોતાની આગળ બોલાવવાને બદલે શેઠ પોતેજ તેની આ-ગળ ગયા, અને તેને અચખૂચ પકડ્યો. રસ્તમ ગભરાઈ ગયો અને ઝટ સ્પેટ ખુ-ણામાં નાખી, ચોપડી બંધ કરી, કાંઈ ચોરી

ખીચી હોય તેમ લજવાતો ઉભો થયો. “અ શું કરેછ, છોકરા?” શેઠે પૂછ્યું.

“છુટી મળીછ તેટલાં થોડા અભ્યાસ કરેછ, સાહેબ.” રસ્તે અચકી અચકીને જવાબ દીધો.

“શાનો અભ્યાસ?”

“મૅટ્રિક્યુલેશનનો છ.”

“તું મૅટ્રિક્યુલેશનમાં જવાનો છે?”

“હા છ. હું આ વર્ષે જનાર હતો, પણ મારા બાપના મરણથી અને માની ગરીબાઈથી જઈ નહી રાડ્યો. સાહેબની મેહરબાનીથી મને નોકરી મળીછ, એટલે હવે મારી માની હાલત જરા સુધરશે તો હું ખાનગી અભ્યાસથી આવતે વર્ષે જઈ શકીશ.”

“અને આ તું શું અભ્યાસ કરેછ?”

“ગ્રૅમિનૅર્નાનો, સાહેબ.”

“જેવું, દખાડ.”

રસ્તે સ્લેટ અને ચોપડી કાહાડીને પોતાના કરેલાં “પ્રૅબ્લેમ” બતાવ્યાં, હોરમજરાહ શેઠ પોતે ઠીક કેળવણી પામેલા માણસ હતા. તેવણુ પોતે ભૂમીતિ અને ગણિત અને લાટિન અને ઈંગ્રેજી સાથે શિખેલા હતા. તેવણુને રસ્તે મના દાખલા-આથી અચરતી લાગી, અને તેને તેની સ્લેટ પાછી આપતી વેળા બોલ્યા, “તું તારે ઘેર લેસન કરતો નથી?”

“સહવારના સાત વાગેથી અંહી આવવું પડેછ, સાહેબ, તેટલા માટે સાડા છ વાગતામાં ઘેરથી નિકળવું પડેછ, માટે અભ્યાસને સારૂ સહવારના વખત મળતો નથી સાહેબ.”

“તું પાછલી રાતના ઉઠીને અભ્યાસ કરી શકે.”

“હું પાછલી રાત્રે ઉઠુંછ સાહેબ, પણ તે વખતે તો મારી ગરીબ માને ઘેરમાં કામ લાગુંછ.”

“અને તું સહવારે સકાળથી અંહી આવીને શું કરેછ?”

“સાહેબની આજીસ ઉધાડુંછ, કચરો વાઈંછ, સામાન સાફ કરુંછ, પાણી બેંડેછ.”

હોરમજરાહ શેઠે કશું બોલ્યા વગર ચાલી ગયા. પણ સાંજે ફરી સલામ કરવા આવ્યો તે વેળા શેઠે યાદ રાખીને ફરમાવ્યું કે “રસ્તે સહવારના ૭ વાગતે કામ ઉપર આવેછ તેની કાંઈ જરૂર નથી. વેહલો આવ્યાથી તે પોતાનો અભ્યાસ ચુકેછ, માટે તેને હવેથી કેહજે કે ૯ વાગતે કારખાને આવે. હું આવું તે વખતે એ છોકરો હાજર રહે તો બસ.”

“પણ, હાબ, હવારે એને કેટલુંક કામ કરવું પડેછ તે?” ફરીશ રસ્તે મનું આમ બોલ્ય ઉઘડવા માટે ખુશી થયો અને તોપણ તેને પૂછવાની ફરજ હતી. “સાફસુફ, પાણી છાણી કોણુ કરે છે?”

“તે કામને માટે કોઈ બીજો પોસ્ટો રાખજો.” શેઠે તેને છુટ આપી. “સાફસુફ કરવાનું હલકું કામ કોઈબી કરી શકશે. ત્રણ ચાર રૂપિયે કોઈધાડીનો પોસ્ટો મળશે.”

રસ્તે મને માટે આ ખરેખરી ખુશ બબર હતી. ફરીશએ તે રસ્તે મને કહી અને રસ્તે ખુશી થતો થતો જઈ પોતાની માને આ ખુશ બબરથી વાકેફ ખીચી, અને માએ તેને એટલીજ યાદ આપી કે “કાં દોકરા? ધીરજનો બદલો તે દાદાએ આપ્યો તે જોયો? ધીરજ રાખી તો તારાં હલકાં કામનો બોજો તારે માથેથી ઓછો થયો કતી?”

પણ રસ્તે મને પગાર શો? તુર્તવેળા ફરીશએ રૂ૧૫) ના પગારની આશા આપી હતી. એ તો મહીનેા પુરે થાય ત્યારે નકી જણાય. પણ તેની અમાઉ તો રસ્તે મનું “હલકું” કામ ઓછું કરી બ્યારે એ કામ બજવવા સારૂ એક ધાટીના પોસ્ટાને રૂ૪) ને મહિને બીજો રાખ્યો ત્યારે ફરીશએ વાજબી ફિકર બતાવી કે એટલો રસ્તે મને પગાર ઓછો થશે.

તે યવાજ જોઈયે. કેમકે આગળ જો એક માણસનું કામ હતું તે રસ્તે મને લીધે શેઠે બે માણસમાં વેંદી નાખ્યું.

શું એથી ફાયદો થયો વાઈ? બિચારી ગુલી ગરીબના ઘેરમાં ૩૧૫ ને બદલે ૩૧૧ આવતા થાય, તે મહિને દહાડે ૩૪ નો ધટાડો તે ગરીબને મનથી તો ચારસોના જેટલો હતો. અને તેની “હલકું કામ” જે રસ્તમથી બને એવું હતું તેની છીટને લીધે?

જે થયું તે તો થયું. રસ્તમ પોતે કાંઈ આ કામ એાછું કરાવા ગયો નહી હતો. ખીજ હાથ ઉપર વળી જેમ ૩૪ ઘેરમાં આવતા એાછા થાય તેમ રસ્તમને અભ્યાસ જરૂરી રાખવાને વખત તો મળ્યો? અને તે પણ નફો જ ગણાય.

પણ કેવી બક્ષેશ! પગારને દહાડે રસ્તમ પગાર લાવ્યો અને તે ૩૧૫ જ પોતાની માના હાથમાં મેળ્યા! ફકીરો માણસોના પગાર ચુકવતો હતો તે વેળા શેઠ આવીને કહ્યું કે રસ્તમના પગારમાંથી નવા રાખેલા ધાટીના પોચાના ૩૪) કાપી લેવા નહી, પણ રસ્તમને તેનો ૩૧૫ નો પગાર ચાલુ રાખવો.

અને કેવી ખુશાલી! ગુલી હર્ષમાં ને હર્ષમાં પોતાના દીકરાને ભેટી પડી. અને રસ્તમને તેનાં બાઈ બેહનો પણ ગલે વલગ્યાં અને ચુમ્યાં.

એ તો લાયકીનો બદલો! એ તો ધમાનદારીનું ઈનામ! એનું નામ તે મેહનતનું ફળ!

ગુલી જાણે કે “ગરીબ” નહી કેહવાતી હોય, “ગુલી ગરીબ” નું નામ જાણે કે એાઈ પડવાનું હોય એવું તેને લાગ્યું. આજે તેણીએ પોતાને જ્ઞાતિર થતી જોઈ. પોતાના ભર્તારના મુવા પછી આજના જેવી તાલેવંત તે કોઈ દહાડે થઈ નહી હતી.

ગુલી પોતે આ મહીનામાં પોતાનાજ ટોપી ગુંથવાના ધંધાથી આસા ૩૧૫ કમાઈ હતી. જેમ વખત જતો તેમ આ હુન્નરની ગુલીને

હથોથી આની હતી અને તે મે દહાડે આસા ૧ ટોપી ગુંથી આપતી, જે દરએક ટોપીની ગુંથણનો ૩૧ મળતો હતો અને એક મહિનામાં ૧૫ ટોપી ગુંથયાથી ગુલી ૧૫ રૂપીઆ કમાઈ હતી.

બાડાંનાં ૩૩૦, ગુલીની આવક ૩૧૫, રસ્તમનો પગાર ૩૧૫, મળીને ગુલીના હાથમાં આ પેટેલીજ વાર મહિને ૩૧૦ ની પેદાસ થઈ. એમાંથી ૩૩૫ બાડાંના જતાં, ૩૨૫ ની આવક ઘેર ખર્ચને માટે ગુલીના હાથમાં રહી, તે ઘણી તો નહી કેહવાય; પણ આગળ ભ્યાં બિચારીના હાથમાં માત્ર બે દોહડિયાં વધ્યાં હતાં, આગળ ભ્યાં એક દહાડે પોસ્ટના સિપાઈને આપવાના પૈસા નહી હતા, આગળ ભ્યાં તાઢી રોટલી અને સુકા ખુમજા ઉપર બચ્ચાં ભુખે મરતાં હતાં, તેની સુકાખેજ આ ૩૨૫ ની આવક તો એક દોહડ સમાન હતી.

આજે પગારનો દહાડો છે, એમ રસ્તમ પોતાની માને સહવારનું કહી ગયો હતો, માટે આજના દિવસની ખુશાલીમાં ગુલીએ સારું બજાર મંગાવ્યું હતું, એટલું જ નહી, મણુ ગોસ્તનાં બે વાનાં પકાવ્યાં હતાં. ગાંધી ગુજસ્થા પછી આજે પેટેલીજ વાર તેના બચ્ચાંને કાંઈ પણ મોજ કરાવા ધારી હતી.

પણ એ તો માત્ર ૩૧૧ ના પગારની અરાપર હતું. ભ્યારે રસ્તમ અગ્યારને બદલે પંદર રૂપિઆનો “કુલ” પગાર લાવ્યો ત્યારે જે ખુશાલી ભરેલી અચરતી પેદા થઈ તે માત્ર ગોસ્તનાં બે વાનાંમાં જ નહી પણ મોહકું સમારવાની મીઠાઈમાં પાર પડી. ગુલીએ તે રાત્રે બચ્ચાંનું મોહકું મીઠું કરવા “મહિમનો હલવો” મંગાવ્યો અને એ રીતે આજે તો આ ગરીબ કુટુંબને ખરી મોજ પડી.

“ઈસકોલ.”

એ તો વળી એકજ દીકરાનું, રસ્તમનું, ભાગ્ય ઉઘડવાની વાત થઈ. પણ ખીજાં બચ્ચાં આછાં ભાગ્યવંત નહીં હતાં. આ મહિનો પુરો થવા અગાઉ તો ગુલીના ખીજા બેહુ દીકરાઓ સ્કુલે જવા લાગ્યા.

પરેલમાં એક મિશનરી સ્કુલ હતી. ગુલીના ઘેરથી તે દૂર નહીં હતી. માત્ર દોઢ માઈલ હતી. તે દેશી બાળકોને માટે ખોલ્લી હતી, પણ બચ્ચાં વઠલી જવાની ખીલીકથી દેશી માઆપો પોતાનાં બચ્ચાંઓને મિશનરીઓની એ સ્કુલમાં મોકલતાં નહીં હતાં.

પાદરીઓની આ “ઈસકોલ”ને ગાળ દેવામાં મુખ્ય શેઠ મનચેરજી અને બાઈ મેહરબાઈ હતાં. પણ નિશાળનું આ વાયકું નામ આસતે આસતે આછું થયું હતું અને એવા પણ વખત આઓ કે બ્યારે શેઠ મનચેરજી મોઢાબાઈ વકીલ જે ઘણા ધર્મી જર-તોશી હતા, અને તેવણનાં પાક પરહેજગાર ધણિયાંણી મેહરબાઈને તે કરતાં પણ વધારે ધર્મપર ચુસ્ત હતાં અને જેઓ આજના જમાનાની કેળવણીને, બગાડાને અને તે બગાડા કરનાર સુધારાને ગાળો દેવાને કાંઈ બાકી રાખતાં નહીં હતાં, તેઓએ પણ પોતાના દીકરાઓને અંતે એજ “પાદરીની ઈસકોલ”માં શિખવા મોકલ્યા હતા.

બ્યારે ગુલી ગરીબ મનચેરશાહ “શેઠ-બાવા” ને ઘેર મેહરબાઈને પેહલવેહલી મળવા ગઈ હતી, ત્યારે તે માતપર સગીએ બિચારી ગુલીને મીહણું માર્યું હતું કે “મારા દીકરાઓ તો તમારા વરને સામા શિખવે એટલા હોયાર છે.” તે “નાલા શેઠ”ના નમુના વાંચનારે આગળ જોઈ લીધાં છે અને હજી પછી આપણે જોવાના છે. તેઓમાંના એક અદુભાઈ તો પોતાના બાપ વકીલની આશીસમાં બાપનું

કામ ચલાવા રહેલો હતો, અને ખીજા બે ભીઆબાઈ અને વીકાબાઈ બ્યાં શિખવા જતા હતા તે આજ મિશનરી સ્કુલ હતી.

ગુલીએ પોતાના વખત જરા સુધરતાં વાર પોતાના દીકરાઓ તરફ પેહલવેહલી જે ફરજ બજાવી તે સોહરાબ અને બરજોને આ સ્કુલમાં શિખવા મોકલવાની હતી, ફકીરાઓ અને રસ્તમે બેહુએ હોરમજરાહ શેઠને અરજ કીધાથી તેવણે સ્કુલના વડા પાદરી ઉપર આ બેહુ બાળકોને “ક્રી” દાખલ શિખવવાની ચીઠી લખી આપી, અને તેમને મુક્ત દાખલ કરવામાં આપ્યા. હોરમજરાહ શેઠને વિષે આ સ્કુલના શિક્ષકોને મોડું માન હતું. આ સ્કુલ તે તરફના ગરીબોને ઘણી ઉપયોગી હતી, અને તેથી એ મિશનરી સ્કુલ હોવા છતાં તેના કેળવણી સંબંધી લાભ તરફ જોષનેજ હોરમજરાહ શેઠ એ ખાતાંને સારી મદદ આપતા હતા.

એ રીતે જે મહીનામાં રસ્તમ નોકરીએ લાગ્યો તેજ મહીનામાં તેના બે બાઈઓ સ્કુલે બેઠા. તેમનો બાપ માસઠર, મા કેળવણી પામેલી, બાઈ શિખેલા, એટલે તેઓ ધણુંક શિખીને નિશાળે ગયા હતા અને વળી શિખવામાં એટલા આગળ વધ્યા કે તેમના શિક્ષકો વકીલ તેમને આહવા લાગ્યા.

હવે એકજ બચ્ચું પીરોળ રહી, તેણે પણ બન્ને જુલંદ થવાની આગાહી આપી. પીરોળને પેલાં પેરામાંનાં બાડુત સાથે પડાસ પડ્યો. માકીડાસાંને બચ્ચાંને શોખ હતો અને બચ્ચાંથી સોહવાઈ જતું હતું. તેવણ સાંજ સાંજે ખડકીમાં હેઠલ આવીને બેસતાં અને પીરોળની તોતરી પણ મીઠી બોલીથી પોતે ઘણી રમુજ મેળવતાં. એમ કરતાં માકીડાસાં પીરોળને પોતાના માળા ઉપર બોલાવવા લાગ્યાં અને આઓ આઓ દહાડો રાખવા લાગ્યાં.

અને પેલી “ માસીદાસી ! ” તે ગમે એટલી બળિયલ, ચીહરડાઉ, મીઠાશુ હતી, પણ પીરોળ પ્રત્યે નહી. વીલર તો પીરોળને ખાર કરવામાં માકીડાસાં શાથ ગોવા હરી-ફાઈ કરતી હતી. બીજાં કોઈ તેને વીલર કેહ અથવા તુંતાંથી વાત કરે તો માસીદાસી સાંખે નહી, પણ પીરોળ પોપટી તેને તેમ હાંક મારે તેથી તે ખુશી થતી હતી.

પીરોળને એટલી પ્રીત કરવાનું માસીદાસીને એક કારણ પીરોળએ જુદું પાડ્યું હતું. માસીદાસી માકીડાસાંનાં કપડાં સીવતી હતી. તે જીવાન દેખાવાનું ડાળ ધાલતી અને તેથી અસમે પેહરવાની છીટ કરતી હતી. પણ અસમા વગર તેનાથી સોયમાં દોરે પોવાતો નહી હતો. બિચારી દસ વખત દોરે પોવા જાય ત્યારે એકજ વખત દોરે સોયના છીદ્રમાં જાય. એથી માસીદાસી કંટાળી જતી અને પોતાના જીવને માલ તથા આપ દેતી. એક દહાડે પીરોળએ તુર્તજ સોયમાં દોરે પોઈ આપ્યો અને માસીદાસી તેના ઉપર ખુશી ખુશી યધ ગઈ.

તે દહાડાથી પીરોળ સોયમાં દોરે પોઈ આપવા વીલરને ધણીજ કામની યધ પડી. તે વીલરને માટે તૈયાર સોયમાં દોરે પોઈ રાખતી હતી. આ ચાલુ સેવાના બદલામાં માસીદાસી પીરોળને પોતાની ઘીકરી પેટે આહવા લાગી. તેને માટે સાંઠે સાંઠે આવવાનું ઠાંકીને રાખવા લાગી. પીરોળને દરરોજ માકીડાસાં પોતાના માળા ઉપર તેડીને મુરગી અને પુડીંગ સુધાં મીઠપ્રસાદ કરાવતી.

ગુલીને તે ધણીવાર ગમતું નહી હતું. તે પીરોળને જવા દેતી નહી હતી. પણ તેનું શું ચાલે? માસીદાસી તફડતી ફડકડતી ખડકીમાં આવતી, ગુલીને ડાળા ધુરકીને ધમકાવતી અને પીરોળને કેડપર મારીને ચાલી જતી હતી.

ગુલીનાં બધાં બચ્ચાં લેણદેવીવાળાં હતાં. પણ પીરોળ સહુથી બાગ્યવાન હતી.

એમ કરતાં જ મહીના નીકળી ગયા. ગુલી ગરીબની ગરીબાઈ જોમની તેમ રહી, તોપણ જીંદગીની મંજલનેા રસતો કપાવા લાગ્યો. પેલાં દૂરનાં નૂર તરફ નજર તાકી રાખ્યાથી મંજલમાંનાં ધણાં ઢેકાં ઢગિયાં ઉપર પડતાં ખડતાંખી રસતો મળ્યો, અને વધારે સાફ રસતો ઘસવા લાગ્યો.

ગુલી પોતે ટોપી ગુથવાનાં કામમાં ધણી ચાલાકી બતાવવા લાગી, અને કામની સફાઈ જોઈ ફકીરો વધારે સારું ગુંથવાનું કામ લાવી આપવા લાગ્યો, જેમાં મેહનત વધારે હતી પણ સફાઈખી વધારે જોઈતી હતી, તેથી મજૂરી પણ વધારે મળતી હતી. જે મહીનામાં ગુલીને પોતાને આ મજૂરીથી રર૦થી રથ મુધીની માસીક આવક થવા લાગી.

આપણા લોકોમાં ધણાં બૈરાંઆ સીવી બરીને પોતાના પેટનું થોડું ધણું પુરું કરેછે. જે લોકો આગલા વખતની પારસ-જીને વખાણતાં હાલના વખતની પારસ-જીને વગોવેછે તે લોકોને ખાતાવવા માટે આખીના અગત્યની છે કે ગરીબ “ કામ કરનારી ” પારસજી પોતાના અને પોતાના કુટુંબનાં ગુજરાણને માટે આગળ કરતાં વધારે સારું પેદા કરી શકેછે. અને તેખી સારી રીતે.

ગુલી ગરીબ પણ એક “ કામ કરનારી ” બૈરી કેહવાઈ શકાય. “ કામ કરનારી બૈરી ” આ લોકોને ત્યાં ઝાડુ કાઢાડવા અને વાસજી માંજવા તથા એવાંજ હલકાં કામો કરવા જાયછે. ગુલી તે કરતાં વધારે સારાં કામથી પોતાનું ગુજરાણ ચલાવી શકેછે.

કદાચ જરૂર પડે તો ગુલી એ હલકી નોકરીએ પણ જવાને અચકાય નહી. પણ સારાં બાયગે ગુલીને હજીખી લોકોને ખેર મુવાવડ કરવા અથવા ધોવાધાવા અને ઝાડુ કરવા જવું પડતું નથી.

ગુલી એક “કામ કરનારી ખેરી.”

ગમે તેમ હોય, પણ ખે મહીનાં ગુલીએ આ હલકી ચાકરી પણ બજવી તે ધેરની બાહેર નહી પણ ધેરની અંદર પોતાની બાડુત માકીડાસાંની નોકરી હતી. તેવણની “માસી-દાસી” તાપે પડી હતી અને તે વખતે માકીડાસાંએ ગુલીને અરજ કીધી કે તેવણના માળા ઉપર તથા તેવણની રાંધણીમાં કામ સંઘળું ગુલી કરે તો તેના તેવણ જીદા પેસા આપે. માકીડાસાં બાડુત દાખલ આવી રહ્યાથી ગુલીને ખર્ચનો એટલો તો ઉગાળો થયો હતો, વળી માકીડાસાંની સાથે ગુલીનાં બચ્ચાં, અગત્ય કરીને નાની-પીરોળ, એટલાં તો પલોટાઈ ગયાં હતાં, અને આવાં એક બલાં બાડુતથી ગરીબ ગુલીને અવારનવાર ભેટસોગાદોષી એટલું સુખ થયું હતું કે ગુલી એકલેખે તેવણને આભારી હતી. માટે માકીડાસાંને ત્યાં “કામ કરનારી” દાખલ રહેવાને ગુલીએ નાખી નહી હતી.

કેવો સંજોગ! માકીડાસાંને પોતાના પે-ટાંમાં બાડુત રાખેલાં, એટલે ગુલી “ધેર-વાળી” સમાન હતી, અને તોપણ બાડુતને ત્યાં ગુલી ધેરવાલી “કામ કરનારી” દાખલ રહી. તેણીએ માકીડાસાંને માટે રાંધું અને તેવણનાં બિહાનાં બિહાચ્યાં એટલુંજ નહી, ગુલીએ દરરોજ આ બલાં ડાસાંના આરડાઓમાં ઝાડુ કાઢાડી અને તેવણનો સામાન લુછયો એટલુંજ નહી, પણ તેવણના માળા ઉપરની મોરી ધોવા અને માળા ઉપર પાણી ભરવા અને બીજું એવું સંઘળું કામ કરવાને ગુલી તત્પર હતી.

એટલે બધી વખત ગુલી ફક્ત એક ચાકરીનાં અવતારમાં હતી, ચાકરી સિવાય કોઈ પણ રીતે ચઢતી દીસતી નહી હતી. ઉંધાડ પગે, પોતાની ચીથડ હાલ કાળી સાડી કઢાદીને ગુલીની કામ કરવાની ઝડપ

અને સફાઈ ધણી હતી. પણ તેના તે દે-ખાવ એક “કામ કરનારી” ખેરીનોજ હતો.

વળી માસીદાસીની માંદગીમાં તેની પોતાની ચાકરી કરવી પડી તે તો જીદો. આર દહાડા સુધી તો માસીદાસી બિહાનામાં અડીજ ગઈ હતી. તેનાથી ઉઠાતું પેસાતું નહી હતું, અને તેની સંઘળી માવજત બિહાનામાં ને બિહાનામાંજ કરવાની તે ગુલીએ કીધી હતી. ગુલીએજ માસી દાસીની તસની તસ ધોલી હતી અને દરએક હલકું કામ કીધું હતું.

આ સંઘળી હલકી મજૂરીમાં અલ-ખતાં ગુલીના દીકરાએ કામના હતા. ગુલી ડાસાંનું “કામ કરનારી” થઈ ત્યારે ગુલીના દીકરાએ ગુલીને ધેર “કામ કરનાર” નેવા હતા. તેઓ ઝાડુ કાઢાડતા અને વાસણ માંજતા અને રાંધવામાં ગુલીને કામ બા-ગતા; વળી તે છતાં ગુલીના બજર લાવનાર કારભારી પણ તેના દીકરાએ હતા.

અને એ સંઘળી શકાણો છતાં શિખવા બણવામાં ચંચલ પણ તેજ દીકરાએ હતા. આ શકાણો છતાં જેમ ગુલી પોતાના ટે-પીએ ગુંથવાના કામમાં પછાત પડતી નહી હતી તેમજ તેના દીકરાએ પોતાની કેળ-વણીને માટે અવકાશ વગરના નહી હતા. કેળવણીનો અને ધેરના વહિવટનો ધણેક બાર પોતાને માથે ઉપાડી લેવા છતાં ફક્ત હોરમજરાહ શેકના કારખાનામાં પોતાની નોકરી ઉપર કદી ગેરહજર યા મોડો નહી હતો.

અને આટલી દલદેશી છતાં ગુલીને પોતાની “કામ કરનારી” દાખલ ભ્યારે માકીડાસાંએ મહીનો પુરો થવા બાદ પાંચ રૂપિયાનો પગાર આપવા કાઢાડ્યો ત્યારે તે ગુલીએ લેવાને ના પાડી. માકીડાસાં પેહલાં સમભ્યાં કે ગુલીને એ પગાર આપ્યો પડ્યોજ, માટે ખે રૂપિયા ઉમેરીને સાત કીધા. પણ થોડીવારમાં ડાસાંની ખાતરી થઈ કે ગુલીએ

તેવણના ઘેરનું આ રોડે પૈસાની લાલચ ઉપર કીધું નહીં હતું.

“શાખાસર માય તમોને” ગુણી માજીડાસાંને કપડો આપી બોલી “ઘેટલું બધું તમારા ઘેરનું કામ મેં શું કીધું કે હું તેના પૈસા લઉં? બે ત-પીલી ઉતારી ને ચઢાવી, મારે ઘેરની રાટલી સાથે તમારી અડધી ટીપરી આટાની રા-ટલી થાપી, ને ૧ સેરના ચોખ્ખા રાજ રાંધી આપ્યા ને તમારે આ પાણી કીધું તેમાં પગાર કેવો? એ તો અરસપરસનું છે માય. શું અમોને તમારી ગરજ નથી પડવાની?”

પણ માજીડાસાં સમજ્યાં નહીં. “વાય વાય! આટલું બધું વહિવું કીધું ને તે વળી મ-ફત? નહીં માય, મારા સમ, મને રૂ જો. ત્યારે તો હું ફરીથી કામ નહીં સોંપરા. લેવા ઘેટલા રૂપિયા લેવા. અચ્ચાંને કુધ પાળે. બજાર વધતું મંગાવજો. જોઈયે તો ધરમ આતે આપી દેજો, પણ હું તો પૈસા આ-પ્યા વગર નહીં રહેવાની. ત્યારે તો હું ખીજું માણસ રાખરા. બઠિયારખાનામાં રંધાવરા. તમારે નામ નહીં લેવરા. નહીં તો કે પૈસો લેવા.”

આ બોહસમાં “માસીદાસી” પણ પો-તાની સરેસ્તાની તોછડાઈથી સામિત થઈ. “ઝોહ? એમ કાંઈ અને કે વાય? જો વળી, ક્યારની નહીં બોલવી તે થકી? ગરીબ માણસને ઘેટલો બધો મરડાટ કેવો? શું કાંઈ મફત કામ કીધું કે? શું મારાં બાઈ કાંઈ કુશમન પૈસા વચરના છે કે? શું કાંઈ અમો-ને ભીખખીખ આપોછ કે? લે લે, ગુણી, પછી લાહેરી કરજો. ખિચારાં અચ્ચાંની હાથ-દાય જોવાતી નથી, ને માય વળી સખી થવા નિકળીછ.”

આ પાછલી તકરાર ગુણીથી રદ નહીં કરાય એવી હતી, અને ગુણીએ પોતાની ફરજ સમજીને રૂપિયા કપ્પુલ કીધા.

અને એ પ્રમાણે છ મહીના નિકળી ગયા. આગલા દિવસે ઉપર ખિચારી ગુ-ણીને દાહડિયાં દાહડિયાંની વેઠલા પડતી

હતી અને અચ્ચાં બુખે મરડા લાગ્યાં હતાં તે અંછી વેર કે દાત ને સુકા બુમલા વડે રાટલી અથવા પાંઉ ને કેળાં ઉપર ગુજારે ચલાવવા પડતો હતો, તે વખત તો હવે વહીજ ગયો. ગુણીની પોતાની આવકથી અને રસ્તમના પગારથી ઘણી કળ વળી, ચઢેડું બાડું અપાઇ ગયું અને હવે દર માસે ચઢેડું ચઢેડું બાડું પગાર થવા લાગ્યું. આવા પીવાનું ગરીબ સંસારે અચ્ચાંને થોડું ઘણું સુખ થયું અને “અડી ભીડી” ને માટે ગુણી દર મહિને પાંચ રૂપિયા ફાજલ પાડી અચાવતી પણ રહી.

સોહરાય અને અરજો વળી પડેલ આ-તેની પેલી મિશન સ્કૂલમાં શિખવામાં ઘણા આગલ ચાલવા લાગ્યા. સોહરાય જો બ-રજો કરતાં બે વર્ષ વડો હતો તે જાનેવારી મહિનાની પરિક્ષામાં પોતાના વર્ગમાં પેહલો આવ્યો અને તે દર મહિને રૂ ૫)ની સ્કા-લરશીપમાં પસાર થયો. માટે ગુણીને પોતાના દીકારાની કેળવણી ભારી પડી નહીં. કેળ-વણીના અર્ચનો માને માથે બોળે નાખ્યો— કે જો શુભ બોળે અમવાને મા ખુશી હતી— તેને બદલે સોહરાય શિખતો ગયો અને સામા પગાર પણ લાવતો ગયો.

અરજોને સોહરાય કરતાં બે વર્ગ નીચે બેસાડ્યો હતો તે પણ જાનેવારીમાં એકદમ ચઢીને એક જ વર્ગ નીચે આવ્યો. અરજો વધારે નાનો હતો, પણ સર્વેથી ચંચલમાં ખપતો હતો. તેની ચાત્રાકીથી તે સઘળા શિક્ષકોની આંહિના પામ્યો હતો. તેને અને તેના ભાઈને નિશાળમાં નાપસંદ કરનારા અને ધિક્કારનારા માત્ર બે જણ હતા તે મનચેરજી “શ્રેઠ બાવા” ના પેલા “ના-લા શ્રેઠો” બીખાભાઈ અને વીકાભાઈ હતા.

તેઓ પૈસાવાળાના લાડકા દીકરા હતા, એ-ટલે શિખવામાં ઘણા પછાત હતા, અને તોપણ તેઓએ પોતાની આસપાસ પોતાને વખા-ણનારા ભાઈમંધ નિશાળિયઓની એક નાની ટોળી ભેગી કીધી હતી. સોહરાય

અને બરજોને બીખાબાઈ અને વીકાબાઈ ધિકારતા હતા અને તેમના વગ વશિલાથી તેમના જોડિયા નિશાળિયાઓ પણ આ “કામ કરનારી બેરી”ના ગરીબ પોસ્ટાઓને ધિકારતા હતા.

સ્તમ વલી હોરમજશાહ શેઠના કારખાનામાં પણ એજ પ્રમાણે આગળ વધતો ચાલ્યો હતો. હોરમજશાહ શેઠ આ છ મહીનામાં છ વખતખી સ્તમ સાથે વાત કીધી નહીં હતી. સ્તમને લાગતું હતું કે આ શેઠ તેને ઝાઝું કોડું આપતા નથી. પણ તેને અપ્પર નહીં હતી કે હોરમજશાહ શેઠ દૂરથી તેના ઉપર ચોકાશી ભરેલી નજર રાખતા હતા. તેવણ ખોતે કરતાં હરતાં અને ફીરોને

પુછતાં પરછતાં પોતાની ખાતરી કરતા હતા કે સ્તમ બરાબર હાજરી આપતો હતો, અને કામપર ધણું ધ્યાન આપતો હતો.

છ મહીનામાં તો તે કારખાનાનું ધણું કામ શિખી ગયો હતો, અને તે છતાં આવતી મંત્રિકુલેશનમાં જવા માટે પોતાની તૈયારીમાં તે ઓછો મશગૂલ નહીં હતો.

“ગરીબતાં નસીબ ગરીબ” કેહેવાયછે. શું એ કેહવત ખરી છે? શું ગરીબ સદા ગરીબજ રહેછે? ગુલીના આ છ મહીનાનો હેવાલજ શું એ કેહવતને ખાટી પાડતો નથી? અથવા હવે પછી ખાટી પાડવાની આશા આપતો નથી?

પ્રકરણ ૫૧ ઝું.

એક કાગળની કાહણી.

“સ્તમ, સ્તમ!” એક દહાડે સાંજે કારખાનું બંધ થતાં હોરમજશાહ શેઠે સ્તમને હાંક મારી.

“પોયરા હાંબલે કે?” આસપાસના ઘોંઘાટમાં સ્તમને સંભળાયું નહીં ત્યારે ફીરોએ ધમકાવીને તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. “યેલા હેઠ હાંક મારેને? દોડ.”

ફીરો “સ્તમ” કરીને શેઠની હાંક સાંભળતાંજ સ્તમ પોતાના ખરડાઈ ગયલાં કપડાં જરા સાફસુક કરી શેઠની આશીસવાળા ઓરડામાં સલામ કરી ઉભો.

“સ્તમ, માણસો બધાં ગયાં કે?” શેઠે એક કાગળ લખેલા ખીડતાં પુછ્યું.

“હા સાહેબ. બધાંએ જવા માડ્યુંછ.”

“માધુ સિપાઈ ગયો કે?” માધુ સિપાઈ શેઠનો ખાસ પઠાવાળો હતો. તે આજે રજા લઈ સકાળે ગયો હતો.

“ફીરો સિવાય બધા ગયાછેજ.”

“તું મેહમની પોસ્ટ આશીસ જાહેજ?”

“હાજી. અંહી વરલીથી મેહમના અગરને રસતે જતાં સવળ પડેજ.”

“ત્યારે લે ને જલદી જા. પાા વાગેલાછે. ૧૧ વાગતે મેલ બંધ થાયજ, તે અગાઉ પોંદ્ધી જા ને બરાબર તારે હાથો હાથ કાગળ નાખીને પછી ઘેર જા.”

સ્તમ કાગળ પોતાના ગજવમાં મુકીને પોતાની ડગલી પેહરી એકદમ નિકળી ચાલ્યો એપ્રેલ મહીનાની આખરીનો વખત હતો. ૫) વાગી જવા છતાં જાણે આર વાગ્યા હોય એટલો સુરજ ઉંચે હતો, અને તે અસ્ત પામવાને ૧૧ કલાકની વાર હતી. ઉનાળામાં લાંબા દિવસને લીધે નિશાળેથી છુટેલા છોકરાઓ રસ્તામાં રમતા રમતા ઘેર મોડે આવી શકેછે. આજે પહેલની સ્કૂલમાં છોકરાઓને મોડી છુટી મળી હતી, અને સ્તમ ત્યારે વરલીથી અગરને રસ્તો વળાવીને મેહમના રસ્તા ઉપર વળ્યો ત્યારે ઉપલા નિશાળીઓ લાંબે રસતે રમતા અને મસતી કરતા આવતા હતા.

“એહો! જોવો જોવો. પેલો ચાન! પેલો નગીનો! આ વળી એક ખીજો ગુમાસવાળો ચાલ્યો!” રસ્તમને જોઈને એક છોકરાએ તેની મરાકરી ચલાવી. “કદાચ હવે એ ચાનખી આપણી સ્કૂલમાં આપણે માથે ચઢી બેસવા આવવાનો હશે. બે ગુમાસતાવાળાઓ આછા હોય તેમ વળી એક ત્રીજો વધશે. એખી હાશ્યારમાં અપેછ જો, ને છવો છે તો હોરમજશાહ શેઠના કારખાનામાં કામન ધાડીના કામ કચ્છા પર!”

“જોતી, એનો મરડાટ તો જો.” ખીજો છોકરો ખોલ્યો “જાણે કે નવલશાહ ગોરી. વળી આપણને ડાળા ધુરેકેછ. જાણે કે લંકાની લડાઈ જીતી આવ્યો! ને જાણે કે ગવરનરનોજ દીકરો. ભીખારીની જાતને દમામ કેટલો? હુ! હી! કાકા કોઠાં ભાપ!”

રસ્તમ જે શેઠનો કાગળ પોસ્ટમાં નાખવા અગત્યાનાં કામપર હતો તે આ છોકરાઓના અપમાન બરેલી ચેષ્ટાઓ છતાં ઝડપમાં ચાલી જતો હતો. “કાકા, ક્યાં ચાલ્યા કાકા!” છોકરાઓ તેની પુઝે દોડીને તેને હજી પણ છેડતા ચાલ્યા. “કાકા કાનજી, ચોપાટી જવોછ કે કોલાખે? એ રસ્તો નહી. આવો તમોનો કેલાખાનો રસ્તો ખતાવીયે.”

આ છેડતી શોધનારાઓમાં મુખ્ય શેઠ મનચેરજી મોટભાઈ વકીલના દીકરાઓ ભીખો અને વીકો હતા. તેઓ હમેશા તો સ્કૂલમાંથી ઘેર ગાડીમાં જતા હતા. પણ ભોગ જોગે આજે ભધખંધ નિશાળ્યાઓ સાથ ચાલતા નિકળ્યા હતા. મેહરખાઈના દીકરાઓ ગુલીના દીકરાઓ કરતાં અલખતાં ઉમરે વડા હતા. વાંચનાર જાણે છે કે ભ્યારે મેહરખાઈ “શેઠ ખાવા” ને પરણી હતી ત્યારે ગાંધી કુમારો હતો. અને પોતાના મામા રસ્તમજી ડુખાસને ત્યાંજ રહેતો હતો. ગાંધી ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે ગુલીને પરણ્યો, તે વખતે મેહરખાઈ બે બચ્ચાંની મા થયલી હતી.

મોટે મેહખાઈના દીકરાઓ ગુલીના દીકરાઓ કરતાં ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર વર્ષ

વડા હતા. વડો દીકરો અકુભાઈ જે ખાપના વકીલના ધંધામાં “આસીસ્ટ” કરતો હતો તે રસ્તમ કરતાં વડો હતો, અને તેજ પ્રમાણે ભીખાભાઈ અને વીકાભાઈ પણ સોહરાય અને બરજો કરતાં વડા હતા. વળી મેહરખાઈના છોકરાઓ મુખ્યમાં ઉછરેલા એટલે ગુલીના દીકરાઓ કરતાં તનદરેસ્ત, જોરાવર અને કદાવર હતા, જોકે શિખવામાં તો ત્રણડે જોય હતા. વડો કદી શિખે નહી એવું દીસ્યાથીજ તેને તેના ખાપે પોતાની આશીસમાં ખેસાડ્યો હતો. અને ખીજા “ના-લા શેઠો” ને શિખવાની જરૂર નહી હતી, કેમકે મેહરખાઈ તેઓને એટલા વિદ્વાન સમજતી હતી કે સામા બેહસતી ગાંધીને એ છોકરાઓ શિખવી શકે.

રસ્તમ આ છોકરાઓના અને તેમની ઉરાકેરણીથી ખીજા નિશાળિયાઓના ચાળા ચેષ્ટા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં ચાલી જતો હતો; પણ અંતે અચખૂચ ઉભો રહ્યો અને તેને ઉભો રહેવાનું કારણ હતું.

“હુ? હુ? છોકરા મોહડું સંભાળ. કોણને કહેછ? એ મારો ભાઈ ચાલે.” આમ નાનો સોહરાય ભીખા તથા વિકાની વચ્ચેથી નીકળી આવી રસ્તમની તરફથી ખોલવા લાગ્યો અને નિશાળેથી પાછા ફરતાં આ નિશાળિયાઓમાં પોતાના ભાઈઓને આ પૈસાદારના છોકરાઓ શાય અથડી પડતાં સાંભળી રસ્તમને ઉભો રહેવું પડ્યું.

“જા, જા, નીચ કુતરો સંધિ સંધિ ચાલ્યો જા.” ભીખાજી સોહરાયના અંગપર ધસી આવેને ખોલ્યો. “ભીખારી તારા ભાઈનું તને લાગેછ, તો મર તેની સાથે. તું કુતરો છે ને તે ગધી છે. હવે શું કહેછ?” એમ ખોલીને ભીખાજી સોહરાયની અડાઅડ મારમારીને મોટે તૈયાર હોય તેમ ઉભો રહ્યો.

“તું, કુતરો છે ને તારો ભાઈ વીકો ગધી છે.” સોહરાયે તાણથી જવાબ દીધો. આ જવાબ સાંભળતાંજ રસ્તમે જોયું કે ભીખાએ એક આંચકો મારી બિચારા સોહરાયને જમીન ઉપર ચતોપાટ નાખ્યો અને

બેહુ “નાનલા.થોડો”જ નહીં પણ તેમના નિશાળિયા પુછડાંઓ તેમને લાત મુકી લગાવતા રહ્યા.

“એ હીચકાગ્યો! ધિકાર છે તમને.”
સ્તમ તુર્તજ આગળ દોડી જઈ બોલ્યો.
“તમી આવા હપતા અપતાઓને એક અ-
ચ્ચાને આમ માર મરતાં શરમ નથી લાગતી?”

“એ બચ્ચું છે તો આજ હવે તું મોટો આવ
અમારી સામે જોઈયે.” એમ બોલી હવે
છોકરાઓ સોહરાબને છોડી સ્તમ ઉપર
ઉત્તર્યા. તેઓએ તેને ધડોમારી જમીન ઉપર
નાખી દીધો અને સોહરાબના કરતાં જી-
સ્તમના વધારે માઠા હાલ કીધા. ખૂટ
મુઢાંતી બે ચાર લાતો બિચારા સ્તમને
આડીદીડી લાગી ગઈ, તેના કપડાં ફાટીને
ચાક થયાં, અને તે માંચાથી પગ મુચી
કીચલ અને ધૂળમાં લપેટાઈ ગયો.

સ્તમનેા ગુંદરેડો વધારે થાત, પણ
દૂરથી છોકરાઓનેા એક શિક્ષક આવતો
જણાયો. “માસ્ટર આવેજી! માસ્ટર આવેજી!
ચોલ! ચોલ! દુટ થાવો” એમ બીજા છો-
કરાઓએ ચેતવણી પોકારતાંજ સધળાઓ
સ્તમ તથા સોહરાબને “આન આતા”
નાખીને નાસી ગયા. એકલો બીખો જે
સ્તમની છાતી ઉપર ચઢી બેસી તેને મા-
રતો હતો તેને ઉભો થતાં અને નાહાસી
જતાં વાર લાગી.

“બીખા, તું એક નીચ હીચકારો છે?”
બીખો ઉઠીને ચાલવા જતો હતો, તેટલામાં
બાજુએની ગલીમાંથી એક ટટુ સવારે ની-
કલી આવી આ નાનલા થોડના માર્ગની
વચમાં ઉભો રહીને તેને અટકાવ્યો.

એક પારસી જુવાનિયો ટટુ ઉપર સ-
વાર થયેલો આસતે આસતે ટટુ ચલાવી
જતો હતો, તે આ મારામારી જોઈ ઉભો
રહી ગયો. એ પણ એક છોકરોજ હતો.
બીજા બધા છોકરાઓની સમવયનો હતો.
સ્તમ કરતાં એક વર્ષ વડો હતો. તે દ-
ખાવે ખુબસુરત અને પોશાકમાં શોબિતો

હતો. માથે લાલ ટોપી રેશમી કુમટાં સા-
થની હતી, અંગમાં એક ઉંચી બનાતનેા
ડગલો હતો, પગમાં સફેદ પાટલુન અને રા-
ગાનનાં ખૂટ હતાં, હાથમાં રૂપેરી મુઠવાળો
એક મોંપો ચામુક હતો. ટટુની રોતક,
તે ઉપરના સાજની શોભા, અને તે ઉપર
બેસનાર આ જુવાન બાળકનેા ઠાઠ કોઈ મોઢે
ધેરની ધધાણી આવતો હતો.

અચીત આ કોઈ યુક્તી ગરીબના મુક-
લેશ દીકરાઓ જેવો નહીં હતો. તેમજ વળી
આ કોઈ પેલી મેહરબાઈના છકાવી મુકેલા
છોકરાઓમાંનો પણ નહીં હતો. બિચારા
સ્તમના અંગમાં જડી દ્રીલની એક ડગલી
તથા તે ઉપરના કાળાં કાઠખાનામાં કામ
કરતાં લાગેલા મેસના ધાખાં, સોહરાબના
ફાટેલાં ખૂટ ઉપરની બધે ઠીંગડી અને બર-
જોના તો ફાટેલાં ખૂટમાંથી બહાર નીકળીને
દેખાતાં પગના આંગલાં, એ સર્વની મુકા-
બેલ આ જુવાન ટટુ-સવારની હાલત,
ધણી માતખર હતી. તે જેમ દેખાવમાં
સોહામણો તેમજ આસીયતમમાં બલો
જણાતો હતો.

પણ એ જુવાનખી મેહરબાઈના અપર-
ખંધા દીકરાઓ કરતાં શરીર નખજો હતો-
તેનું અંગ કેતાયલું હતું, તેના પગ પાતળા
અને ઠીલા હતા, તે ટટુની ખીંક ઉપર સી-
ધો ને તરે બેઠેલો નહીં પણ વાંકો વળી ગ-
યેલો હતો, તે ટટુને રોડગવવાને અશકત હતો,
અને ઘસતું હતું કે તે ટટુને ચલાવતો નહીં
હતો પણ પાળેલું ગરીબ ટટુ સાચુ તેને
ચલાવી લઈ જતું હતું. બેરાખર બોલીયે તો
આ ટટુ-સવારના ગુડાજ નહીં હતા. તે
ચાલવાને અશકત હતો અને તેથી કરીને
ટટુ ઉપર તેને બેસાડીને લઈ જવામાં આ-
વતો હતો.

“એહો! તું છે કે જંહગીરશા?” આ
ટટુ સવારે તેને હીચકારો કેહવાના જવાબમાં
બીખુબાઈ બોલ્યો. “તું પૈસાવાળો છે તે
તારે ધેરનેા હીચકારો કોણને કેહજી? તુને બા-
લાઓજી કોણે? આલ્યો જ, તારા માર્ગસર.”

“તારે જોઈયે તો મને ગાળ દે,” જાંઘી-રશાહે હસીને જવાબ દીધો. “પણ હું જે બોલ્યોછ તે ખરું છે. શરમ છે તુંને, કે તારા કરતાં મેં વર્ષ નાના અને મેં મુઠ ઉતરતા છોકરાને જમીનપર નાખી અને તેના ઉપર ચઢી બેસી તેને મારવા લાગ્યો! હું કહું છું કે તું હીચકારો હજમ છે, તારા આપદાદે હીચકારો છે.”

“હીચકારો તું છે. જાંઘીરશાહ, હીચકારો તારો આપ હોરમજશાહ છે. ભીખામ્મે મીભજ ખોલી દીધો. “તારા આપને બધા શેઠ કેહછ, પણ તે હજમ છે અને તું તેનો દીકરો છે એટલે હીચકારો હજમ કરતાં તું ચઢડતો નથી. તું તારા મનમાં શી આ પીચછ? બધાં કાળે તું પગે લંગડો છે, અને ટેરેમીયાં ટકુપર બેસીને ચંચી ચલાવે છે, તેજતો. તું જાણેછ કે એક લપડાકમાં તું જમીનદોસ્ત થાય અને તુને કોઈ હાથ લગાડે તો ખૂનના બદ્ધમાં આવી જાય, તેથી તુને કોઈ હાથ લગાડવું નથી અને તેથી તુને ચંચી ચલાવવાને કાવતું પાયછ, ખચ્ચા લંગડા?”

“હું લંગડો છું તોપણ નબળાંતી દયાછ દાદ લેવામાં તું ડબડાના કરતાં વધારે તૈયારછું.” હોરમજશાહ શેઠના દીકરામ્મે તેને તોડ્યો. “બિચારો નાનો બાઈ પોતાના વડા બાઈની તરફેણથી જરા બોલ્યો તો તેટલા સાહે તેને કેટલો માર માચ્ચો?”

“તે બાઈની તરફથી શું બોલ્યો તે તું સાંભળવા ગયો હતો કે?” ભીખામ્મે ખચાવમાં સવાલ પૂછ્યો.

“હા. હા. મેં બધું સાંભળ્યુંછ ને બધો તમાસો જોયોછ. બિચારામે બાઈમ્મેને તે નાહક સતાવ્યાછ.”

“તેમ્મો હલકા પીંજરડા છે. ખીજું શું?”

“તેમ્મો ગમે તે હોય. જોઈયે તો ટડ કે ચમાર કાં નહી હોય? તોપણ તેથી તારું હીચકારોપણું એમ્મું થતું નથી. હું તુને કહું છું, ભીખા, કે તું કદી સુધરવાનો નથી.

તું સદાકાલ જેવેને તેવો હીચકારો રહેવાનો. હું શું કરું, કે મારા ગુડામાં જોર નથી, નહી તો કે ટકુ ઉપરથી ઉતરીને તારા હીચકારોપણાનો સ્વાદ તુને ચખાડતે.”

“વાત તેજ છે તો કે તારામાં જોર નથી નહી તો કે હુંબી તુંને ખતાવતે. ખચ્ચાલંગડા. વાસ્તે તારા જેવા એક લંગડા લુલા વકટ લેણ સાથે વાત કીધામાં કાંઈ માલ નહી.”

આમ બોલી ભીખો જાંઘીરને ચીડવીને ચાલી ગયો.

હોરમજશાહ શેઠના અને મનચેરજી શેઠના દીકરામ્મે વચે આ તડાતડી ધણી ઝડપથી ચાલી હતી, મારે તેમાં કાંઈ વાર લાગી નહી, અને તેથી બ્યારે જાંઘીર પોતાનું ટકુ ફેરવીને ગુલીના દીકરામ્મે આગળ ગયો ત્યારે હજી તો બિચારો રસ્તમ જમીન ઉપરથી તુર્તનેજ ઉડીને પોતાનાં કપડાં પખોડતો હતો, અને પોતાના માથામાં એક ખૂટની એડી લાગ્યાથી લોહી નિકળેલું તે લુછતો હતો.

“તમોને ધણું વાગ્યુંછ કે?” સોહરાખ રસ્તમની સારવાર કરતો હતો તેની આગળ જઈ જાંઘીરશાહે પોતાના ટકુ ઉપરજ બેસીને મેહુ બાકમ્મેને પૂછ્યું.

“નહી. કાંઈ નહી. થેંક્યું” રસ્તમે પોતાના અંગ ઉપરનો કાદવ લુછતાં કહ્યું. “એ છોકરો કોઈ હીચકારો હોવો જોઈયે, પછી તે ગમે એવા મોટા લોકને દીકરાકાં નહી હોય?”

“એ તો મનચેરજી વકીલનો દીકારો ભીખાજી છે.” સોહરાખે રસ્તમને પેહલવેહલીજ ખખર આપી.

“હા એજ ભીખુભાઈ” જાંઘીરશાહે ટેકો આપ્યો. “હું એને કેહવાજ ઉભો હતો કે તે હીચકારો છે. એ મારી મા તરફથી સગો થાયછ તેથી મને વધારે શરમ ઉપજેછ. પણ હું ખુશી છું કે તમોને વાગ્યું નથી, સાહેબજી.”

આમ દીલાસો દઈ જાંઘીર ટકુ ફેરવી

આસતે આસતે હાંકી ગયો અને રસ્તમ અને સોહરાય પણ હવે ઘેર જવા ઉઠ્યા.

રસ્તમને તેની માતાએ સાંજે ઘેર આવતી વખતે થોડાક પરચુટણ સોદા લેતો આવવા કહેલું હતું તેની સોહરાયે યાદ દે-

વાડવાથી રસ્તમ તે લેવા ગયો અને તે- ઠલાં સોહરાય ઘેર ગયો.

રસ્તમને થોડે અગત્યનું કાગળ પોસ્ટમાં નાખવા આપેલું તે આ ગડબડમાં તદ- નજ ભૂલી ગયો.

પ્રકરણ ૫૨ મું.

વાંકનો વાંક ને શાખાશીની શાખાશી.

રસ્તમ પોતાની માને મંગાવેલો પરચુ- ટણ સામાન ખરીદ કરી પાધરો ઘેરજ ગયો, તે વેળા ૭ વાગી ગયલા હતા.

રસ્તમની અગાઉ સોહરાયે જઈને મ- નચેરજી શેઠના બે દીકરાઓને યુજીવેલો સિતમ પોતાની માને જાહેર કીધો, અને સોરાયે ખીહને તથા ગભરાઈને કહેલી વિગતો યુજીવ યુક્તી પોતાના વડા દીકરાને ભાગેલાં માંથા સાથે અધમુર્દ અને જોહીકુહાન હા- લતમાં બિટવાની ધાસ્તી રાખતી હતી.

રસ્તમને ધણું વાધુ હતું. મારામારીની જગ્યાએથી તે ગયો તે વેળા પેહલાં તેને ફેર આવતા હોય એમ લાગતું હતું, તેના હાથ કંપતા અને પગ કળતા હતા. તે ધીમે ધીમે આવીને સામાન લેવા ગયો, અને ધીરે ધીરે ઘેર પાછો ફર્યો તેથી તેને વાધારે વાર લાગી.

તોપણ યુક્તી તેને વધારે સારીપેઠે જો- ઢને ખુશી થઈ. રસ્તમ પોતા ઉપર જે કાંઈ વીત્યું તેથી જરા પણ ખીધેલો કે રડેલો નહીં હતો. છુછાએથી ગરીબોને એ તો અમ- વાનું હોય, એમ તે સમજતો હતો, અને તેની માએ એમજ સમજાવીને તેને ધીરજ આપેલી હતી. સેજવારમાં સઘળી વાત વી- સરાઈ ગઈ અને સરેસ્તાના ખુસ સ્વભા- વથી મા દીકરાં સર્વે જમ્યા.

સુવાનો વખત થયો ત્યારે રસ્તમને હોરમજરાહ શેઠનો કાગળ અચપ્પૂચ યાદ આવ્યો. તેને સાંભણ્યું કે શેઠે કાગળ ટપા- લમાં નાખવા કહ્યો હતો અને તે ધણો અ-

ગત્યનો હતો માટે ૧૧ વાગતે ટપાલ બંધ થાય તે અગાઉ કાગળ પોસ્ટ કરવા તેને ઉતાવળથી દોડવો હતો. પણ રસ્તમે એક વીજળીના ઝટકા લાગ્યો હોય તેવા અચંપાથી યાદ કીધું કે તે કાગળ તેના ગજવામાંજ રહી ગયો હતો.

જેવી યાદ આવી તેવાજ તે ઝટ ઉઠ્યો, ખુંડી ઉપર પોતાનો ડગલો ઝાળવેલો હતો ત્યાં દોડ્યો, ડગલાનું ગજવું દાખી જોયું તેમાં તે કાગળ પડેલો હતો. તુર્ત તે કાહડી લઈ પોતાની માને ઉતાવળ અને ગભ- રાટમા બે ચાર ભોલ કહીને બદિયાન ભરજ પોતાના ઘેરની બાહાર નિકળી ગયો અને માહીમના રસ્તા ઉપર દોડ્યો.

હવે તો અસુરે થઈ ગયું હતું, એટલે ઉતાવળમાં કાંઈ ફાયદો નહીં હતો, તોપણ રસ્તમ દોડતો ગયો અને ઝપાટામાં પોસ્ટ આશીસે પોંદ્યો તેના “લેટર બોક્ષ” ના- ચીરામાં શેઠનો કાગળ નાખ્યા પછીજ તે જરાખી આરામ્મેશ લેવા ઉભો. ટપા- લના બે સિપાઈએ આશીસના ઓટલા ઉપર સુવાની તૈયારી કરતા હતા, તેઓથી રસ્તમે પોતાની બારી નાસિપાસી વચ્ચે સાં- ભળ્યું કે સુરતનો મેલ તો ૧૧ વાગતેના બંધ થયેલો હતો, અને આ કાગળ જે મેલ ત્રેતમાં છેક ઉતરે પંજાબ બહીને હતો તે હવે તો આશીસમાં એક દહાડો સુધી પડી રહેશે અને કાલે સવાના થશે.

પ્રમાણિક અને કામના ખંતી માણસને

એક કામ અધૂરું રહેવા માટે પસતાવો જ-
બરો લાગેછે. રસ્તમને તે દહાડે ઉંઘ આવી
નહી. તે ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે તેની મા
અને ભાઈ બેઠેના અડધાં ઉંઘેલાં હતાં.
ગુલી કાંઈ ખીજી માઓની પેઠે પોતાના ઘી-
કરાઓ ઉપર અટકો બેવિશ્વાસ રાખતી નહી
હતી કે તેઓ ઘેર પાછા ક્યારે ફરે તે વિષે
ફિકર કર્યો કરે. તે જાણતી હતી કે તેના
દીકરો આપીસનો કાગળ પોસ્ટ કરવા ગયોએ
તે કામ કરીને પાછો ઘેરજ આવશે. એમ
નિશ્ચીતપણે તે સુવા ગઈ હતી, અને તેટ-
લામાં તો રસ્તમ ઘેરમાંના કોઈ જાગે નહી
તેમ હજવે પગલે પોતાનાં કારતરિયાં ઉપર
સુવા ગયો, તેની ગુલીને જાણ થયલી હતી.

આ બુલનું પરિણામ કેવું આવશે? રખે
હોરમજશાહ શેઠ ગુસે યાય, રખે તેને કાહડી
મળે, રખે તેના પગાર કપાય, અને એ
સઘણ શેઠનો કીમતી કાગળ ટપાલમાં ના-
ખવાને બૂલી જવાનું પરિણામ હવું, એ ફિ-
કરોથી રસ્તમ પશ્ચાતાપનો ભરેલો પોઠી ગયો.

સહવારે ઉઠતાંનીવાર તે પોતાની મા, જે
રાંધણીમાં કામ વળગેલી હતી, તેની પાસે
જઈ કાલના ખનાવતી હકિકત કહી. “હવે
આપણે શું કરીશું માયજી? હવે મારે શું
કરવું?” તેણે પોતાની માની સલાહ પુછી.

“નહી દીકરા. એ સવાલ પેહલાં પું
પોતે પોતાને પુછ.” ગુલી જે ચુહેલો ઉખે-
ડી તથા રસોડાનો કચરો વાળી કળશિયા
ઉજળવા બેઠેલી હતી તે વાસણ માંજતી
માંજતી બોલી. “તારે શું કરવું તે પેહલાં
વુંજ વિચાર કર.”

“હું ધારૂં કે મારે હોરમજશાહ શેઠને
કેહવું જોઈયે.”

“ધારૂં કરીને ના બોલ. એ તો તારી
ફરજ છે. શેઠને સઘણં કેહેવું જોઈયે.”

“હા માયજી. મારે સઘણં કપૂલ કરવું
જોઈયે, પણ એ કેવું અણગમતું છે!”

“રસ્તમ, આપણને આ કુનિયામાં ધ-
ણીક અણગમતી ફરજ બજાવવી પડે.”

ગુલીએ તેને ધીરજ આપી. “પણ એક
આસીકું કામ પેહલાં જેટલું આસીકું લા-
ગેછ તેટલું પછી લાગતું નથી. એક ના-
ખરા ફરજ બજાવવાનો એક વખત ઠરાવ
કીધો કે પછી આપણને લાગેછ કે તે ક-
રવાનુંજ અને તેમાં ખીજો કાંઈ ઉપાય નથી.”

હોરમજશાહ શેઠ તે દાહડે કારખાનામાં
સરેસ્તાની વખતે આવ્યા. આવતાંની વાર
તેવણે ટપાલના કાગળો વાંચ્યા. પછી ફ-
કીરા સાથે એક કલાક સુધી વરદાઓ આ-
પવામાં રોકાયા. સહવારના ૧૨ વાગ્યે તે-
વણે એકલા પડ્યા પછી રસ્તમ ખીહતો
ખીહતો તેવણની પાસે ગયો.

“કેમ?” હોરમજશાહે લખતાં લખતાં
તેને જોતાં વાર પુછ્યું, પણ રસ્તમ જવા-
બ દઈ શક્યો નહી. તે ડઘધને ઉભો રહ્યો.
તેના ચેહરા ઉપરનો રંગ ઉડી ગયો હતો
અને પસતાવા તથા શરમીંદગીથી સાવજ
જેવો દીસવા લાગ્યો. હોરમજશાહે ફરીથી
પુછ્યું: “કેમ રે? શું છે? શું થયું?”

“નહીજી—એતો પેલું સાહેબ—હું માફ
માયુછ સાહેબ—પેલાં કાગળને વાસતે
આવ્યોછ.”

“કાગળ? કાગળ રાનો? મેં કાલે તુને
પોસ્ટ કરવા આપ્યો તે તો નહી?”

“તેજ સાહેબ. હું તે પોસ્ટમાં નાખતાં
બૂલી ગયો.”

“બૂલી ગયો?” હોરમજશાહ ચીહીર-
ડાધને પોકારી ઉડ્યા. “કેવી મોટી ગફલ-
ત કીધી! મારો કાગળ ધણો અગતનો
હતો. તે ક્યાં છે?”

“મારી પાસે તે નથી સાહેબ. પણ
મારૂંથી રાત્રે મેં પોસ્ટમાં નાખ્યોછ. રાત-
વેર હું તે બૂલી ગયો, પણ જેવી યાદ આવી
તેવાજ તે હું નાખવા દોડ્યો. હું મારી ત-
કસીર કપૂલ કરુંછ સાહેબ અને માફ મા-
ગવા આવ્યોછ.”

“કેમ કરતાં બૂલી ગયો? મેં તુને અં-
હીથી પાધરોજ પોસ્ટ આપીસમાં મોકલ્યો
હતો.”

“અને હું પાધરોજ ચાલી ગયો હતો
જી પણ—”

“જો તું પાધરો ગયો હોય તો બૂલી કેમ
જાય?”

“પણ સાહેબ રસ્તામાં મને એક હર-
કત નડી. કેટલાક છોકરાઓ મારા નાના-
બાળને ખીજવતા તથા મારતા હતા, તેની
તરફથી હું વચે પડ્યો, ત્યારે તેઓ મારી
ઉપર ઉલટ્યા, મને ધથોક માર માચ્યો,
અને તેની ગડબડમાં હું સાહેબનો કાગળ
પોસ્ટ કરવાને બૂલી ગયો.”

હોરમજરાહ શેઠે જવાબ દીધો નહી.
તેવણે પોતાના દીકરા જંહંગીરથી કાલ સાં-
જની મારામારીના હેવાલ સાંભળ્યો હતો,
પણ તે મારે રસ્તેમપર પડેલા એવી તેવ-
ણને ખબર નહી હતી.

“સાહેબ, કાગળ કાંઈ ધથો અગતનો
હતો?” રસ્તે પુછ્યું. “મારી બૂલથી
સાહેબને કાંઈ નુકસાનતો નહી થાય?”

“કદાચ થાય. પણ હવે ઉપાય શું? ફ-
રીથી એવો વાંક ના કરતો.”

“નહી કરીશ સાહેબ.”

હોરમજરાહ શેઠ પાછું લખવા બેઠો, પણ
રસ્તેમ ગયો નહી. તે હજી આંસુ ભરી
આંખે અને આજીજી બચ્સા દેખાવે ઉમિ-
રહો.

“કેમ હજી ઉમિર?” થોડીકવારે શેઠે
લખવામાંથી નજર ઊંચી કીધી ત્યારે તેને
ઉભેલો જોઈ પુછ્યું.

“સાહેબ, મને માફ કરશો? મને ચા-
કરી ઉપરથી કાઢાડી નહી મેળશે?”

“નહી.” શેઠે ધીરજ આપી “આ તારો
પેહલોજ વાંક થયોજ, તોપણ હું તુને કા-
ઢાડી મેળત; પણ હું તુને ખામખા રાખું-
જ તેનું કારણ એજ કે તું આવીને મારી
આગળ ખરેખરો વાંક કબૂલ કીધોજ. એમાં
હું જોજીજ કે તું ખીજ છોકરાઓ કરતાં
વધારે ધમાનદાર છે. તે જો વાંક કીધોજ
તે તું છુપાવી શકતે તો ચાલતે એમ હતું
કેમકે તું કાગળ વખતરાર પોસ્ટ કીધું
હું તો સમજતે અને તેમ નહી કરેલું તે હું
કદી પણ જાણી શકતે નહી. એટલું છતાં
એક પકડી નહી શકાય એવો વાંક તો ધાનત-
દારીથી કબૂલ કીધો તેથી હું ખુશીછું
અને તુંને ખરતરફ નથી કરતો. જ તારાં
કામપર.”

રસ્તેમ ખુશી થતો ગયો. વાંકને વાંક
થયો અને ઉપરથી વળી શાખાસીને શાખા-
સી મળી!

ખીજ હાથ ઉપર હોરમજરાહ ખુશી
થયા કે છોકરો છે તો ગરીબનો અને તોપણ
કેવી અછી તરખીયત પામેલો છે!

પ્રકરણ ૫૩ મું.

રસ્તેમનું લાટિન.

હોરમજરાહ શેઠના કારખાનામાં સઘળાં
પારસી માણસોને સાંજની ચાને વખતે શેઠને
ખર્ચે ખાસ ચા મળતી હતી, જે કારણ-
સર તેમને ના કલાકની છુટી થતી હતી.

રસ્તેમ ખીજ ગરીબ પારસી કામદારો
સાથ ચા પીવાના આરડામાં ગયો હતો,
ત્યાં તેઓ ખુશાલી ભરેલા સંતોષ સાથ
ચેબટપા ચલાવતા હતા, તેટલામાં ફકીરો

રસ્તેમને પુછતો આવ્યો. શેઠનાં ઘેર જવાપછી
કોઈ અગત્યનાં કામસર એક અગત્યનું
આહક આવ્યું. શેઠની ગેરહાજરીમાં ફકીરો
કામકરી શકતો હતો, પણ ફકીરાએ વાત કીધો
પછી એવું થયું કે શેઠને પુછ્યા વગર આ-
હકને નકી જવાબ દઈ શકાય નહી. શેઠને
ચીઠી લખી પુછાવવું જોઈયે. ફકીરાએ તુ-
ર્તજ પોતાની ગામડીયાસહી બાપામાં ચીઠી

લખી કાઢી અને તે ઉતાવળની હતી તે રસ્તમને આવી મોકલવા માગી.

“રસ્તમ, જલદી પાધડી પેહેર અને હેઠને ત્યાં, બંગલે આ ચીઠી લઈ જતો થા.” કુકીરે આ પીવાના ઘોરડામાં આવી રસ્તમને ફરમાવા લાગ્યો. “કામ અગત્યનું છે, હઉંવે! વળી બૂલતો રખે! હેઠને હાતો હાત ચીઠી આપણે ને હેઠ જવાબ આપે ત્યાં લગીન થાબળે, ને જવાબ લેતો આવળે. હમભ્યો કે?”

“હા જી સમભ્યો. ખીજીવાર હું બૂલ નહી કરીશ.”

રસ્તમ માથે પાધડી મુકી ચાલ્યો. તે જે પેહેરતો હતો તે પાધડી કેહવાય કે નહી? તે એક ફેટો હતો. પારસીઓની ખેડાલ અને વગર અર્થની પાધડીને બદલે તેઓમાં જે ખીજી ઓછા ખેડાલ અને ઓછા વગર અર્થના ફેટા ધાબલ થયા છે તેમાંના આ એક હતો. પણ પાધડી કરતાં ફેટો સસ્તો પડે છે, મોટું શુભીએ પોતાના વડા દીકરાના માથા ઉપર ફેટો પેહેરાવ્યો હતો. તેના ખીજી બે દીકરા હજી ટોપી ઉપરજ નિરાળે જઈ શક્યા હતા.

મનચેરજી “શેઠ બાવા” ના “નાનલા શેઠો” અનબત્તાં પાધડી પેહેરતા હતા; અને તેખી ઉભા પેજની અણીદાર “ચાંચ” તથા ષડશિકાં “કાઠાં” સાથની, જેનું સુપરાં જેવું પોહલું અને સપાટ જાપર અળકતા મોહરાને લીધે તડકામાં આરસીપેઠે ઓળા પાડતું હતું. મેહરબાઈને મનથી દીકરાઓ માટીડા થયા, અને તેઓ બાધિલી પાધડી પેહેરે તોજ આ બરદારમાં બપે.

રસ્તમ માથે ફેટો મુકી કુકીરાની ચીઠી સાથ દોડ્યો. તે અડધા કલાકમાં શેઠને બંગલે પોહચ્યો. પાંચ વાગી ગયલા હતા, તડકો નમી ગયો હતો, સૂરજ દિવસની ગરમી આપતાં ગોયા થાકી ગયો હોય અને ઉકળાટો આપેલાં લોકો ઉપર દયા કરતો હોય તેમ ગરમીના ગોળા હોયજ નહી તેવી મીઠે થંડા પ્રકાશતો હતો.

“શેઠ છે કે?” રસ્તમે બાહેર ખોલેલા શમાશીને પુછ્યું. બ્યારે હાનો જવાબ અબ્બો ત્યારે પુછ્યું કે “ચીઠી આપવાની છે, હું જાવું કે?” હોરમજરાહ શેઠના બંગલામાં કોઈને પણ અંદર જવાનો અટકાવ નહી હતો. અટકાવતો મનચેરજી શેઠ વકીલને ત્યાં, મેહરબાઈનો ફરમાવેલો હતો. ત્યાંતો જેઓ માટીમાં આવે તેઓ સડસડાટ અંદર આવી શકે — જેઓ ચાલતાં આવે તેઓ શેઠ યા બાઈના હુકમ વગર ધરમાં જઈ શકતા નહી હતા.

હોરમજરાહ શેઠ પોતાના દિવાનખાનામાંજ એક છોટી ખીજી છેડે ફરતા હતા. જંહાંગીર, તેવણનો દીકરો તેજ દિવાનખાનામાં સામેને છેડે પોતાનું લેસન કરવા ખોલો હતો. દિવાનખાનું મોટું, સુંદર, શણગારેલું, આરાસ્તા કરેલું હતું. મનચેરજી શેઠનાં ધરમાં મેહરબાઈએ એક દુકાનની પેઠે સઘળું “ફાનેટર” સીંચેલું હતું તેમ જથાબંધ હાંડી, ઝુમર અને ખીજી સામાન અંહી સીંચેલો નહી હતો — થોડાજ પણ સુંદર સામાન ઘણા સુધરેલા શાખથી આણીમેર પેલીમેર ગોઠવેલો હતો. અને તેપણ મનચેરજી “શેઠ” નું દિવાનખાનું મેહરબાઈ બારી બારણા બંધ કરીને વાપસ્યા વગર નાખી મેળતી, તેમ અંહી નહી હતું. હોરમજરાહ શેઠનું દિવાનખાનું સઘળી બાજુએથી ઉઘાડું, ખુલ્લું અને વપરાતું હતું.

ઘોઠલા ઉપરથી જતાંજ દિવાનખાનું આવતું. દિવાનખાનાને ખીજી છેડે એક ખીજી ઘોઠલો અને ગ્યાલરી હતી. રસ્તમ ઘોઠલા ઉપર ચઢ્યો ત્યારે જંહાંગીર તે ખુલ્લા, હવાવાળા છેડા ઉપર એક માટી ટેબલને ઓથે શિખવા ખોલો હતો, ને શેઠ પોતે ફરતા ફરતા ઘોઠલાના છેડા તરફ આવેલા હતા. રસ્તમ ઉપર જતાંની વારજ શેઠની નજર પડી.

“કુમ રસ્તમ? અત્યારે અંહી ક્યાંથી?” હોરમજરાહે પોતાના દિવાનખાનાની અંદરજ ઉભા રહી, રસ્તમ ઘોઠલા ઉપર જોડા કાઢી અંદર જતો હતો તેને કહ્યું. “જોડા ના કાઢાડ

પ્રુટ સુધાંજ અંદર આવ, કાંઈ નહીં.”

“ફરીરજીએ આ ચીઠી આપીછ સાહેબ.”
સ્તમ ઓઠલાની બાહાર કાઢાના ‘રંગ’ ઉપર
ચોતાના બેડા લુછી પુર્તજ ઘખલ થઈ ચીઠી
આપતાં બોલ્યો.

“પણ તું કેટલા હાંફેછ છોકરા? દાડતો
આવ્યો કે શું? બેસ, બેસી જ.” તેને ઘણો
હાંફતો બેઠને શેડ બેસાડ્યો.

“ફરીરજી શેડ કહ્યું કે ચીઠી અગતના
કામની છે, માટે ખીજીવાર ભૂલી જવું નહીં,
ને તાખડતોય હથેા હાય પોંહચાડી સાહે-
બનો જવાખ લીધા વગર પાછો ફરવું નહીં.”

હોરમજશાહે ચીઠી વાંચી અને પુર્ત જ-
વાખ લખવા લખવાના ઓરડામાં ગયા.
પણ સ્તમને બેસવા ફરમાવી ગયા કે “તું
બેસ, હું જવાખ લખીને લાવુંછ, તેટલાં
અંહી હવામાં જરા થાક લે.”

સ્તમ આંખું સુંદર દિવાનખાનું આજે
પેહલીજવાર બેઠું. ખુશી અને અચરતી
વચે તે ઘણી આનાકાની સાથ બેઠો, પણ
અરેખર થાકી ગયેલો હતો માટે તેને બે-
સવીની ફરજ પડી. તેણે બ્યાં બેઠું ત્યાં
સઘછ નરમ નરમ, પોચું પોચું, સુવાણું
સુવાણું, થંડું થંડું, તેને લાગ્યું. પગની હેઠલ
પોચા પોચા ગાલીચા હતા. તેણે એક કોચ
ઉપર હાય ટેક્યો તો તે સુંવાળી, રેશમી,
પીલી કુમારનો પોચો પોચો કોચ હતો.
ચોતાના કારખાનામાં કામ કરતાં ખરડાયલાં,
પસીનાથી ભીંજાયલાં મેલાં કપડાં સાથ
તેને આવી કીમતી બેઠક ઉપર બેસતાં આ-
નાકાની લાગી. કેંથે નેતરની ખુરસી, કેંથે
લાકડાંનો બાજટ નજર પડે તો તે બેસવા
માટે તેણે બેથો. પણ આખાં દિવાનખાનામાં
બ્યાં બેથ ત્યાં કીમતીજ ફરનીચર હવું.
ઓઠલા ઉપર તે બેઠો હોત, પણ ત્યાંથી લ-
ખવાનો ઓરડો સામે હતો, અને શેઠ લખવા
બેઠેલા તે દખાણું હવું, અને શેઠ બેથ તેમ
સાંભે બેસવાને તે શરમાતો હતો, માટે અંતે
એક કુમાસની ખુરસી ઉપર તે બેઠો.

આસપાસ બેતાં સ્તમની નજર છેડે
લેસન કરવા બેઠેલા છોકરા ઉપર પડી. સ્તમ
અજાણ થયો. કાલ સાંજની મારા મારીમાં
એક છોકરો ટકુ ઉપર બેસીને આવી લાગ્યો
હતો તથા સ્તમને મારનાર બીઆબાઈને
કપડો દઈ અને સ્તમને દિલાશો દઈ ગયો
હતો તે અજાણ છોકરો હતો. તે હોરમજશાહ
શેઠનો દીકરો હતો, અને સ્તમ આજે જ જાણ્યું.

બંહગીરશાહે પણ સ્તમને બેથો અને
પિછાણ્યો. કાલે મનચેરશાહ શેઠના મસ્તીખોર
દીકરાએને હાથે જોણે માર આધો તે તો
તેના બાપના કારખાનામાં એક પઠાવાલાની
નોકરીપર અને ચીઠી પત્રી લાવવા લઈ
જવાના કામપર હતો અને તેણે હમણાજ બેઠું.

બેહુ છોકરાએ એકેકને બેઠને જેમના
તેમ બેસી રહ્યા. બંહગીર ચોતાના લેસન
કરવામાં વધારે રોકાયેલો હતો અને સ્તમ
બેલાવ્યા વગર તેની પાસે જાય એવી તે
ખિચારાની પદવી નહીં હતી. પણ સ્તમ
બેતો હતો કે શેઠનો દીકરો સંતોશી નહીં
હતો. તે કોઈ પણ કારણથી ખીજવાયેલો
હતો. તે ધવડ ખવડમાં પડેલો હતો. તેને
ક્રીડ કવચ લાગતી હતી. તે કાંઈ મનમાં
બડખડતો બડખડતો બેઠો હતો.

બંહગીરના લંગડા પગનો થાપો આજે
કુખતો હતો. તેથી તે ચોતાના લેસન ઉપર
ખીજવાતો હતો. તે લાટિનના ક્રિયાપદના વિ-
ભક્તિએ મોહડે કરવા બેઠેલો હતો. હોર-
મજશાહ શેઠ તેને શિખવામાં મદદ આપતા
હતા, તે સ્તમ ચીઠી લઈ આવ્યાથી તેને
શિખવવાનું છોડીને જતા રહ્યા, અને બં-
હગીર ચોતાની વિભક્તિએ અને ચોતાના
ઘખલાએ ઉપર ગુચવાતો હતો.

“અ તે શો જુલમ?” બંહગીર ચોતાની
મા ખરશેદબાઈ આવી તેની આગળ બ-
ડખડ્યો. “બ્યારખી હું ગુચવણ બરેલું શિ-
ખવા બેસુ ને બાવા મારો ગુચવાડો ટાળવા
બેસે ત્યારે કાંઈ હરકત નડતી ને નડતીજ.
પંદર મિનિટમાં હું આ લાટિનના કંઠાળા

માંથી ઉઠી ગયો હતો, પણ આ છોકરાએ આવીને બાવાને કાંઈ ચીઠી આપી ને તેવણ મને માથું ફેડતા મુકીને ચાલી ગયા. હવે મને સમજ નથી પડતી કે આ પદમાં મારે તૃત્યા વિભક્તિ મુકવી કે અનુર્થા? એટલાંને વાસતે બાવા આવે ત્યાંસુધી હું બેસી રહીશ કે?”

“બેસી રહો તો શું? ક્યાં લંકાની લાટીએ જવાનો છે, નંહગીર, કે એટલો ઉતાવલો થઈ ગયો? તારા બાવા કાંઈ કામકાજ કરે કે તુંનેજ પકડીને બેસી રહે વાર? હમણા આવશે. ઘીકરા તું અધીરો ના થા.”

અરશ્વેદબાઈ આ શિખામણ આપીને ગઈ, અને નંહગીરશાહ જરા મન રાખીને પાછો વિભક્તિએ કરવા બેઠો. પણ નહી, જરાવારમાં તે પાછો ખીજવાઈ ગયો, તેણે ચોપડી ઉરાડી નાખી અને સ્લેટ ઉંધી વાળી.

“હું તમોને સમજાવું બાઈ?” રસ્તે આગળ જઈને પુછવાની હિમત કીધી. છો-કરાએની કુદરતી જીસાસા પ્રમાણે રસ્તે જરા જરા ખીસ્તો ખીસ્તો નંહગીરની છેક પાસે ગયો હતો, તે શેકતા ઘીકરાને એકલો અને લાંબલાજ જોઈને વચે પડ્યો. “હું તમોને સમજાવીને તમારો ગુચવાડો ટાળી આપું?”

“કોણ? છોકરા તું? તું મને શું સમજાવો માગે?” નંહગીરે અચરત થઈ પુછ્યું.

“લાટિનની વિભક્તિએ.”

“લાટિન? તુંને આવડે?” નંહગીરશાહની તાજુખી હજી બાગી નહી.

“હાજી. તમે ભ્યાં છો તે કરતાં હું આગળ શિખેલાહું. મારો ભાઈ સોહરાય તમારા જેટલુંજ જાણે. તમે અંહી અનુર્થા વિભક્તિ મુકીજ તે ભૂલ છે, તેથી તમે ગુચવા-એજ. અંહીતો દ્વિત્યા વિભક્તિમાં કર્મણી પ્રયોગ જોઈશે.”

નંહગીરે તેમ કીધું અને તેના પાઠ અરે માલમ પડ્યો. તેણે રસ્તેમને પોતાની પાસે બેસવા કહ્યું પણ રસ્તેમ ઉભો રહ્યો, અને નંહગીરશાહનું લેસન પોતે કરી આપ્યું નહી પણ તેના કામમાં તેને મદદ આપી.

“છોકરા, તુંને કોણે શિખવ્યું?” નંહગીરે હજી વિસ્મયતા બતાવી.

“મારા બેહસ્તી મુરખખીએ. તેવણ મને લાટિન શિખવવા પર ધણી મેહનત લેતા હતા.” રસ્તેમ નંહગીરના પાતા ફેરવીને તેના લખેલા પાઠ જોતાં જોતાં બોલ્યો.

“પણ અંહી ખીજખી એક ભૂલ છે, શેઠ. અંહી તમે તૃત્યા વિભક્તિમાં મુક્યુંજ, પણ અહીં તો સંબોધન જોઈશેજ.”

“ત્યારે તો એ કેકોણે તું બુદ્ધિજ.” નંહગીરશાહ હવે રસ્તેમ ઉપર જરા ચીઠીર-ગઈને બોલ્યો. “તું હવે છેકજ હોશ્યારી બતાવો જાયજ. પણ એ લેસન તો મારા બાવાએ શિખવેલુંજે તે ખાટું કેમ હોય? ને તારાજ કેહવાથી તે ખાટું પડશે કે? મારા બાવા લાટિનમાં ધણી હોશ્યાર છે.”

“હાજી. પણ તોખી અંહી સંબોધન જોઈએ અને તૃત્યા વિભક્તિ મુકીજ તે ભૂલ છે.” રસ્તેમે નમનતાઈ સાથે બોલેસ લીધી.

“પણ હું નથી સુધારવાનો. હવે એ વાત માડી વાજ છોકરા.” નંહગીરે અખાડા કરાવ્યા. “મારા બાવાનું શિખવેલું ઉંડું જ્ઞાનવાની વાત ના કર, પણ આગળ ચાલ, આ શું? આ કેઈ વિભક્તિ !”

રસ્તેમ નંહગીરને લખાવતો હતો તેટલામાં હોરમજશાહ શેઠ કુકીરાની ચીઠીને જવાબ લખી લાવ્યા અને તે આપીને રસ્તેમને એકદમ વિદાય કીધો.

“બાવા, બાવા, પેલો પોસ્ટો તો લાટીન જાણે?” રસ્તેમના જવા પછી થોડક વાર પોતાનો પાઠ પુરો કરી નંહગીરશાહ પોતાના આપ આગળ અચરતી બતાવવા લાગ્યો.

“કીયો પોસ્ટો?”

“આ પેલોજ તો. હમણા તમારાં કારખાતામાંથી ચીઠીલાવ્યો હતો તે. તમે લખવા ગયા પછી ખાકીની વિભક્તિએ એ છોકરાએ મને બતાવી.”

હોરમજશાહ શેઠે લખેલું હાથમાં લઈ તપાસ્યું અને તે ખરાખર હવું. તેવણ સ-

મળ્યા કે ખીજની મદદ વગર તેવણને દીકરો એ વિભક્તિ કરી શકત નહી.

“પણ બાવા, વળી તે બોલ્યો કે તેના બેહસ્તી મુરખીએ તેને લાટિન શિખવી હતી.” જાં-હગીરે વધુ હેવાલ કહ્યો, “કેવો છોકરો! બિચારો છેતો ધાટીનાં કામપર અને તોપણ કેટલો હોશ્યાર! બોલવાનો મીઠારો કેવો! પોતાના બાપને મુરખી સિવા કેહતો નથી.”

“જાંહગીર, તું બેઅદબ ના થા. એ ગરીબ છોકરો હાલ ધાટીનાં કામપર છે, પણ તેથી તેને ખીજ હલકા છોકરાઓના સરખા સમ-જવો નહી જોઈયે. જેમ તું તેમજ એ છોકરો પણ સારી રીતે ઉછરેલો છે.”

“હથે ખર. કેમકે બાવાજી તમે મને બેઅદબ કહો છ, અને મેં જોયું કે મારી પેડે ઉછરેલો આ છોકરો પણ મારા જેવાજ બેઅદબ છે.” જાંહગીરે પોતાના બાપને તાનો માચ્યો.

“વળી એટલી વારમાં એ બેઅદબખી થયો કે?” તેના બાપે પુછ્યું.

“હા, જીવોની આ તમારાં આપેલાં લ-સનમાં પણ તેણે ભૂલ કાઢી.” જાંહગીર આગલો પાઠ દેખાડીને બોલ્યો. “એ કેહેજે અંહી સંબોધન વિભક્તિ જોઈયે.”

“ખરાખર છે.” હોરમજરાહ તપાસી જોઈને બોલ્યો.

“પણ તમે મને તૃપ્તિ કહી હતી.”

“મેં નહી કહી હોય. તારી સમજવામાં ભૂલ હશે. કદાચ હું ભૂલ્યો હોઉં તો શું? પણ એ રસ્તમ ભૂલ્યો નથી.”

“વાહ! ત્યારે તો એ તમારા જેટલો અથવા તમારા કરતાં હોશ્યાર હોવો જો-ઈયે.” જાંહગીરશાહે ખુશી અને દયા બ-તાવી. “કેવો અફસોસની વાત છે કે આવો લાટિનમાં બજોલો છોકરો તમારા ઉનના કારખાનામાં સમડવા પડ્યો.”

“અફસોસ એટલોજ છે કે એ બિ-ચારો એટલા નાનપણથી નોકરીમાં જો-

તરાયો છ. બાપી એ લાટિન બજોલો છે તેથી મારા કારખાનાને એજ લાગતી નથી, તેમજ એ કારખાનામાં પડયો છ તેથી એના લાટિનને પણ એજ લાગતી નથી.”

“કારખાનું એ કાંઈ મોટી આખરનું કામ ગણાય?”

“કાં નહી? જાંહગીર તું જૂલે છ કે હુંખી એક કારખાનાવાળો છું.”

“હા. પણ મનચેરજી શેઠ અને તેવ-ણની મેહરબાઈ કેહ છ કે કારખાનાવાળાની કાંઈ મોટી આખર હોય નહી.” જાંહગીર પોતાની સતા બાપી કહી દીધી. “ડાકટ-ર, વકીલ, બારિસટર, જડજ એવા ધં-ધામાં આખર છે. શેઠ બાવાના દીકરાએ પણ એમજ કેહ છ.”

“અગરજો મનચેરજી અને તેની મે-હરબાઈ અથવા તેમના છકાવી મુકેલા છા-કરાઓના ઘેલા ગાંડા વિચારો તું માનશે તો હું તુંને તેઓને ત્યાં જતો બંધ પાડી-શ, જાંહગીર.” હોરમજરાહ શેઠ ગંભીરા-ઈથી બોલ્યો. “એ લોકોની મૂર્ખાઈએ તું એઓનેજ ત્યાં રહેવા દે. કારખાનાનો ધંધો હલકો છે, તેથીજ એ લોકોને દીકરો ભી-ખાજી આપણજ કારખાનામાં આવ-વાનો હશે?”

“ભીખુભાઈ આપણા કારખાનામાં આવ-વ?” જાંહગીરે શક બતાવ્યો.

“હા આવશે. અને ત્યારે એજ મન-ચેરજી વકીલ અને એજ મેહરબાઈ એ ધંધાને હલકો નહી વિચારશે.”

“પણ બાવા, કાલે રસતા ઉપર ભીખુ-ભાઈએ જે છોકરાને સખત મારમારવાની મેં તમારી આગળ વાત કીધી કની તે તો બિચારો આ રસ્તમ હતો. મેં તેને અંહી જોયો ત્યારેજ ઓળખ્યો. રખે તે ભીખો આપણાં કારખાનામાં બિચારો એ રસ્તમ સાથ મારામારી કરવાજ આવતો હોય?”

શેઠ જવાબ દીધો નહી.

પીરોળની વર્ષગાંઠ.

વખત જતાં ગુલીને “સારું થયું.” ઉપલી વાતને બીજા ચાર પાંચ મહીના વીતી ગયા પછીનો વખત લ્યો. રસ્તમ કારખાનામાં વધારે કામ કરવા શિખ્યો, એક ખાતામાંથી બીજાં ખાતામાં વધ્યો, તેથી તેનો પગાર વધ્યો. ગુલીની પણ આવક વધી. સોહરાબ નિરાળમાં સ્કાલરશિપ લાવતો થયો. એ સઘળાંથી ગુલીને નહીં શું સારું થાય ?

બાડાંની આવક રૂ.૩૦, રસ્તમનો પગાર રૂ.૨૫, ગુલીની આવક રૂ.૨૦, સોહરાબની સ્કાલરશિપ રૂ.૫) મળીને ગુલીને ૮૦ રૂપિયાનો પગાર પડવા લાગ્યો. એમાંથી ૩૫ બાડાંનાં જતાં ઘેર ખર્ચને માટે રૂ.૪૫ ગુલીને નફા વધવા લાગ્યા. બ્યાં મહીને દેહાડે રૂ.૫) નીખી આશા નહીં ત્યાં રૂ.૪૫ તો દોલત થઈ. ગુલીનો બજારનો ખર્ચ રોજનો ૦૮ થી ૦૧૧ રૂપિયાનો હતો, તેમ ગણતાંખી ગુલી થોડું બચાવી શકવાની હાલતમાં આવી.

બચાવાનું તો રહ્યું, પણ ઘેરમાં સુખતો થયું ? બચ્ચાં વેવલાં વીણતાં તો બંધ પડ્યાં ? તેઓ તદન ચીકડે હાલ કરતાં તે તો બંધ થયાં ? તેઓ ડગલા ઉપર મોટાં મોટાં થીગડાં મારીને પેહરી કરતાં હતાં, બુટમાંથી તેમના આંગળાં બાહર નિકળી આવેલાં દેખાતાં હતાં, તેનો તો અટકાવ થયો ?

સઘળું એક મહીનામાં તો થઈ શકેજ નહીં. પણ દર મહીને થોડું થોડું કરતાં ધણું સુખ સાચવી શકાયું. એક મહીને ચાદરો થઈ ચુકી હતી તે લીધી, તો બીજે મહીને છોકરાંના બદિયાનો ફાટીને ચાક ચાક થયાં હતાં તેને માટે છીટ લીધી. એક મહીને ચોખ્ખા બચ્ચા, તો બીજે મહીને ધી અને બતાસા બચ્ચા. એમ કરીને ગુલી ગરીબ પોતાના ગરીબ ઘેરની ધણી કળવાળી.

હજી ગુલી રસમ અને મખમલમાં મઝા મારવા જેટલી માતબર થઈ નહીં હતી. બિચારી પોતે હજી સુતરાઉ સાડી અને સુતરાઉ ધળર પેહરી હતી. બિછાનાની કુરતની, જેને માટે માકી ડાસાં ઘેર જોવા આપ્યાં ત્યારથી ધ્યાન ખેંચાયું હતું, તે સુખ હજી ગુલી પોતાનાં બચ્ચાને પુરું પાડી શકી નહીં હતી; તોપણ આગલી હાલત સાથે સરખાવતાં ગુલી ધણી સુખી હતી.

અને એ સઘળો સુધારો એક વર્ષમાં થયો. જે દિને મનચેરજી શેઠના દીકરા-એએ ગુલીના દીકરાએને સતાવ્યા તે દિને આપણે ઉનાળો જોયો હતો. ત્યાર પછી હમણા આપણે ચાર પાંચ મહીનાની વાત કરીએ છીએ, એટલે કે નજીક અકરોબર મહીના ઉપર, શિયાળાની શરૂઆત ઉપર આપણુ આપ્યા છીએ.

બેહસ્તી ગાંધીની વરશી વીતી ગઈછ. ડાસલાં તેની અગાઉનાં ગયાંછ. એ સઘળાં તિથો ગુલીએ કેવી રીતે પાળ્યાં ? તેણે ડાસલાં માંડ્યાં કે ? વરશીના ખાતા પીના કીધાં કે ? દીસીને દહાડે ચપટાં અને ખરા “દહાડાને દહાડે” મીઠાઈ કીધી કે ? નાનિયા જમાડ્યા કે ? અને ધણાક ભાજનો માહલે માહલે વેદ્યાં અને ઘેરે ઘેર રખડાવ્યાં કે ?

નહી. ગુલીએ ડાસલાંના દસ દાહડા પોતાને હાથે ચોખ્ખું રાંધી તથા થોડી મીઠાઈ મંગાવીને બપોરે રાત બેહસ્તીની નૈયતે લોખાન મુક્યું હતું તેજ. વરશી ઉપર પણ તે ટલુંજ. વાંચનાર પુછશે કે ગુલી પાસે હતું શું કે કરે ? પણ જે લોકો ગોરાણીઓ અને અંધવારુઓને તદન ચોખ્ખાં ગણેછે અને તેમને પૈસા આપીને બાડુતી ક્રિયા કરાવવામાં પોતાને યા પોતાના રવાનને બેહસ્ત મળતું માનેછે તે લોકો પાસે પૈસા હોયતો

શું અને નહીં હોય તો શું? બેહુ સરખા. જ્યો, પૈસા નથી હોતા તેઓ કરજ કરીને એ વેહમે પાળેછ.

ગુલીએ તેમ નહીં કીધું તે ફક્ત ગરીબાઈને લીધેજ નહીં. તે જાણતી હતી કે એ સઘળા વેહમે છે. તે જાણતી હતી કે આ વેહમી ક્રિયાઓ ઉપર તેના બેહસ્તી આર્વિદને પોતાને કશો વિશ્વાસ નહીં હતો. તે સમજતી હતી કે આ બાકુતી ક્રિયાઓ પછવાડે અર્થ કીધાથી બેહસ્તીનું રવાન ખુશી થવાને બદલે એમ દિલગીર થશે. “બેહસ્તી તરફ મારી ખરી કરજ બળવવાનીતો, માય, એટલીજ કે તેના બાપ વગરનાં બચ્ચાંઓને સારી પેટે પાળવાં, ઉછેરવાં અને કેળવવાં.” ગુલીએ માકીડા-સાં આગળ પોતાનો બચાવ કીધો હતો.

પણ વખત જતાં એક અર્થ ગુલીને જરૂરનો લાગ્યો, અને તે ઘેરમાં એક કામ કરનારા માણસનો અર્થ હતો. ગુલીને હમણાંતો મહિને દાહડે ૮૦ રૂપિયા મળે-છે, પણ ન્યારથી તેને માત્ર ૫૦—૫૫ રૂપિયા મળતા થયા ત્યારથી પોતાની મા ઝાડુ કાઢાડવા અને ખીજાં હલકાં કામમાં રોકાતી તેમાંથી તેને છોડવવાની તેના છોકરાઓ બેહસ કરતા હતા. જોકે દીકરાઓ પોતે પોતાની માના આ સઘળાં હલકાં કામમાં બાગ લેતા હતા, તોપણ પોતાની માને એક બંગીયણ કે પરવારીનું જરાખી કામ કરવું પડે તે તેના દીકરાઓ જરાખી સાંખી શકતા નહીં હતા.

પેહલાંતો ગુલીએ આ તકરાર માની નહીં, પણ પછી વખત જતાં તેને ૩૪ ના પગારપર એક કામ કરનારો પોસ્ટો રાખવાની ફરજ પડી, તે પોતાના દીકરાઓની આતરજ. ગુલી જોતી હતી કે તેના દીકરાઓ પેરનાં વહિત્રાંમાં જોડલા રોકાતા તેટલા તેઓના શિખવાનો વખત ચોરાતો હતો. અમલ્ય કરીને રસ્તમને શિખવાની કુરસદ આપવી જોઈયે, કેમકે તે આ વર્ષ

માત્રિકુલેશનમાં જવાનો હતો, અને તેને માટે જેમ વખત પાસે આવ્યો હતો તેમ તે ઘણી મેહનત કરતો હતો. તેથી પોતાની આતર કરતાં બચ્ચાંઓની આતર ગુલીએ ફકીરાને ગામથી આવેલા ભીખિયા નામના લાલિયાના પોસ્ટાને પોતાની આ-કરીમાં રાખ્યો.

સઘળાં હલકાં કામથી પરવાર મળવાને લીધે ગુલીના દીકરાઓને અભ્યાસનો વધુ વખત મળ્યો, એટલુંજ નહીં પણ ગુલીને પોતાને પરવાર મળી. સાંજ સાંજના તે પોતાના કંપાઈડમાં ફરતી થઈ, અને વળી એ સઘળો વખત પોતાનું ગુંથવાનું કામ કસ્યા કરતી; એટલે પોસ્ટાના ૩૪ ના પગાર કરતાં ગુલીને વધતી આવકથી બદલો મળી રહ્યો.

એક સાંજે, પીરોજની વર્ષ ગાંઠનીજ સાંજે, ગુલી પોતાના દરવાજા ઉપર જીવી સાથે વાત કરતી ઉભેલી હતી, તેટલાં અચાનક હોરમજશાહ શેઠ પાસે આવી લાગ્યા. ખીડીકણ જીવી તો નહાસી ગઈ, પણ ગુલીને તેમ કરવું ઠીક લાગ્યું નહીં. ઘટતી મર્યાદથી શેઠની નજરથી દૂર જવાત તો કદાચ ગુલી તેવણનાં માનને માટે ખીસતી જત; પણ તેવણને સાચું અપમાન લગાડ્યા વગર અને પોતાનામાં નાલાયક ખીડીકણપણું બતાવ્યા વગર ગુલીથી ખીસાય એમ નહીં હતું, માટે તે દરવાજા ઉપરજ ઉભી રહી. ગુલી કાંઈ ગુનાહ કરતી નહીં હતી અને હોરમજશાહ શેઠ કાંઈ મારવાના નહીં હતા.

“કેમ છો ગુલબાઈ?” હોરમજશાહ શેઠ પાસે આવતાંજ ગુલીએ તેને ડાકું નમાવી આવકાર દીધાથી શેઠે તેની અબર પુછી. “કેમ છો? બચ્ચાં કેમ છે? સહુ સારી પેટે છે.”

“હાજી. તમારી કુવથી અને તમારી મેહરબાનીથી અમે સુખી છીએ.” હોરમજશાહ શેઠ જરા ઉભા રહ્યા તેવણને

ગુલીએ વાત કરાવી. “હા, આજે રસ્તમ પાસે મેં ભાડું મોકલાવ્યું તે પુરું?”

“હા પુરું બેહન. પણ ઉતાવળથી હતી?”

“મહીને મહીને મહડે મહડ્યું આપવાનો મેં ધારે રાખ્યોછા. પણ તમને દર મહીને તસદી પડેછ તેથી દલગીર છું અને માફ માગુછ. મારે ભાડું પાધરેપાધરે મનચેરેજી શેઠને ભરી દેવું જોઈએ; પણ તે-વણુ સાથે કશું કામ પાડતાં મારે દિલ કુ-આયછ, માટે તમને તસદી આપુછ તેટ-લી માફ કરશો.”

“ફિકર નહી. તમારા સગા મનચેરેજીને બદલે મારી ઉપર મોકલશે તોખી ચાલ-શે. પણ એટલું યાદ રાખજો, ગુલબાઈ, કે હું કાંઈ તમારા ભાડાં વગર ખેતી રહ્યો નથી, અને તમને અગવડ ખમીને એટ-લાં ચોકસ થવાની કાંઈ અગત નથી.”

આમ છુટ આપી હોરમજશાહ શેઠ ચાલી જતા હતા, પણ ગુલીના એક સવા-બથી તેવણ પાછા ઉભા રહ્યા.

“હા મારે રસ્તમ કેમ ચાલેછ? સા-હેબ એ છોકરાથી રાજીતો છોતી?”

“ધણેજ રાજી, ગુલબાઈ. હું કાંઈ મારા માણસોનું દરરોજનું કામ તપાસી શકતો નથી, પણ ફકીરો બરાબર તપાસ રાખેછ અને તે મને કેહછ કે તમારે રસ્તમ મ-જાતો ચાલેછ. મને એના ઉપર ધણો વિ-શ્વાસ છે.”

“મારે દીકરો કદી તમે સાહેબનો વિ-શ્વાસઘાત કરશે નહી.” ગુલીએ મગરૂરીથી જવાબ દીધો. “રસ્તમને કારખાતાનું કામ હવે ધણું ગમેછ.”

“હવે, એટલે? શું પેહલાં નહી ગમતુ વું?”

“જરા એમજ હતુંજી. બિચારો કાર-ખાતાની મજૂરીથી કંટાળીને ધણો કુઝી અને નાસિપાસ થતો હતો. ક્યાં માત્રિકુચ-સેરાન અને ક્યાં મજૂરી? ક્યાં યુનીવર્સિ-ટીની પદવી અને ક્યાં ધાડીના પોશ્વાનું કામ? મારે રસ્તમ પોતાની ઇંદગીમાં આ ફેરફારથી

ધણો યુજાતો હતો અને માન ભરેલા ધંધાએ ઉપર દુનિયામાં વધવાની પોતાની ઉમેદો તુડી જવાથી બિચારો કમવાતો હતો, તે હમણા હમણાજ કુઝી બૂલવા લાગ્યોછજી.”

“પણ એણે અભ્યાસતો ચાલુ રાખ્યો-છતી?” શેઠે પોતાની આતરી કરવા માગી.

“હાજી. પોતાની બધી કુરસદ અભ્યા-સમાંજ રોકેછ.”

“એ આ વર્ષ માત્રિકુચસેરાનમાં જ-વાનો છે?”

“હા સાહેબ. પણ મને બધ લાગેછ કે સખત મેહનતથી એ રખે સીક થઈ જાય.”

“એટલો સખત અભ્યાસ કરવા ના દેવો, ગુલબાઈ. તમારો દીકરો જાતેજ હો-શ્યાર છે. માત્રિકુચસેરાન કરતાં તો વધારે જાણેછ, માટે એ મેહનત વગર પાસ થશે.”

“તે કેમ કેહવાઈ શકાયજી? અગરજો બિચારાને દિવસમાં કારખાતાની મજૂરી નહી હોય તો અભ્યાસ કરવાની કુરસદ મળે અને થોડી મેહનતે એ પાસ થાય. પણ કારખાતાની મેહનત માથે પડયાથી અભ્યા-સની મેહનત તેને ખમણી થાકવી નાખેજી.”

“તે છતાં હું કહુંજી ગુલબાઈ કે ત-મારો દીકરો પાસ થશે.” હોરમજશાહ શેઠ જતાં જતાં ધીરજ આપી ગયા. “જે બ-ચ્ચાં પોતાની મેહનત ઉપર આધાર રાખે-છ, પોતાની મેળે શીખેછ, અને પોતે પો-તાનો રસતો શોધી કાઢેછ તે બચ્ચાં આ-વતા વખતને માટે આશા આપનારાં હો-યછ. તમે તમારા દીકરાએને એવીજ રીતે ઉછેરેછ અને યાદ રાખજો કે એ તમારા દીકરાએ દુનિયામાં દીગી નીકળશે. તમે બચ્ચાંનું સુખ જોશો, અને તમારાં ફરજ-દાર તમારો દહાડો વાળી આપશે.

રાત્રે ગુલી સઘળાં છોકરાંએ સાથ જ-મવા ખેડેલી હતી તેવામાં અચાનૂચ કોઈના પગલાં સંભળાયાં. તે કોઈ નહી પણ ભલો પડાશી ફકીરો હતો. તે હોરમજશાહ શેઠ તરફથી ખુશ ખુબર લાગ્યો હતો.

“બેહી રેહ, બેહી રેહ, જમ્યા કર” રસ્તમ જમતો જમતો ઉઠવા જતો હતો તેને અટકાવીને ફકીરો બોલ્યા, “હું તમારે માટે વધાઈની ખાતર લાવ્યો છું. ગુલીબાઈ, આજે તુંને હોરમજા હેટ હાતે તારા રહતમ હાંફ કાંઈ વાત થયલી બેહન?”

“હાજી.”

“ત્યારે એ ઉપરથી હેટ મને કેહવા મોકલેલો કે રહતમ આ વરહ પેલી પરખ્યામાં જવાનોની? કેઈ પરીખ્યા? માતરી, માતરીકું, હું? મને તો નામ નહી આવડે—”

“માઠરીકુંવેઠણ” પીરોજાએ તોતરી બોલીમાં યાદ આપી.

“હજી, તે પરીખ્યાને હાંફ રહતમ તૈયારી કરતો દેખું, તેથી હોરમજા હેટ કેહવાવેલું કે એણે પરીખ્યાને એક મહીનો રહેલો દેખું ત્યાંહુધી કારખાતામાં અડધાજ દહાડો આવું અને અડધો દહાડો ઘેર રહીને હારીપેઠે હિખવાની તૈયારી કરવી. પગાર જમને તેમજ ચાલહે.”

આહા! રસ્તમનેજ માટે નહી પણ ખીજાં સર્વને માટે આ કેવી ખુશ ખાતર? ગુલીએ હોરમજાશાહ શેઠને કુવા દીધી અને સર્વે ખચ્યાંએ ખુશાલીનો હરરે ઝાંધો.

આજે પીરોજાની વર્ષગાંઠ હતી, અને તે દિવસ ખરેખર મુરબારક થયો.

પ્રકરણ ૫૫ મું.

માસીદાસીની ફિકર.

પીરોજાની વર્ષગાંઠ ઘેરનાં કરતાં ઘેરની બાહાર વધારે ગુજરી હતી. “ઘેર” તે અંહી કુટુંબ-મંડળ જાણવું—“ઘેરની બાહાર” એટલે ખીજાં ઘેરમાં નહી, પણ પોતાની મા અને પોતાના ભાઈઓના કુટુંબમંડળથી હેઠાયેલી પીરોજાએ વર્ષગાંઠ પાળી હતી.

તે ક્યાં? એજ ઘેરમાં, પણ માકીડોસાંના માળા ઉપર. પીરોજાતો ખસ માકીડોસાં અને તેવણની માસીદાસી સાથે એટલી પલોટાઈ ગઈ હતી કે તેનું ખાવું પીવું, ઉઠવું બેસવું અને છેલે સુવાનું પણ ત્યાંજ હતું. માકીડોસાંને પીરોજા વગર ચાલવું નહીં હતું, અને માસીદાસી પણ પીરોજાને પોતાનાં ખચ્યાંની પેઠે ચાહવા લાગી હતી.

વર્ષગાંઠની ખીજે દહાડે સાંજે ગુલીના દીકરાએ સ્કુલમાંથી આવવાના હતા, માકીડોસાં પીરોજાને લઈને માળા ઉપરની ચાલરીની હવા ઘેરતાં હતાં, અને ગુલી પોતાનાં દિવાલખાતામાં એકલી યુંથવા બેઠેલી હતી, તેવામાં માસીદાસી “ગુલી, ગુલી, ક્યાં છે?” કરીને હાંક મારતી આવી અને

ગુલીની સામે એક બાગેલી પીઠની ખુરસી ઉપર જોરથી બેસી ગઈ.

ગુલી સમજી ગઈ કે માસીદાસી કાંઈ ખુશ મિજાજમાં નહી હતી. પણ તે હસતી કદાચજ હતી, અને હમેશાની બળિયલ હતી, એટલે તેનું દુઃખ અરે હતું કે ખોટું તે ગુલી સમજી શકી નહી. તે એટલુંજ જાણતી હતી કે માસી હંમેશા સહરાગાત કરી કાગનો વાધ બતાવતી હતી.

“આવો માય શું છે? વળી માયાના માંગતાંને કોણે કુહુરખ્યાં, માસી.” ગુલીએ નમનતાઈ સાથે પૂછ્યું.

“મુઠ માસી! રોગ જાણેરે! હુંતો હવે કંટાળી ગઈ? મુઠ એક દુઃખ હોયતો એકજ કહીને રહીયે. સાત પાંચની લાકડી ને એકનો બાર તેમાંની વાત છે.”

“પણ વળી શું છે માસી? જરા સમજાવતો પાડો.”

“મરેરે! બહા જાણેરે! મુઠ બધાંનું હેત મનેજ કાં લાગતું હશે? એવું જાણતો તો થોડા દહાડાને વાસ્તે હું માયાજ નહી લગાડતે.

પણ હું શું જાણું કે એમ થવાનું છે?”

“શું થવાનું છે માસી? જરા સમજતો પાડો.”

ગુલી આ ભેદ ભરેલા બોલ્યાનો કથે અર્થ સમજી શકી નહી. “તમે કોણને વાસતે બોલો છો, માસી?”

“કોણ વળી? આ તારી દીકરી પીરોજન.”

“તને શું છે? તેણે વળી તમને કહ્યું-રચ્યાં કે માસી? હું કહું છું કે તેને તમે ઘણો લાહરો આપો છો અને લાડ લડાવીને બિગાડો છો.”

“લાડની લડાવતી મરે? ને અગાડતાં દો-જખમાં જાય. આવ બલા પકડા ગત્રા, તેમ ગુલી તું બિચારાં બચ્ચાંને ગળે શું પડે છે? હું તેનો વાંક બાંક કાઢાડું છું કે?”

“પણ તમે તેને વાસતે કંટાળી બોલો છો તે?”

“કંટાળતી નથી, પણ બળાપાતી મારી બોલું છું. કેવી મજેલી દીકરી ને તું તેનાથી કેવી નભરવસ બેસી છ? તું કાંઈ જાણે છે? પીરોજનને શું છે તે તું સમજે છે!”

“શું છે? શું છે?”

“સામજી મને પુછે છે? વળી હું જ મુવેલી જાણતી હોતે તો તુંને પુછતે ખી? હું નથી જાણતી તેથી તો પુછું છું કે એ બિચારીને શું થયું છે?”

“કાંઈ નહી. એ તો સારી પેઢે છે.”

“સારી પખે છે? હું, સારી પખે છે?” માસી દાસી ચેષ્ટા કરવા લાગી. “મરે? જો-દાય જીએ આંખ નહી આપેલી હોય તો તેમ કહીયે, પણ છતી આંખે તમે લોકો દૂશમન આંધળાં જેવાં થઈને કશું ત્યારે હું તે શું કરું? તુંને નથી દેખાતું ને બાઈ-ને ખી નથી દેખાતું, પણ હું કહું છું કે પીરોજન સારી પેઢે નથી. એ મરી જવાતી.”

“અરે નહી રે વિલર? મારી દીકરીને એમ ના બોલ.” ગુલી ગભરાટમાં બોલી ઉઠી.

“વાય વાય? જરા મોહડું સંભાળીને બોલ, ગુલી.” વિલરને અપમાન લાગ્યું. “વિલર કેણ? વીરબાઈ જી નહી કેહવાતું કે?”

“હું માફ માયું છું. બાઈ વારંવાર થીતમેને

વિલર વિલર કેહ છ તે ઉમરથી મારીથી પણ તેમ બોલાઈ ગયું.”

“બાઈ તે બાઈ ને ખીજાં તે ખીજાં. હું શું કાંઈ હલકી ચાકરડી બાકરડી છું કે બધાં મને વિલર વિલર કેહ? હવે ફરીથી એમ ના કેહતી. પણ, મરે? મારી ગડબડમાં બિચારી પીરોજનની વાત વી-સરી ગઈ. જો હું તુંને ચેતવણી આપવા આવી છું કે એના ચેત આળા સારા નથી. એના ગાલ જરા જરામાં લાલ થઈ આવે છે, હાથની હથેલી ગરમની ગરમ રેહ છે, ને એ બચ્ચું સુઈ સુઈ રેહ છે, તે ઠીક નથી.”

“એ તો ગરમીથી હોય માસી. અકટોબર મહિનાની ગરમી એવી જ હોય.”

“લે. વળી આ ડાહી ડાકણ નિકળી આવી! અકલ હતી તેટલી ખરચી દીધી! મુઈ બ-ધામાં જ ગરમીનું કારણ? ખીજું કાંઈ આવડે નહી ત્યારે ગરમીને બદનામ કરે? જા જા નાદાન, જરા હોખ્યારી રાખ. હું કહું છું કે તારું બચ્ચું લાંબા દાહાડા નહી જીવશે.”

ગુલીને આ વાતથી હેબત પડી. તેનો દમ બંધાઈ જતો હોય એમ તેને લાગ્યું.

“જેતી નથી ગુલી? રાતના એના ક-પાલ પર પતલો પરસેવ પડે છે?” માસી દા-સીએ આ ખીલીવડાવનારી ખબર ચાલુ રાખી. “પીરોજનની ખાંસી વળી ખરાબ છે. એના સંચો કાંઈ પણ બિગડો છે અરે.”

“તે ખી શરદીથી જ છે. તમે માનો માસી.” ગુલીએ કાંઈ પણ ખરાબી માનવાની આ-નાકાનીમાં હજી પણ સારો જ વિચાર બાંધ્યો. “છેલા વરાવાને દાહાડે ફકારાની રત્ની મારી પીરોજનને આપણાં પછવાડના ખેત્ર-માં ફરવા લઈ ગઈ હતી, ત્યાં બેહુ જણી-ઓ વર્ષાદમાં ભીંજાઈ અને ત્યારથી પી-રોજનને સેજ આસી થઈ છે, તે શરદીની-જ છે.”

“ગમે તે હોય, પણ મને મારો શક છે, તે ડાકટરને દેખાડ્યા વગર કુર થવા-નો નથી.” માસી દાસીની આતરી થઈ નહી.

“હું ફરીથી ચરનીવાડી જવશ ત્યારે એ છોકરીને મારી સાથે લઈ જવશ, અને કાવશજી ડાકઠરને દેખાડશ. કાવશજી ડાકઠર કેહેશે કે એ મારી છોકરીને કાંઈ નથી તોજ હું માનશ, ને જો કાવશજી ખાટું કેહેશે તો હું એ ડાકઠરની મમાઈ બપાઈનો જીવ લેવશ.”

“વાર જરા પીરોજને હોંતો મોકલો હું જોવું” ગુલીએ અરજ કીધી. “એને જરા સીવવાનું કામ આપીને મારી પાસે બેસાડીરા તો એની સુસ્તી દૂર થશે.”

“નહી મોકલાવાય. હમણા નહી મોકલાવાય.” પીરોજને કાંઈ પણ કામ સોંપવાનો ખ્યાલજ માસીદાસીએ ધિક્કારી કાઢાડ્યો. “વાય વાય! કોઈ આવીખી નાતરસ મા હોશે કે આજની બચ્ચાંને સીવવા બેસાડે?”

“આજની હોય તો કે?” ગુલીએ તકરાર લીધી. “અને તે કરતાં એ કાંઈ સીવવાનું કે? અમસથા જરા રમાલ દોરાટી આપે તો એનું મન વેરાય.”

“નહી. બપોરના દાલમાં મરઘી ને બદામદરાખનું ધાન બાઈએ રંધાવ્યું તે ખાધું. ને હમણાં સાંજે ચાહે સાથ કરકરિયાં ખાધાં—”

“તમે એમ ખવાડી ખવાડીને તેને આજસુ કરી નાખો, ને પછી ફરિયાદ કરો કે એ આજની છે.”

“ખવાડતી ધરેરે! શું મોટું ખવાડ્યું? એની કાયનાત પ્રમાણે એણે ખાધું. મરઘીની એક કરચ ને ધાનના ચાર પાંચ

તનના ચંચેરીને ઉઠી ગેઈ. ને ચાહેની સાથે એક કરકરિયું ખાધું તેમાં શું મોટી ધાડમારી?”

“પણ ત્યારે હોં મોકલવાને અડચણ શું?”

“બાઈ પોતેજ એને હમણા આવવા નહી દેશે. બાઈપીને બાઈ કોચપર લેટયાં છે ને પીરોજને પોતાની સાંખે ખુરસીપર લેટાડી છે. તો એવણ વાત કોણ સાથ કરે? પણ પીરોજ પોતે લેટવાને ખુશી રહે છે તે પરથી હું કહું કે એ સારી નિશાની નથી. બ્યારે બચ્ચાં તનદરેસ્ત હોય છે ત્યારે તેઓના પગ જમીનપર એક ઘડીખી ઠરતા નથી. તેઓ જમવા સિવાય બેસવા માંગતાંજ નથી, અને જમતી વખતખી હોબ્યાં ઉભાં ઉભાં જમવાનાં એવાં તેઓ ચપલ હોય છે. બ્યારે તેઓ આજની હોય ત્યારેજ તેઓ સુઈ રહે છે અને આરામ્મશ લેય છે.”

મોટે ગુલીએ હમણા તો પીરોજને તેના માળા ઉપરના સુખમાંજ રહેવા દીધી, અને રમાલને ટેમો ભરવા તથા દોરાટી આપવા માગતી હતી તે કામ તે બચ્ચાંને બદલે માસીદાસીએ બોંહસ કરીને, સમસોગંદ ખાઈને બળવી આપ્યું.

પીરોજ નાની હતી, તેની કાયનાત પ્રમાણે તેને પણ ગુલીએ થોડું થોડું શિખવવા માડ્યું હતું, અને તે સુજબ આ બાજક ગુજરાતી બે ચોપડી વાંચી જાણતી હતી, સીવવામાં દોરાટવાનું કામ જાણતી હતી, મધુર ગીત ગાતી હતી, અને ઈંગ્રેજી બોલો પોતાની મા તથા બાઈએને વાત કરતાં સાંભળીને શિખી મુઈ હતી.

પ્રકરણ ૫૬ ઝું.

કપટાન સોહરાબ.

નાની પીરોજ ગુલીનાં બધાં બચ્ચાંઓમાં સર્વેથી હોશ્યાર હતી, તેવાં એક બાજક વિષે માસીદાસીએ આપેલી ધાસ્તીથી ગુલીને ઘણી ફિકર લાગી. સાંજના દીવાના વખત સુધી તે આ ફિકરમાં ને ફિકરમાં અકસોસ કરતી, પોતાના કુખી કિ-

સમતને બદનામ કરતી અને મરણ પામીને વધારે સુખી થયેલા પોતાના ઘણીને યાદ કરતી બેસી રહી હતી.

સોહરાબ અને બરજો સ્કુલેથી આવ્યા પછી ગુલી આ અંદેશામાંથી ફારગ થઈ. છોકરાઓ રોજના સરેસતા કરતાં આજે

વધારે ગડબડ કરતા આવ્યા હતા, અને તે-
ઓના આવાજથી ગુલી ગોયા જાગી ઉઠી
હોય તેમ ઘીવા કરવા અને દીકરાઓની આ
કરવા ગઈ.

સોહરાબ આજે “કપટાન” ની પદવી
લઈ આવ્યો તેની આ સંવે ગડબડ હતી.
ખેલુ બાઈઓ નિશાળેથી હર્ષ પામતા અને
તેથી ગડબડ કરતા આવ્યા હતા.

પાદરીઓની જે સ્કુલમાં આ છોકરાઓ
શિખવા જતા હતા, તેમાં વર્ષો વર્ષ ક્રી-
કેટની એક માટચ રમાતી હતી, તે માટચ-
માં જે છોકરો સહુથી વધતા “રણ”
એટલે કે દોડવાના ફેરા કરે તેને કેપટન
કહેતા, અને તેને એકસ રકમનુ એક ઈ-
નામ મળતું હતું.

એ ઈનામ આખી નિશાળમાં એક નાના
ઉધરાણાથી ભરાતું હતું, અને તેમાં ૭૫ થી
૧૦૦ રૂપિયાની રકમ થતી. તે ઈનામની
એક “પર્સ” જીતનારા છોકરાને મળતી,
અને આવતે વર્ષ ખીજી માટચ રમાય
તથા ખીજે જીતનારે કેપટન થાય ત્યાં સુધી
એ જીતનાર આખું વર્ષસુધી ક્રીકેટના કલા-
સને કેપટન ગણાતો હતો. ૫) મા અને
૬ ઠા સ્ટાનડર્ડના છોકરાઓ વચેજ આ સરત
રમાતી હતી. ૭ મે સ્ટાનડર્ડ માત્રિકયુલે-
શનનો હતો, માટે એ ધોરણના છોકરાઓ
અભ્યાસમાં વધુ શેકાતા તેમને શેકાવા દઈ
બાકીના બે ચહડતાં ધોરણના વિદ્યારથીઓ
વચે આ વર્ષો વર્ષની શરત રમાતી હતી.

આ વર્ષના ઉધરાણામાં નિશાળિયા દા-
ખલ મનચેરજી “શેક” ના દીકરાઓએ
સરેસતા કરતાં મોટી રકમ ભરી હતી. તેઓ
“શેડિયા” ના દીકરામાં અપતા એટલે વ-
ડાઈને માટે તેમની મા તેમના બાપ પાસે
વધુ રકમ ભરાવતી. પણ આ વર્ષ વળી
ભીખુભાઈ અને વીકાબાઈએ માને સમ-
જાવી હતી કે અમે બે બાઈઓ ક્રીકેટમાં
સર્વેથી હેરાયાર છીએ માટે અમે બેમાંના
એક કેપટન થઈશું. “ત્યારે તો આપણે
જેટલા રૂપિયા ભરશું તેટલા આપણાજ

ઘેરમાં પાછા આવશે.” એવી લાલચ ઉપર
મેહરબાઈએ પોતાના વરને સમજાવીને ખેલુ
દીકરાઓને ત્રીસે દસ દસ રૂપિયા ભરાવ્યા હતા.

આ વર્ષની શરતમાં ઈનામની મોટી
રકમને લીધે આખી નિશાળને ઉલટ ધણી
હતી. ભીખુભાઈ અને વીકાબાઈ ભારી ઉ-
લટથી રમ્યા અને પોતે જીતશે એમ પો-
તાના ગોઠિયાઓ વચે આગમચથી શરત
બકી ચુક્યા હતા. પણ ભીખુભાઈના તો
માત્ર ૧૦ “રન” થયા એટલામાં દડા જી-
લાઈ જવાથી “આઉટ” થયા. વીકા ધ-
ણીવાર સુધી ટક્યો અને ભ્યારે તેના ૨૫
“રન” થયા ત્યારે તે જીતશે એમ ધણા-
ઓને લાગ્યું. પણ નહી; નસીબે ગુલીના ગ-
રીબ દીકરાને યારી આપી. સોહરાબે ૩૫
રન કીધા અને તે સર્વેથી વધતા હોવાથી
સોહરાબ કેપટન થયો અને ઈનામ તેને મળ્યું.

શિક્ષકો, જેઓનાં ઉપરીપણાં હેઠલ આ
માટચ રમાતી હતી, તેઓમાંના જડાએ
ભ્યારે કેપટન સોહરાબના હાથમાં ૩૧૦૦
ની થેલી મુકી, ત્યારે શાખાસી અને મુખ્યા-
રકબાદીના તેણે કહેલા વચનેને ભિગી મ-
ળેલી નિશાળે ખુશાલીની જોસ ભર તીજી-
થી ટેકો આપ્યો. આ ખુશાલીમાં માત્ર બેજ
જણ સામેલ નહી હતા, તે બળાપાની આ-
ગથી બળીને રાખ થનારા કોણ તે તો વાં-
ચનાર જાણેજ.

“ભીખારી તે ભીખારીજ! જુઓની
વહેલો વહેલો હાથ કેવો ઓળવા દોડ્યો! ઘે-
રમાં વાંસ ફરેતો હાંધું નહી જડે તેના
હાથમાં ૧૦૦ રૂપિયા!” સોહરાબ ઈનામ
લેવા ગયો ત્યારે ભીખાબાઈ બળતરા કા-
હાડવા લાગ્યા. “શુંજમાનો આવ્યોછ! ભલા
ભલાઓ ભ્યાં પછાત રેહજ ત્યાં ચીથડિયા
કંગાલોને છકાં પડજ.”

“એ કેવા નીચ વર્ણના કંગાલો છે તે
હેડ માસ્ટરને કેહવું જોઈતું હતું.” વીકા-
બાઈએ પોતાની અકલ ચલાવી. “આવો
ચીથડિયો ભીખારી આખું વર્ષ કેપટન
થાય એ તો આખી સ્કુલને અપમાન છે.”

“શું એ છોકરા એટલાબધા ગરીબ છે?” એક નવા નિશાળિયાએ અચરતીથી પુછ્યું. “એ યુમાસ્તા બાઇઓ રેહછ ક્યાં?”

“મેહમતા અગર પછવાડેની ગલીમાં.” બીખાબાઇને આ સવાલથી પોતાની નિંદા ચલાવવાને જોગવાઈ મળી. “હાવાઓ ઘેરમાં કચરો વાળેછ ને પાણી ભરેછ જો! ઘેરમાં એક ચાકર નહી મળે. ભ્યારે જો-ધથે ત્યારે પગે રખડતા, ગાડીમાં બેસવાના પૈસા હોયતો ગાડી થોડકરે કે? ને તેવો ચીયડિયો તે આપણો કેપટન!”

“ને હાવાની મા એટલી ભુખે મરતી છે કે ભાડું ચઢડાવ્યું તે આપેજ નહી, પણ અંતે ભ્યારે મારા શેઠ બાવાએ ટાંચ મુકી ત્યારે બીખ માગીને કેટલે મહીને જેમ તેમ પૈસા લાવી ભાડું મુકવ્યું.” વીકાબાઇ બીખાબાઇને મળતા થયા. “ને વળી આપણા એ કેપટનનો વડો બાઇ, તે કોણ છે? હોરમજશાહના કારખાનામાં કામન બોય!”

સ્કુલમાંથી “શેઠ બાવા” ના આ “નાન્લા શેઠો” ને ઘેર લઇ જવા માટે સરેસતા પ્રમાણે ગાડી આવી હતી. આજે “મારા બીખુબાઈ કપટાન થવાનાં છે” એવી હોંશમાં ને હોંશમાં મેહરબાઈ એ ખામખા પોતાના દીકરાઓને માટે પોતાની સરસમાં સરસ બે ઘોડાની ચારટ મોકલી હતી. પણ “નાન્લા શેઠો” ગાડી પાછી વાળી ચાલતા ગયા. શું તેઓ પોતાની આજની નામોશી ભરેલી હારને લીધે ગાડીમાં બેસવાને લજવાયા? નહી. તેઓની મતલબ જીવીજ હતી.

ગુલીના ભાગ્યશાળી દીકરાઓને આજે રસતામાં ઘેરવા, તેમને છેડવા, બનેતો તેમને ધીપવા, વધારે જોગવાઈ બને તો તેમનું ઈનામ લુટી લેવાડવાની તેમની મતલબ હતી. તેઓ દાદરનું સ્ટેશન મુકી માહીમના અગરવાળાં પેહલાંજ પીઠાંની પછવાડેની ગલીમાં એક ઝાડના ઓથા તળે પોતાના બે ભાડુતી સાથીઓને લઈને સંતોષ રહ્યા હતા.

પણ તેઓ નાસિપાસ થયા. સોહરાબની આજની રૂતેહની ખુશાલીમાં ઘણાક છોકરાઓ સોહરાબ તથા બરજોની સાથે તેને ઘેર વેર મુકવા આવ્યા હતા. માટે બીખુબાઈ અને વીકાબાઈનું કાંઈ વળ્યું નહી. તેઓએ માત્ર પછવાડેથી ધ્રુપાઇને “પે! પુ!” “કોઠા ભોપ,” “લેવડી” એમ ખીચ માત્ર પાડી. “બાપના જનમમાં ૧૦૦ રૂપિયા જીયાતા કે?”—“સંભાજજો, માયજીને હડકવા નહી થાય!”—“૧૦૦ રૂપિયાનું શું કરશે?”—“કપડાં સીવરાવજો!”—“ચાકર રાખજો!”—“હાથે ઝાડુ ના કાઢાડતો!”—“પાણી ના ભરતો!”—“વડા બાઇને કોઈ ઢેડી સાથ પ-રણાવી દેજો!”—એવા એવા તરેહવાર ટા-હુકાથી આ બે ગરીબ બાઇઓને ચીઠી-ડવવા સિવાય તેઓ ખીજું કશું કરી શક્યા નહી.

ઘેરમાં ગુલી પોતાના દીકરાઓને કેવા હર્ષ સાથ ભેટી અને ૧૦૦ રૂપિયાનું આ સુંદર ઈનામ તેણીએ કેવી ઉલટથી ઊંચું કીધું તે કેહવાની જરૂર નથી. તે દાદરો વળી ગુલી ગરીબના ગરીબ ઘેરમાં ખાસ ખુશાલીનો યુગચ્છો. પણ સઘળી ખુશાલી વચે મનચેરજી “શેઠ” ના દીકરાઓની માડી ચાલતી ભ્યારે સોહરાબે અને બરજોએ રાવ કીધી ત્યારે ગુલી તેમને દિલાસો આપ્યાં વિના રહી નહી કે—

“મારા દીકરાઓ, આ દુનિયાંજ હાર-જીતની છે. કોઈ જીતે ને કોઈ હારે, અને જીતનારા ખુશી થાય ત્યારે હારનારા બળે એ દુનિયાંનો ધારો છે. હલકાઓ જીત્યા-ઓની અદેખાઈ કરે એ તો ખીજા હલકા-ઓ ઉપર આપણે સરસાઈ મેળવવાનો દંડ છે, પણ આપણી ચઢડતીના બદલામાં એ દંડ ભારી પડતો નથી.”

ખીજા હાથ ઉપર “શેઠ બાવા” ના ઘેરમાં તે દાદરે દિલગીરી હતી. મનચેરજી “શેઠ” પોતે તો વાડી ગયલા હતા. પણ બીખાબાઈ અને વીકાબાઈ બંનેએ ઉદા-

સીમાં પડી પોતાની માને પણ ઉદાસીમાં નાખી. આ ઈનામ હાથમાંથી બાહવાના બળાપામાં વીકાએ ભીખાનો વાંક કાઢાડ્યો અને અદુભાદએ ભીખાને ધમકાવ્યો.

આ ઉપરથી ભાઈ ભાઈઓ વચે સળગ્યું અને તેઓ મારામારી કરી પડ્યા.

એકેકનાં કોડાં રંગ્યા પછી તેઓ બુખ્યા સુઈ ગયા; અને પોતાની દીકરે “કપટાન” નહીં થયો તે બળાપો તો હતોજ, તેમાં વળી ગુલી નો દીકરો “કપટાન” થયો તેથી મેહરબાઈને જે બમણો બળાપો થયો તે બળાપાના ગમમાં તે પણ રાતનું આધા વગર સુઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૫૭ શું.

ગરીબના “દુકતા” ને મોટાંના “દીકરા.”

એક છ માસનો ગાળો વળી વીતી ગયા પછી આપણે તપાસ કરીએ. એ અંતરમાં ગુલીની હાલત ધણી સુધરી. આપણુ ક-હીશું કે હવે ગુલી ગરીબ અને તેનાં બચ્ચાં ખરેખર સુખના અને સુધારાના રસતા ઉપર આવ્યાં. શિયાળો વીતી ગયો અને રેણીનો હિંગામ આવ્યો, પણ ગયાં વર્ષના શિયાળા કરતાં આ વર્ષમાં થંડી વધારે સારી ખમાઈ. શિયાળામાં નોઈતાં સુખો અને સગવડો પુરાં પાડવાને પોર કરતાં હોણુ ગુલી વધારે શક્તિવાન થઈ.

વર્ષની શરૂઆતમાં બિચારી ગુલીને ખાવાના વાખા હતા—ધેરમાં બુખમરો ચાલતો હતો, વર્ષની આખરી સુધીમાં તો ગુલીને ધેર પાંચ પૈસા એટલા ફરતા થયા કે તે થોડું સુકુંપાકું, ફળફળારી, બચ્ચાંનું મોહડું સમારવાનું રાખવાને શક્તિવાન થઈ. ઉનાળામાં ગુલીએ અચાર ભસ્ત્રા, ચોમાસામાં દાહ અને કાંદા ભસ્ત્રા, શિયાળામાં ફકીરાને ત્યાં તરી તેજનાં થયાં તેમાંથી ગુલી પણ પોતાના બચ્ચાંને માટે રૂપિયા રૂપિયાનો છડાંપાક અને સુવાપાક લઈ રાકી.

જેમ ખોરાક તેમજ ખીજાં સુખ થોડાં થોડાં વધેલાં જાણવાં. કપડાં સંબંધી પોતાનાં ચીથડાં વીણતાં ફરજંદાની હાજરો ગુલી થોડી થોડી પુરી પાડી રાકી. રસ્તમના ડગલી ડગલા ઉપર હવે મોટાં મોટાં ઠીંગડાંનાં ધાખાં જણાતાં નથી. સોહરાખ અને

બરબોરના બૂટમાંથી હવે આંગળાં બાહાર નિકલી આવેલાં દેખાતાં નથી. “ખોદરાખે” છેકરાઓનો ઉધરભાવ પણ સારો છે. રસ્તમ સતર વર્ષની ઉમરે એક જીવાન, લક છેકરાપેટે ખીલી નીકળ્યોછ.

સોહરાખનો ઉધરભાવ રસ્તમ કરતાં ઉમર પ્રમાણે જોતાં ચહડતો છે. બરબોર કદાવર કરતાં શોભિતો વધારે છે. અને પીરોજા હવે આઠ વર્ષની ઉમરમાં, કદે પતલી પણ દેખાવે એક પરી જેવી લાગેછે. પીરોજાના ગાંઠ ઉપરનો કુદરતી ગોલાખ અને હોટોનો કુદરતી રતારા જો કે માસીદાસીની આગલી ફિકરોને વધારી આપેછે, તોપણ ગુલીના બચ્ચાં ખીલતાં અને ઉગતાં જાયછે એ વિષે બાહારના દેખાવથી તો કશો શક લાગતો નથી.

પણ વળી તનના ઉધરભાવ કરતાં મનના ઉધરભાવમાં, ચાલાકી અને સાતમાં ગુલીનાં બચ્ચાંઓનું ખીલવું શું પુછવું? રસ્તમે માત્રિકુલેશન પસાર કીધીછે. હોરમજશાહ શેડે તેને અભ્યાસને માટે કારખાનામાં આવવાનો વખત દરરોજ અડધા દાહાડો ઘટાડી આપ્યો તેનો રસ્તમે પુરતો લાભ લીધો; અને પરિણામ એ નીપજ્યું કે જે વર્ષ રસ્તમ માત્રિકુલેટ થવા ગયો તેજ વર્ષ થઈ આવ્યો. બરાબર ખોલીએ તો તે ગયાં વર્ષનોજ તૈયાર હતો, અને જો ગુલીની કુખદાયક ગરીબાઈ વચે નડી

નહી હોત તો તે ગચ્છે વર્ષનેાજ પસાર થયો હોત. સોહરાય અને ખરજો પણ પોતાની સ્કુલમાં કલાસ અહડયા હતા. “કેપટન સોહરાય” આવતે વર્ષ માત્રિકુલેરાનમાં જાય એટલું શિખ્યો હતો, ખરજો પ) માં ધોરણમાં હતો.

મનચેરજી શેઠ અને મેહરબાઈ “શેઠાણી” ના દીકરાઓના ઉધરભાવ પણ સારો હતો. પણ ગુલીના દીકરાઓ કરતાં મેહરબાઈના દીકરાઓ સઘળા ઉમરે વડા હતા. વાંચનાર યાદ કરશે કે ભ્યારે મેહરબાઈ પરણી હતી ત્યારે ગાંધી પોતાના મામાને ત્યાંજ રહેતો હતો અને ત્યારપછી ઘણે વર્ષે ગાંધી અમદાવાદમાં ગુલી સાથે પરણ્યો હતો. તેજ પ્રમાણે સંસારની સરતમાં પણ ગુલી મેહરબાઈથી પછાત હતી. તેનો વડો દીકરો અદુ રસ્તમ કરતાં દસ વર્ષ વડા હતા, ભીખાની ઉમર વીસ વર્ષ હતી, વીક્રિ સતર વર્ષનો હતો અને મેહરબાઈનો એથો દીકરો હીરજી હતો તે આજ યાદ વર્ષનો હતો.

સઘળા દીકરાઓ ખાઈ ખીને પૈસાના માતેલા અને અપરખંધા હતા. તે દાહડે અગરના રસ્તા ઉપર ભીખાભાઈ અને વીક્રિભાઈ નાના સોહરાય ઉપરજ નહી પણ રસ્તમ ઉપર મારમારવામાં ફાવી ગયા તે ફક્ત પોતાનાં વધતાં કદને લીધે ફાવી ગયા હતા. ભીખા લાંબાતાડ જેવો સાટકો હતો, તે લાંબા લાંબા હાથથી કોઈ પણ પોતાના હરીફને મારામારીમાં દૂરનેદૂર રાખી શકતો હતો. બાકી આખી સ્કુલમાં આ વર્ષ ગુલીના દીકરો સોહરાય “કેપટન” થયો એજ બતાવેછે કે જેમ કેળવણીમાં તેમજ કરારતમાં તો ગુલીના દીકરાઓ વધારે હોશ્યાર હતા.

“શેઠ બાવા” ના “નાનલા શેઠા” નું કદમાં ખીલી નિકળવું જેટલું જણાઈ આવ્યું હતું તે કરતાં કેળવણીમાં પછાત પડવું વધારે જણાઈ આવ્યું હતું. આવડા છોકરાઓમાંથી એક હજી માત્રિકુલેટ થયો

નહી, એથી ખીજાઓ તેમને ચીહીડવતા હતા, સગાં જાણાંઓ હસતાં હતાં અને તેમની મા મેહરબાઈને પોતાને પણ બાળાપો થતો હતો. પોતાની સ્કુલમાં સોહરાય “કેપટન” થયો તેનો મેહરબાઈને જે બાળાપો હતો તે કરતાં રસ્તમ માત્રિકુલેટ થયો તે બાળાપો ઘણો જીવાદા થઈ પડ્યો.

કારખાતામાં મજૂરી કરતો એક “કામન ભોય” માત્ર ધારીનું કામ કરનારો એક “પોસ્ટો,” એવા એલકાબથી મેહરબાઈ જે છોકરાને ધિકારતી હતી અને પોતાના દીકરાઓને ધિકારતાં શિખવતી હતી, જે છોકરો પોતાના ઘેરમાં માની વતી કચરો વાળતો અને આફીસમાં શેઠની ટેબલ લુછતો એમ મેહરબાઈ હસતી, તે છોકરો મેહરબાઈના દીકરાઓ કરતાં ઘણો નાની ઉમરનો છતાં માત્રિકુલેટ થયો, ત્યારે મેહરબાઈનો વડો દીકરો અદુતો રહ્યો પણ વચલા દીકરા ભીખાને વઠીક માત્રિકુલેટ થતાં હજી બે વર્ષની વાર છે—એ ખીના મેહરબાઈના દીકરાઓ ઉપરના ગમે એટલા પ્યાર છતાં તેની મગરૂરીને જખમ ક્રીધા વગર રહી નહી.

ગુલી મેહરબાઈને કોઈ પણ રીતે આડ આનનારી નહી હતી. નહી ગુલી કે નહી તેના દીકરાઓ કોઈ દહાડે મેહરબાઈની વાત કરતા કે નહી તેના દીકરાઓની નિંદા કરતા હતા. તોપણ મેહરબાઈને મનથી ગુલી એક વેરસી મુદઈ, એક નડતા પથરના જેવી હતી. ગુલી અતરે રહેવા આવી ત્યારથીજ મેહરબાઈ બેડકી હતી, બલકે ઘણી ખીધી હતી. તે “પાપ”ને અંહીથી કાઢાડવાના તેણીએ ઉપાયો લીધા લેવડાવ્યા હતા, તેમાં નિશાફળ થઈ અને ગુલી તો અંહીજ રહી ત્યારે મેહરબાઈ ઘણી કુખી થઈ હતી. પણ હવે તો એવું સંક્રામણ આવ્યું કે જે નિશાળમાં મેહરબાઈના દીકરાઓ શિખતા હતા તેજ નિશાળમાં ગુલીના દીકરાઓ પણ શિખવા આવ્યા. વડા દીકરાઓ તો બેહુના નિશાળની બાહર નો-

કરીએ હતા—અને ત્યાં વઠીક ગુલીના “કુકતા” એ મેહરબાઈના “દીકરાઓ” ને નડ્યા તેથી એ પૈસાવાળી માનો મિનજન વધારે બગડી ગયો.

મેહરબાઈને પોતાના દીકરાઓની હાલત ઉપર માત્ર બળાપો થયો, પણ મનચેરજી શેઠને તો યુસો ઉપભ્યો. મનચેરજી વકીલ સ્વ-ભાવના ધણા આકળા અને મિનજનના પાછા હતા. તેવણને પોતાની બાપડીના અર્થ ખુટણનો અને પોતાના દીકરાઓને તે લાડ લગવતી તેનો સદા બળાપો હતો. તેવણ મેહરબાઈને તેનો વાંક મોહપર ને મોહપર કહી આપતા હતા, તે તો વાંચનાર જાણે છે.

“મુઘો તું શિખતો ને ભણતો?” રસ્તમ માત્રિડ્યુલેરાનમાં પાસ થવાનું પરિણામ જાણ્યું તે દાહડ “ચેક બાવા” બીજવાઈને પોતાના દીકરા બીખાભાઈ ઉપર ઉપડયા. “મુઘો તું કેળવતો ને પાસ થતો! જો પેલી ગુલીના છોકરો તારા કરતાં ચાર વર્ષ નાના છે, તે નિશાળે જતો નથી, ને કારખાતામાં મજૂરી કરેછ, તે છતાં માત્રિડ્યુલેટ થયો, ત્યારે તું ઉંટડા જેવો વધી જવા છતાં હજી એ કલાસ ઉતરતો છે. તારી પછવાડે જેટલી મેહનત લેવાયછ તેટલી મેહનતે એક ગધે-ટાપી શીખે, પણ તું ગધો નહી શીખે?”

“આવારે? જા બા મનચેરજી?” મેહર-બાઈ પોતાના દીકરાના બચાવમાં નિકળી. “મારા સુનાજેવા દીકરાને ધધરતી સાંજ વ-ખતે ગાલ ના દેવો. મુઘકોણુ નેદેશ્ટ નેહીબિ છીબિના સાથે મારા દીકરાઓને સરખાવોછ? સાંજ વખતે રાત કોણુ નાપાકનુ નામ દીધું? આવારી નાખીરે રાત તેને ને તેના દીક-ઓને મારા દીકરાઓ પરથી!”

“મુઘી મર, રાત હેરનસા ખોરસની! મુઘી મર!” મનચેરજી શેઠે મેહરબાઈપર યુસો કાઢાડ્યો. “નહારા કુકતાઓનો ખોટો બચાવ ના કર. રાત મૂર્ખને કેહતાં કેહતાં બધા જનમારો ગુજરી ગયો કે તું એ છો-કરાઓને લાડે લાડે બગાડીને ધૂળ કરી

નાખેછ ને અંતે તે ખરું પડ્યું. આ ગધે-ડાના કરતાં નાનાઓ માત્રિડ્યુલેટ થયા ત્યારે એ હજીમડો હજી તો માત્રિડ્યુલેરા-નમાં જવાને તૈયાર પણ નથી.”

“હેથે! હેથે! પાસ થાય, નહી થાય તે સહુ નંસીબની વાત છે!” મેહરબાઈની હજી ખાતરી થઈ નહી કે તેના દીકરાનોજ વાંક છે. “બધાંજ પાસ થતાં હથે? પાસ થવા હજીરો છોકરા જાયછ ને સો ખસે પાસ થાયછ ત્યારે બાકીના છોકરાઓ બધા હજીમડા કે? લાવોની, જીભરે મારો દીકરો શિખવા પછવાડે મેહનત નથી કરતો? મે-હનત નહી કરે તો હું એને તમારો મારું. પણ મેહનત કીધા છતાં નહી વધાતું ત્યારે અખઈ રહ્યો એ શું કરે? મરી ગઈ, મુઘ, નસાબંદી પેલી ગુલીએ આવીને કોણુ જાણે મારા દીકરાઓને શું નજરબંદી લગાવીછ કે ખસ હીરા મેતી જેવા મારા દીકરાઓ જેમ જેમ મોટા થતા જાયછ તેમ તેમ કુચ-મન સુહતા સાવજ થતા જાયછ.”

“એ ઢાંગ છે. બધા તારા ઢાંગ છે મેહરી. તું એમ બોલીને વળી આ પોસ્ટાઓને વધારે બગાડે છે.”

“ઢાંગ શાના? નકી એ વહાલાં મુઘ ગુલીએ મારા દીકરાઓને મુઠ મારીછ. ખીજું શું?”

“હં! જા જા? મુઠ ઉતરાવા જા. બા-મણુ સેવડા કરવા જા? એટલું વળી બાકી શું કામ રાખેછ? પણ યાદ રાખજે, હું અ-વલથી કેહતો આવુંછ તે, કે આમ દીકરા-ઓને બિગાડવામાં તુંનેજ કોઈ દહાડે પ-સતાવો થશે ને તુંજ મોહડે મથે ધૂલ ભ-રીને બેસશે.”

“આવારે! જાબા. પણ મનચેરજી હું કહું તેમ કરો.” મેહરબાઈએ ઉપાય બતાવ્યો. “આ બીખાભાઈ અખઈ રહ્યો મોટો થયોછ, તેને ઈસ્કોલમાં જતાં રામ લાગેછ. એને તમારી આશીસમાં લઈ જઈને બેસાડો. જે દાહડથી રાત પેલી દોળખમાં ગેઢએ પોતાના કુકતાઓને ઈસ્કોલમાં મુક્યા અને

જે દહાડથી એ નરકમાં ગેહના મુવો પેલો દુકતો કપટાન થયો તે દહાડથી આપણા બી-પુભાઈનું દિલ વધારે આદું થયું. માય મરે તે દહાડે જમ્યો નહીં એટલું જ વિચારેની? વાસ્તે મારું કહ્યું માનો તો એ જે શિખ્યેછ તેજ બસ છે, ને હવે એને તમે આશીસમાં લઈ જવો.

મેહરબાઈની આ જંગલી સમજણ સાથ “શેઠબાવા” મુદલ એકમત નહીં હતા. તોપણ તેણીએ કાહાડેલા સાર સાથ તેવણ મળતા થયા કે બીજો હવે વધારે શિખવાનો નથી. “વડા દીકરા અકુને આશીસમાં ખેસાડયો તે હવે ધોરીને ઢચ કરેછ કે આ ખીજને લઈ જાઉં.” મનચેરજી શેઠ બડબડયા, અને તોપણ બીજાજીને આશીસમાં લઈ જવા સિવા ખીજો ઉપાય નહીં હતો. મોટે ખિસ્કે મસ પછી મેહરબાઈએ બીજાબાઈને સ્કુલેથી ઉઠાડી મેળ્યો અને હમણાં જે હોલીના હિંગામ ઉપર આપણ

લખીયે છીયે તે વળાએ દીકરો પણ બાપની આશીસમાં નવો જીનો થઈ ગયોછે.

સ્કુલેથી ઉઠીને દીકરો આશીસમાં ગયો તે તો મેહરબાઈને મનસે ખુશબખ્તી થઈ. તેને સ્કુલેથી કાં ઉઠાડી મેળ્યો એ વાત તો તે બૂલી જ ગઈ. બસ દીકરો આશીસે જતો થયો, એટલે મેહરબાઈને મનથી તે શિખી રહ્યો અને પદવીએ ચહડયો. હવે તેના બેજ નાના દીકરાએ વીકો અને હીરજી સ્કુલે જતા થયા.

એજ હિંગામમાં વળી હોરમજશાહ શેઠની “મિલ” માં રસ્તમની પદવી વધી. તે માનિકુલેટ થવાની ખુશાલીમાં હોરમજશાહ શેઠે તેના માળ્યા વગર તેનો પગાર વધાર્યો. રસ્તમને રૂ.૪૦ ના પગાર ઉપર ફકીરાનો “આસીરંટ” બનાવ્યો. શેઠ હવે તો તેને ખાલ્લી રીતથી ચલાવા લાગ્યા અને “મી” રસ્તમ” કરીને માન સિવાએ તેને હાંક મારતા નહીં હતા.

પ્રકરણ ૫૮ મું.

હોળી અને હીલહ.

હોળીને દાહડે મનચેરજી શેઠના ઘેરમાં ધામધૂમ હતો. “શેઠબાવા” પોતે ઘેરમાં કોઈ દાહડે ખુશી ને હસતા નહીં હતા, તેવણ પણ આજે ખુશીમાં હતા. “નાના શેઠો” પોત પોતા વચે ખ્યાર અને મમતાથી એકેકને આહવાર કદાચજ હતા, તેઓ પણ આજે ઘેરની ખુશબખ્તીમાં એકમત હતા. મેહરબાઈના જીવ તો આજે અડધો બે-હસ્તમાં ગયો હતો. આજે તે એવી ખુશી ભાગવતી હતી કે જે ખુશી, તે સમજતી કે, ગુણીના તો ભાગ્યમાં જ નહીં હોય—એ ખુશાલી તો પૈસાજાઓની સૃજત ગણાય.

એ ખુશાલી સાદી રામરાનીની, લગ્ન વેહાની, વેહાવાજનની હતી. ગુણીને પોતાના દીકરા દીકરીઓ અદરાવાનો કદી ખ્યાલ જ

નહીં હતો, પણ મેહરબાઈ તો એ ખ્યાલમાં અડધી ઘેલી હતી. “અખઈ રહ્યા” અકુભાઈ તો પરણી ચુકેલા હતા—છવીસ વર્ષની ઉમરનું મેહરબાઈનું કોઈ ફરજંદ તો પરણ્યા વગરનું રહી શકેજ નહીં. એજ પ્રમાણે મેહરબાઈની વડી દીકરી આંલી પણ પરણીને બે બચ્ચાંની મા થઈ ચુકેલી હતી. તે ૨૨ વર્ષની એક જીવાન બાઈ હતી. વચલા દીકરા “જી ભરાયા” બીજાને પરણાવીને બલાઈ લેવાની મેહરબાઈને ઘણી ઉમેદ હતી, પણ તે “કારમજી” કોણજી શું છે, તે પરણવાને ના કેહતો હતો.

ત્યારે આજે હોળીપર વેહાવાજનની ખુશબખ્તી શાની હતી! મેહરબાઈની ખીજ દીકરી હીરાંબાઈ, બીજાબાઈ અને વીકાબાઈને પુઠની

પંદર વર્ષની બચ્ચાં જેવી હતી. તેના અદરાવાની એ ખુશખબરી હતી. આજે હોલીને દાહડે હીલ્લુ ઘેર તેડવાના કપડાં પેહરી આવી હતી, તેથી શેઠાવાના ઘેરમાં ખુશાલી આવી હતી.

શેઠાવાના નાનકા શેઠા ઉપર કહ્યા તે આર દીકરા હતા અને ત્રણ દીકરીઓ હતી. વડા દીકરો અને વડી દીકરી પરણેલાં હતાં. અને મેહરબાઈની ધણી આતુરતા દીકરાના કરતાં દીકરીઓને જલદી પરણાવી દેવાની હતી. દીકરીઓ પરણ્યા વગર રહી જાય તે મેહરબાઈને મોટી “ફિકર” ની વાત હતી. ખીજે પરણવા લાયક દીકરો બીજા હતા, તે પરણવા ના કેહતો તો મેહરબાઈને તે કશું લાગતું નહીં હતું. પણ ખીજી દીકરી હીલ્લુનું કોઈખી રીતે જલદી કેડાણું શોધી કાઢાડવા માટે મેહરબાઈ રાત ને દાહડો આરજીમંદ હતી, અને તે આરજી આજે પાર પડી હતી.

બાકીની એક દીકરી સુતાબાઈ જો કે ઉમરે નાની, માત્ર અગ્યાર વર્ષની હતી, તો તે પણ મેહરબાઈને મનથી ધણી મોટી થયેલી હતી, અને તેનું માથું ઘાઈ નાખવાને પણ મેહરબાઈ ચિતાતુર હતી. દીકરીઓને અદરાવા પરણાવાની ફિકરમાં તેની બુખ મરી ગઈ હતી અને રાત્રે તે ઉઘે ઉઘતી નહીં હતી. કાં વારે? કારણ સમજવાને તે અશક્ત હતી, પણ દીકરીઓ મોટી થઈ એટલે તેમને માટે મેહરબાઈને ફિકર પડવી જ નેહએ.

“પણ શાની ફિકર?” મનચેરજી શેઠ તેની એ રાત દીસની ધનતેજરી નરમ પાડવા માટે પુછતા. “દીકરી મોટી થઈ તો ખુશી થા. શું બચ્ચાં નાની નાની વયના બેસી રહે? ને મોટાં થયાં તો ફિકર સાની?”

“આવાએ વળી ફિકર નહીં?” મેહરબાઈ તકરાર લેતી. “દાહડેનું બચ્ચું થયું ને તેને વાસતે ફિકર નહીં લાગે? દીકરીની જાત, વધી જતાં વાર નહીં લાગે, ને તેને જલદી

અદરાવીયે પરણાવીયે નહીંતે પછી ફિકર લાગ્યા વગર કાંઈ શુરું રેહવાય?”

“જો મેહરી, દીકરીને વિષે તું આ ફિકરે બતાવેજ તે કોઈ પણ માતાને લાયક નથી.” મનચેરજી શેઠે તેની શુદ્ધ કેડાણે લાવવાને તેને ધણીખી સમજાવી. “તુને, મને ને તારી દીકરીઓને પોતાને એ ફિકરથી ઘણું નરમ લાગેજ. એ ફિકરનો અર્થ એટલોજ થાયજ કે દીકરી જરા પણ ઉમરની થઈ કે તેને જલદી પરણાવીયે નહીંતો તે બિગડી જાય. એટલે કે આપણાં બચ્ચાં, અને તેખી બે-ડીઓ, એટલી નઠારી છે કે તેઓ જો નહીં પરણેતો બિગડ્યા વગર રહે નહીં. એટલે કે તેઓની નીતિ એવી ખરાબ છે કે પરણ્યા વગર તેઓ અનીતિના માર્ગ ઉપર ચાલી જાય. તારી દીકરીને પરણાવાની તારી ઉતાવજ અને અધીરાઈનો સાર એજ નીકળેજ. પણ શું એ સાર તેમની નીતિને કલંક લગાડનારો નથી? એથી તો આપણુ દીકરીઓની આબરૂને આપણે હાથે કરીને નરમ લગાડીએજ. એ જાતની ફિકરથી દીકરીની પાક દામાનને ડાઘ લાગેજ. એથી આપણી દીકરીઓને આપણે ખરાબ કેળવણી આપી હોય એવી રીતે આપણી કેળવણી ઉપર સખુન જાયજ.”

પણ એ સઘળી તકરાર તો પથરપર પાણી હતું. ખરાબર બોલીએ તો મેહરબાઈ એ સઘળી તકરાર સમજવાને અશક્ત હતી. ખરી વાત એટલીજ કે આપણાં જતાં સગાં વહાલાં હીલ્લુને પંદર વર્ષની ખીલતી જો-બનવંત મેટી જોઈને તેને પરણાવાની ઉતાવળ કરતાં. “માય તમે કાંઈ સમજોજ? દીકરીની જાતને એમ કાચી કુમારી વધવા દેવી નહીં જોઈયે” ઇત્યાદી, મૂખાંઈ તે બેરાંઓ સમજવતાં, તેની મેહરબાઈના મન ઉપર જે ફિકર પેદા થતી તે મનચેરજી શેઠની ઉપલી સઘળી સમજીતીને તોડી નાખનારી હતી. માટે આજે હોલીના હિગામ ઉપર હીલ્લુને અદરાવી ત્યારેજ મેહરબાઈના મનને નિરાંત મળી.

હીલુ જીવન, ખુબસુરત, એસકી ખાનુ હતી. મેહરબાઈ “સુધારા” ને અને “સુધારાવાળાઓ” ને ગાળ દેવામાં બાહાદુર હતી, પણ મેહરબાઈ પોતે બ્યારે થયેરે કરીને બાહાર નીકળતી ત્યારે જ ફિશ્ચારી બરેલી ફાશિનોમાં કુમટાં અને બુટાઓ સાથે કાબરચિત્રી વાઘણ બનીને નીકળતી તેના કરતાં પોતાની દીકરીઓને અણીદાર એડીનાં બૂટ સુધાં એવી તો ચલકતી અને મધમધતી બતાવીને ફાશિનોમાં કુલેલી ફેરવતી હતી કે ગુલી ગરીબ જેવાં સમજી બેસાંએ તેવી ફિશ્ચારીમાં કદી કરતાં નથી.

અને તોપણ હીલુના હાથને લખમાં ઉઠાવ થયો ઘણો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો હતો. જેવા બાઈઓ શિખેલા હતા તે કરતાં બે-હોના કેળવણીમાં ઉતરતી હતી. ૧૧ વર્ષની વયેથી હીલુ તેની માને મનસે “દાહડ” ની થઈ અને તેને નિશાળેથી ઉઠાડી મેળેલી હતી. તે પછી ઘેરમાં કાંઈ શિખેલી નહી હતી. માટે મનચેરજી શેઠના પૈસાના ડાળદમામ છતાં, વાડી ગાડીના વકર છતાં, હીલુને પરણવાને ઉમેદવાર જાળ નહી હતા. મેહરબાઈએ દીકરીની સાથે સારી દોલત આપવા કાહાડી ત્યારેજ તેનો ઉઠાવ થયો હતો. હીલુનો હાથ લેનારે ૫૦૦૦ રૂપિયાની થેલી જોઈ ત્યારે હીલુનો હાથ પણ કપૂલ કીધો હતો.

તે કોણ હતો તેની આજે વાત નથી. શેઠબાવા અને મેહરબાઈના આ નવા જન્મદાઈની વાત તેના વખતે આપણે જાણીશું. આપણે એટલુંજ જાણવું છે કે આજે હોળી છે અને હીલુને આજે અદરાવીછ. આપણે એટલુંજ ધીંધીશું કે મૂર્ખ મેહરબાઈએ બિચારી હીલુને આજે હોળીમાં હોમાવી નહી હોય. ગમે તેમ હોય, પણ આજે હીલુનાં સામુ સસરાએ તેને ઘેર તેડી હતી, અને તે આજે ઘેર તેડયાના કપડાં પહેરી આવી હતી અને તેની ખુશાલીમાં આજે મેહરબાઈએ પોતાના “માહીમ કાર્ટલ” માં ધામધૂમ કીધી હતી.

મેહરબાઈની મરજી મોટું ખાનુ કરવાની હતી. પણ “આજે કાંઈ આદરણી આદરણી છે કે ખાનુ કરે?” એવી તકરારથી મનચેરજી શેઠ સામા થયા, એટલે મેહરીએ બાહારનાઓને માટે ખાનુ કરવાના વિચર આદરણી સુધી માડી વાળ્યો હતો. તોપણ આજે ઘેરમાં “કુત લાઈટ” કીધી હતી, સાંજે “આતશનું ગીત” ગવડાવું હતું, અને શેઠબાવા આજે ખામખા વાડી ગયા નહી પણ ઘેરમાં જમવાના હતા, માટે ખામખા આજે સારું સરું રંધાવું હતું.

“આતશનું ગીત” ગીતની “ગાયણો” એ કસતી કરીને સાંજના ચાર વાગતે માંડયું, તે રાતના સાત વાગતે પુરું થયા પછી અને તે દરમયાન “આતશમેહરામ” વગેરે રાબ્દો ઉપર મેહરબાઈ કાંઈ સેકરો વખત હવામાં પગે પડ્યા પછી તેવણે પોતાને હાથે ગીતની “ગાયણો” ને માણસ દીઠ રૂપિયા રૂપિયા અને સાત સાત બતાસા વેદચી આપ્યા, તથા ખાંડી સાથનું ખાનું તેમને જમાડીને આગગાડીની મારફતે વિદાય કીધી, ત્યાંસુધી આજની એ શેઠાણીબાઈની રેકાણો અને મેહનતો પુરી થઈ નહી.

રાત્રે છેક સાડા આઠ વાગતે મેહરબાઈને જમવાની પરવાર મળી. મેહરબાઈના “માહીમ કાર્ટલ” માં જમવાનો આટલો મોટો અને શાબિતો જીદો બાંધેલો હતો. તે ઉપર જો કે સઘળાં ઘેરના ને ઘેરનાંજ હતાં તોપણ ખાનાંની ધમાલ ચાલી હતી. સઘળાં જણ સાથે જમવા બેઠાં હતાં. મનચેરજી શેઠ ટેબલના “હેડ” પર બિરાબ્યા હતા. અદુબાઈ, ભીખુબાઈ, વીકાબાઈ, હીરજી સઘળા બાપની બે બોરડુએ સાથે બેઠા હતા. ટેબલને ખીજે છેડે મેહરબાઈ, પોતાની વહુ દીનવહુને તથા દીકરીઓ આલી, હીલુ અને સુનધને પોતાની આસપાસ લઇને બેઠી હતી. આલીના

વરને જમવા તેડ્યો હતો, પણ એ જમા-
ઈ જાળે સાસરે ફરકતો નહીં હતો અને
તેમજ આજે પણ તે આયો નહીં હતો.

મેહરબાઈનો સઘળો રૂપાંતો સઠ આ-
નાની આગળ અને પાછળ વાપરવા કાહા-
ડ્યો હતો. રૂપાંતો થાલીઓ અને કળશિયા,
રૂપાંતો ગોલામદાન અને પાનદાન, રૂપાંતો
કાંટા ચમચા અને “કૂચ્છેટ સ્ટાંડ” સઘ-
ઈ હાજર હતું. બિલોરકામ પણ સઘણું મે-
હરબાઈએ એક દુકાનની પોંડે ઘેરમાં “મે-
ળવેઈ હતું” અને તે આજે મગરૂરીથી
વાપરવા કાહડ્યું હતું. એજ પ્રમાણે પ્યાલાં

રકાખી અને સીનીકામનો સઠ પણ સુંદર
ગીલીટમાં ચકચકતો હતો, અને તરેહવાર
મિશ્રાનેથી અચઅચ થતી ટેબલ ખરી કે
ખોટી માતખરીના મોટાં સુખનો ભારી
દમામ મારતી હતી.

એ રીતે આજે હોળીને ઘણું મેહરબા-
ઈનાં ઘેરમાં ખુરાબખતી હતી. પણ એતો
સઘળો બાહરનો દેખાવ થયો. તેઓમાં
ખરખર સંપમેળ, પ્રેમભાવ અને ખુશાલી
કેટલી હતી તે જાણવા માટે તો તેઓની
રીતભાંત, વાતચીત અને ચાલચલણ
આપણે તપાસવી જોઈએ.

પ્રકરણ પદ મું.

મોટાં ખાના ઉપર મતફેર.

શેઠ મનચેરજી મોટાભાઈ વકીલ ઘણા
ખચરવાળા હતા. દીકરા દીકરી મળીને સાત
જણ, અને તેખી સઘણાં મોટી ઉમરનાનું
આખું કુટુંબ પાલવું કાંઈ સેહલ કામ નહીં
હતું. ચાર દીકરા, ત્રણ દીકરી, એક વહુ,
એક જમાઈ, અને વળી તેમનાં બચ્ચાં
સઘણાં મનચેરજી શેઠને માથે પડેલાં હતાં.
તેમના નિભાવને માટે અને તેખી વળી
ગરીબ સંસારે નહીં પણ આવા જાહોજ-
લાલી ભરેલા નિભાવને માટે એક આખી
દોલત પેસી જવી જોઈએ. આવડા મોટા
કપીલાનું યુજરાણજ માત્ર નહીં, કેળવ-
ણીજ માત્ર નહીં, પણ અદરાવા પરણાવાના
અને મોજ મજાહના, માત્ર અકરામના
અને બપકા ચપકાના ખરચો મનચેરજી
શેઠને માથે પડેલા હતા, અને તે સર્વે કાંઈ
શુદ્ધી ગરીબના સરખા સાદા સંસાર અને
દુક પગારમાં બને એવું નહીં હતું.

બચ્ચાં મેહરબાઈના મામા બેહસતી ર-
સ્તમજી દુબાસ પોતાની દોલત મેહરબા-
ઈને આપી ગયા ત્યારે, વાંચનાર યાદ
કરશે કે, તેનો આ ખચરવાલ કચખાર એ-

ટલો વધેલો નહીં હતો, અને તોપણ તે
વખતે મનચેરજી શેઠને કરજ હતું અને
બેહસતી મામા દોલતનો અડધો વારસો
પોતાના બીજા ભાણેજ યુમાસતાના ગાં-
ધીને આપવા કહી ગયેલા તે મેહરબાઈ
પોતેજ ખાઈ ગઈ તે એટલાજ માટે કે
તેને પોતાને ભાગે આવેલો લગભગ અ-
ડધો વારસો તો તે વખતના કરજમાં પેસી
ગયો હતો, અને પૈસાવાળામાં અપવાનો
પોતાનો દમામ જાળવી રાખવા માટે ગાં-
ધીનો હિસ્સો હજમ કરવાની તેમને “ક-
રજ પડી હતી.”

પણ તે સઘણું દ્રવ્ય ડ્યાંસુધી જવાખ
દેય? આવા મોટા ખરચો—ઘેર બંગલા,
ગાડી ઘોડા, વાડી વજીર, રાચ રચીલું,
લખ વેહા,—ના એક મોટા કપીલા પા-
છળ ભારી ખરચોમાં એક અચુક ખજાનો
ડ્યાંસુધી ટક્યા કરે? મેહરબાઈ પોતાની
મોટી ઉમેદ પ્રમાણે મમાઈ બપાઈ થઈ
હતી. તેની વડી દીકરી આલીને અને વડા
દીકરા અદુભાઈને ત્યાં ખોદા રાખે બચ્ચાં-
ની ખરકત સારી હતી. તેઓ સર્વેના ખર્ચ

નિભાવવાને મનચેરજી શેઠ પાસે સારાં ભા-
યગે વકીલના ધંધામાં મોટી ચાલુ આવક
હતી તેથી તેવણુનુ પુરૂં થતું હતું, બાકી નહીતો
કે મામાના વારસા સરખા આઈતા દલા-
ઓ તો એક નહી પણ ઘણા હોય ત્યારેજ
આવા ખરચો ચાલી શકે.

હોળીની રાતની ખાતાની ટેબલ ઉપર
મોટાંબાઈ મેહરીએ મચાવેલા ચકચકિત
મહિમા વચે મનચેરજી શેઠના મનમાં
આ સંઘળા અર્ચના ખાસો રમી રહ્યા હતા.
દસ કે પંદર વર્ષ કરતાં આજે એ ખરચો
એમને ભારી પડતા હતા, તેમ દસ પંદર
વર્ષ ઉપર આટલાં બધાં ખાતાં પીનાર
નહી હતાં. મનચેરજી જોતા હતા કે આજે
બાહારનું માણસ કોઈ જમવા આવ્યું નથી
તે છતાં ટેબલ મોટી મંડાઈ હતી. અને
મેહરી બાહારનાઓને જમાડવા માગતી હતી
તેઓ જો આવત તો ટેબલને એક છેડેથી
કદાચ ખીજો છેડો દેખાય નહી એટલી તે
વધી જાત.

આ વિચારો વચે મનચેરજી શેઠનું ધ્યાન
ભીખા અને વીકા વચેની કાંઈ ગડબડ ત-
રફ ખેંચાયું. ભીખાભાઈને રામસતી મા-
છલી ગમતી હતી અને વીકાભાઈને છમ-
નાની માછલી પસંદ હતી, પણ બબરચી
ધોળની માછલી લાવ્યો હતો, તેથી નહી
ભીખા કે નહી વીકાભાઈઓ રાજી થયા.
મારા દીકરાઓને આજે માછલી ગમશે
નહી એમ મેહરબાઈ જાણતી હતી અને
માછલી આવી તેવી અગાઉથીજ તે બોલી હતી
કે “મરેરે! આજે માછલીનો શો દાટ વ-
હ્યો કે નહી રામસ મળે કે નહી છમના
મળે? મરેરે! મારા દીકરાઓને સારું મારો
જીવ બળી જાયછ, પણ સગણને વાસતે
ધોળ મંગાવવાની ફરજ પડી.”

આ બચાવ આ બેહુ ભાઈઓને વાજ-
ખી નહી લાગ્યો. પેહલાં તો તેઓ એકમ-
તથી બબરચી ઉપર અને પછી પોતાની
માની ઉપર ખીજવાયા—કાંકે આજનું મા-

હાવરું તેમની બેહુની મરજીનું નહી હતું—
પણ પછી તેઓ પોતપોતા વચે અથડા
કેમકે એકે કહ્યું કે “જો છમના આવતે
તો હું નહી ખાતે” અને ખીજો બાલ્યો
કે “રામસ હોતે તો હું આજે ભુખે રહેતો.”

પણ ખીજાં બચ્ચાંને ધોળ પસંદ હતી.
હીલુએ સુચના કીધી કે સાહસ વડે તળે-
લી ધોળ સ્વાદ લાગશે, પણ ભાઈઓ તેને
ધમકાવી પડ્યા “જે મુગી મર! તે માછ-
લી ખાધેલી ઘણી તે વળી એમને શિખ-
વવા આવેછ.” પોતાના દીકરાઓને આમ
માછલી વિષે દિલગીર જોઈને મેહરબાઈને
ઘણુંજ લાગી આવ્યું. પણ મનચેરજી શેઠે
તેને સુજ પાડી નહી ત્યાંસુધી તે સમજી
નહી કે દરએક જણને ભાવતી જુદી જુદી
માછલી અગર બજારમાં મળી હોત તોપણ
તે લાવતાં કેમ પાત્રવત?

થોડીવાર વળી ખીજાં વાનાઓ તેઓ મુગાં
મુગાં જમ્યાં અને જાજી વાત ચાલી નહી.
માછલીથી રીસાયલા ભીખાભાઈને રીજ-
વવા તેની માએ જરા વાત છેડી. “દીક-
રા ભીખુ, આશીસના કામપર હવે તુંને સો-
હવાયછ કે મરેરે?”

“મુદલ નહી.” ભીખાભાઈએ મોટા
ભપકારથી જવાબ દીધો, “સહવારથી સાંજ
સુધી ટેબલ સાથ જોતરાઈ રહેતાં જીવને પુ-
છવું પડેછ. કેથે જોવાજાવવાનું તો ખનતુંજ નથી.”

“ઓ મરેરે! મારા દીકરાને કેવી મે-
હનત પડતી હશે!” તેની માએ દયા ખાધી.

“પણ આશીસના ખીજા કલાર્કોને તો
વધારે વખત વધારે મેહનત કરવી પડેછ
જો” મનચેરજી શેઠે ઠપકાની ઢબમાં આ
દયા ખાતી માને ચૂપ રાખી. “કુવા માગ
કે તારા દીકરાને એથી વધારે મેહનતનું
કામ મળ્યું નથી. ભીખા, કેઈ લવંગની
લાટીપર જવા સારું તુને વખત જોઈધેછ?
રોજ ખંડસ્ટાંડ વાટ જોતું હશે.”

“મરેરે! રોજ મરધી ને મરધી ખાતાં તો
બહુ મોહર મોળ આવેછ. હીજા! મુવા

તુને બટક કે કીડ કાંઈ મળતું નથી કે બસ મરધી ને મરધીજ ખવાડવા કરેછ?" ઉપલી વાતની વચે આ નવી પંચાત નિકળી આપ્પાથી ભીખાભાઈની ફરિયાદ બંધ પડી.

એ વળી દીકરીજની ફરિયાદ નિકલી. હીલ્લુને રાજ મરધી ખાતાં ખાતાં મોહડે આપી ગઈ, ને તે હીજ બબરચીને ખાનાની વચે ગાળ દઈ પડી. "મુવાને મેં સાતસો વખત કહ્યું કે મારી દીકરીને બતકનો શોખ છે, તેથી જગ સારે રૂંદ દાહડે મરધીની સાથે બમે બતક રાસ્ટ કરી લાવ." મેહરબાઈએ પોતાની દીકરીની તરફેણ ખેંચી, "પણ હીજ તુખી કેથોએવો શોખ છે કે કઠી કહીયે તેમ રાંધતો નથી."

હીજએ બચાવ કીધો કે બતક ઘણા મોંઘાં હતાં. "હોયે! મુવા તારેજ ત્યાં બતકનો દાટ વળી ગીયો!" મેહરબાઈએ તેને ખેટો પાડ્યો. "ફરીથી જો એમ મારાં બચ્ચાંની મરજી પ્રમાણે બમે બતક રાસ્ટ નથી કીધાં તો તારા પગારમાંથી બતકના પૈસા છાપી લેવરા."

"નહી, નહી, રાસ્ટ નહી," માતાની આટલી માયાથી હીલ્લુ રાજ રહી નહી. "રાસ્ટ શું મુવું લુખું લુખું? મને તો કાંદામાં બતક ગમેછ. કાંદામાં રાંધે તો રાંધજ નહી તો રાંધતોજ ના."

"અહુ, આજે બપોરથી તું આપ્રીસમાંથી ક્યાં ગયો હતો?" અંહી વળી શેઠ બાવાએ પોતાના વડા "નાન્લા શેઠ"ની પાસેથી કામનો હિસાબ પૂછ્યો. "તણુ વાગતે મને તારું કામ પડ્યું ત્યારે જોવુંછ તો તું મળે નહી."

"હાજી. પેસતનશાહ ચીનાઈ સાથ જરા અગતનાં કામે ગયો હતો." અહુએ ખીહતાં ખીહતાં જવાબ દીધો.

"અગતનું કામ? ક્યાં?"

"મુંબઈ બેંકમાં શેઠને એક દસતાવેજ ઉપર મારી શાખ જોઈતી હતી. આવા મોટા માણસે મને એક અરજ કીધી તે કેમ ના ખાડી શકાય, બાવા?"

અહુ તદન જીહું બોલ્યો હતો. તે તો પેસતનશાહ ચીનાઈ સાથે પાલવા બંદર ઉપરના પોંહચખાનામાં મોંઘાં મિથાનો જમવા ગયો હતો.

"તું જીહો છે. હું માનતો નથી," મનચેરજી શેંડે કપકો આપ્યો, "કોણ જાણે ક્યાં રખડવા ગયો હશે? પણ ગમે એટલાં અગતનાં કામેથી મારી રજા વગર જવાનો તુંને હક નહી હતો. ફરીથી જો એ ચાલ ચલાવશે તો શિક્ષા પામશે." અહુ આ અપમાન મુગે મોહડે ખમી ગયો અને એર મનમાં ખુશી થયો કે એટલેથીજ પળું.

"પણ કારીચાવલ નહી મળે?" વળી ટેબલના વચલા ભાગ ઉપરથી ગડબડ નિકળી. "કાં? શું આજે હીલ્લુ અદગાઈ તેથી હું મારા રાજના કારીચાવલ નહી ખાઈ?" વીકાભાઈને દરરોજ રાત્રેથી ચાવલ ખાવાનો શોખ હતો, પણ આજે મોટું ખાનું હતું મોટે બબરચીએ ચાવલ મોંડી વાલ્યા હતા, તેથી વીકાભાઈ ખીજવાઈને તકાજો કરવા લાગ્યા. "માય, કારીચાવલ વગર પેટ કેમ ભરાય? એ શું જીલમ? જાવો મારે નથી જમવું."

"ઓહો! મોટા શેઠ એમ જરા જરામાં રીસાઈ ના જાવો," તેના બાપે ટાહકો પુચ્યો.

"નહીરે મરું! નહીરે મરું! એમ રીસા ના વીકાજી. હોંબ્યા હીજને બસ કાંઈએજ હસ્તક લાગ્યુંછ કે ટેબલના મોટાં ખાનાપર બસ ચાવલજ નહી રાંધતો. મરેરે મારા બાપ! હું જાણ્યુંછ કે તુંને રાજ ચાવલ જોઈયેછ. મારા દીકરાની કોણ જાણે કેવી આંતરડી ચેડવાતી હોશેરે મરું!"

"રાનું? આટલુંબધું ખાવાનું છે ને, શી ધાડ આવી કે વળી ચાવલ જોઈયે?" અહુભાઈએ ચાવલની સામે તકરાર લીધી.

"મુગો બેસ નહીતો રકાખી છુટી મારશ." વીકાભાઈએ અહુભાઈને, બાપ સાંભળે નહી તેમ, રકાખીની ઈસારતથી ધમકી આપી. અહુભાઈ મુકી બતાવવાં જતો હતો, પણ તેવામાં "વીકા, પુરીંગ રે

પેસતરીની સાથે આવલ હોય કે?” વડી બેઠન આલીએ ટેબલનો કાયદો ઠાંકી બતાવ્યો.

“હું હવેથી એ ભૂલ થવા નહીં દબરશ” મેહરબાઈએ ધારા પ્રમાણે દીકરાની દયા આપી. “દીકરા વીકાબાઈ, આજનો દાહડોતો માફ કર મરે. આજે કારી આવલ નથી તેમ મેં સુરંગા સાથનું આધસ્ક્રીમ કરાચુંછ તે તો તુંને ગમેછ, ને તારે જોઈએ એટલું પેટ ભરતું જમજે બાવા.”

વીકાજીને માની આ સુચના મનભાવતી હતી, તોપણ બપોરની ખાતર તેણે બતાવ્યું કે જાણે તેરાજી થયો નહીં હોય. ખરી વાત એ હતી કે વીકાજીએ આજે ખાતા ઉપર એક ગ્લાસ વધતું લીધું અને તેના પેટમાં લગાર જીવાદા આગ પડી હતી. ભીખાબાઈ તો ખારા ત્રણ ગ્લાસ નોશ કરી સુત્યા હતા, અને એકાંતે તેના બાપે પોતાં અટકાવે તેથીજ તેણે હાથ ખાંચ્યો.

અફબાઈને તો આધાની દસ મિનિટ અગાઉ ખાંડીથી પેટમાં સટકન પાડવાનો ધારો હતો, અને તેથી તેવણ બાપની હરસે અગાઉથીજ પોતાનું તોહફું—ખરાખર બોલીયે તો ગરમ—કરી આપ્યા હતા, અને ટેબલ ઉપર ધારા પ્રમાણે જે બે ત્રણ ગ્લાસ વાંઈને ઠોકયો તે તો જીવો.

દુકમાં મેહરબાઈના દીકરાએ જેમ આવે તેમજ ખીવે પણ બાહાર હતા. બાપની ધાકને લીધે આજે તેઓએ વધારે પીધું નહીં હતું, પણ બાપની ગેરહાજરીમાં તેમની ટેબલ ઉપર જોઈ લેવો દારૂનો દાર. આજે જરા જરા શરાબની ગરમીથી ભાઈએ માત્ર ફરિયાદોજ કરીને રહ્યા હતા, પણ બાપ નહીં હોય ત્યારે તો ધણીવાર ખાતાં ખાતાં તરિયાપાવની બાજી ચાલતી હતી અને ભાઈ ભાઈએ એકેકનાં ધોબણાં રંગવા સિવાય છુટા પડતા નહીં હતા.

પ્રકરણ ૬૦ મું.

નાનલા શેઠનું કરજ મોટા શેઠે અદા કરવું.

ખાનુ ખાઈ રહેવા આપ્યા પછી અફબાઈને નામની એક ચીકી આવી અને તે વાંચી તેણે બધાંની વચે જાહેર કીધું કે પેસતનશાહ ચીનાઈ આજે રાત્રે નવ વાગતે આપણને મળવા આવવાનાં છે.

આ ખબર કોઈને ગમી, કોઈને નહીં ગમી—કોઈ ખુશી થયા, કોઈ દિલગીર થયા. પેસતનશાહ ચીનાઈ એક ખીજા પૈસાદાર સાહેબજાદા હતા. ધણા શોખિન, મોજલા, પ્રસિદ્ધ અને કેટલેક દરજે જાહેર માણસ હતા. તેવણનો પણ ખર્ચ મોટો હતો, ખર્ચ પ્રમાણે તેવણની આખર પણ મોટી હતી. તેવણ બેટ સોગાદથી લોકોને ખુશી કરતા, કામકાજ અને ધરાકીમાં લોકોને વરતાવતા હતા. મેહરબાઈ પોતાના દીકરાએ સાથની તેવણની દોસ્તીથી મ-

ગરર હતી. “માય, મારા દીકરાએ અખર્ચ રહ્યા સારા સારા માણસોમાં ફરેછ” એમ તે વાત કરતી તે પેસતનશાહની સંગતથી કરતી હતી.

પેસતનશાહ પોતાના ઘેરમાં આવે તેથી મેહરબાઈ ખુશી હતી. આજે હીલ્લના “દીવાને દહાડે” તે ઝોંઝોતો આવેછે તેમાં મેહરબાઈએ શુભ વધાઈ માની લીધી. અફએ દરખાસ્ત કીધી કે શેઠ આવે ત્યારે દિવાનખાનામાં બધાંજાણે એકઠાં થઈને ખીચડા કરવો નહીં. મેહરબાઈને એ સુચના ધણી પસંદ આવી. ભીખા અને વીકાએ કાંઈ શેઠની જાજી પરવા કીધી નહીં, પણ નાની સુનઈને એ વાત ગમી નહીં. માએ હુકમ કીધો કે સુનઈએ અને હીલ્લએ દિવાનખાનામાં આવવું નહીં, પણ આલીની સાથે અ-

જાસીવાળા ઘોરડામાં મેરી ફરંગનને લઈને વાત વગત કરવી.

મેરી મેહરબાઈના ઘેરમાં એક “ગવર-નેસ” હતી. બરોબર બોલીએ તો તે સુધ-રેલી ફરંગન આવા હતી. તે સાધારણ આવાઓ પોંડે સાડી અને ચાલીના પોશાક પહેરતી નહીં હતી, પણ મડમો પોંડે ગવન પહેરતી હતી. તે છોકરીઓને નહવાડતી અને ચોટલા ગુંથતીજ માત્ર નહીં હતી, પણ તે છોકરીઓની સંભાળ અને સોહજતન લેતી હતી. વળી તે થોડું ધણું ઇંગ્લિશ બોલતી હતી મોટે મેહરબાઈએ પોતાની દીકરીઓને શિ-ખવવાનું કામ પણ તેને સોંપેલું હતું. અને વધારે અભ્યસની વાત એ હતી કે મેરીએ મેહરબાઈના ચોક્કસ દીકરાઓને પોતાની ચોટુંગીજ ભાષા શિખવાના પણ તેઓમાં શ્રેષ્ઠ પેદા કીધા હોત. એ રીતે મેરીની પદવી મેહરબાઈનાં ઘેરમાં માત્ર આકરડી આવા કરતાં ચહડતી હતી.

મેરીની સાથે પાછલા ઘોરડામાં પેસત-નશાહ શેઠ આવે ત્યારે ગોંધાઈ રેહવાનું મેહરબાઈની દીકરીઓને ગરબું નહીં. “કોણુ મુવો મોટો, શાબતો, શેરીયો આવ્યો કે એને સારું હું પછવાડે ગોંધાઈ રહું?” સુન-ધએ પોતાની બેહનો આગળ વાંધો લીધો.

“મુવો સીપલો ફગ? માય અમથાંજ તેના ઉપર મરી પ્રીટી” હીલુએ ટેકો આપ્યો. “મારું જો આવતું હોયતો મુવાની ઉભા પેળની પાછડીપર એક ઘાલ મારીને મુવાના ગળાંમાં આટા બધી મુકું. મુવો વળી આ-પણી ગમતો આધિલાસની અંદરથી જીવે, ને કમર ભાંગી ગઈ હોયની તેમ વાંકો વળી જાય. હસતો મેહરો રાખવા મહોડું તો ફોટું ને ફોટું, પણ અકલમાંતો ધ-સેલો હીરો! એવાને વાસતે આપણે કાં આપણું હસવા બોલવાનું છોડી દેયે?”

બેહનો આ વાંધો મુકવી શકી નહીં. હીલુ અને મુનાઈએ માતા હુકમની સામે દિવાનખાતામાં જવા આહુ તો તેને તેમ

જવાની છુટ હતી. આલીતો પોતાનો દીકરો રડવા માંડ્યો ને આવાએ ગમે એટલો ચૂપ રાખ્યો તોપણ ચૂપ નહીં રહ્યો તેથી તેને પોઠાડવામાં શેઠાઈ. મેહરબાઈના દીકરાઓને પણ પેસતનશાહ શેઠની કાંઈ બનજી પરવા દીસતી નહીં હતી. ભીખાએ ભ્યારે જોયું કે બાવાએ વાઘતની ડિકાંટર ટેબલ ઉપર રેહવા નહીં દેવાડી અને ઉંચી કરાવી ત્યારે ઘેરમાં વધારે વખત રેહવામાં કાંઈ સાર નહીં રહ્યો એમ જોઈને તે બાઈ ઘેરની બાહર આવ્યા.

આધા પછી ઘેરમાં રેહવાનો ભીખુભાઈનો ધારો નહીં હતો. તેને આગતે દરવાજેથી જવાની પણ આગસ લાગી. જમવાના ઘોરડાની બારી કુદાવીનેજ તે ઉતરી પડ્યો અને બાહર નિકળી ગયો. વીકાભાઈની તેમજ, પણ તકાવત એ કે વીકાભાઈ પો-તાના ઘોરડામાં ગયો અને માથા ઉપર એક લાલ ટોપી પેહરીને જગ આપરે દ-રકારનો દેખાયા વિના તે બાહર નહીં ગયો.

નાના દીકરા હીરજીના હજી એટલાં પડ વીખરેલાં નહીં હતાં. હજી તેને ગતે બાહર એકલો ફરવાની ખીલીક હતી. તે અને અહુભાઈ ઘેરમાં રહ્યા.

અહુને ઘેરમાં રેહવાની આજે મતલબ હતી. તે પોતાના બાપસાથ કાંઈ વાત કરવા માગતો હતો. તેની વાત તેને મનથી ધણી અગત્યની હતી. તે વાત કરવાને તેણે શેઠબાવાને એકલા પડવાની ધણી તક શોધી પણ લાગ બન્યો નહીં હતો. ખાનુ બાઈ રેહવા પછી ભી-ખાભાઈ તથા વીકાભાઈ ઘેર છોડી ગયા તે અહુભાઈને મનથી પીડા પતી, અને જેવો હીજુભાઈબેહનો સાથે મસતી કરવા પડી ગયો કે અહુભાઈને પોતાના બાપ આગળ એ-કાંતમાં વાત કરવાનો જોગ બન્યો.

“બાવા, મારી એક અરજ છે.” અહુએ તેવણ અગાસી ઉપર ન્યુસ પેપર વાંચતા હતા ત્યાં જઈને અરજ ગુજારી. મનચેરજી શેઠે કાંઈ જવાબ દીધો નહીં પણ માત્ર ચસમાની ઉપરથી બાહાર ડોળા કાઢીને

જેણું. “શેઝાવા, મને માફ કરશો, પણ મારો હાથ ભીડમાં આવી ગયો.”

“હું! હું ધારતોતોજ. કાંકે આ તારી અરજ કાંઈ નવી વાત નથી.” મનચેરજી શેઝાવા કકડાવીને બોલ્યા. “તારો હાથ ભીડમાં આવી ગયો, નહીં? કેમ કરતાં વાર?”

“કેમ તે હું પોતે સમજી શકતો નથી.” અદુભાઈએ બોલાસો કીધો. “કેટલી બધી કસર કરુંછ તે તોપણ કરજ ચહડયુંછ. હું અરજ કરુંછ કે મેં બોજમાંથી મને છોડવી લે્યા અને મને મદદ આપો.”

“મદદ આપું? કેતરમી વખત? તું જાણેછ કે એક વર્ષની વાત ઉપર તો મેં તારાં કપાલમાં ડામ દઈ તુંને કરજના બોજમાંથી છોડવ્યો?” મનચેરજી શેઝાવા કહાડયો. “તુંને દર મહિને ચાલીસ રૂપિયા તો કકત ગળવાં અર્થ દાખલ ધાડ ધધડાઉંછ તે શું બસ નથી? તારી બેરી ને છોકરાને અર્થ તું આપતો હશે કે તે બધાં ઉપરાંત પાંદેટ મની ઉડાવી નાખીને તે સાચું કરજ કીધું?”

અદુભાઈએ કશો જવાબ દીધો નહીં.

“કેટલું કરજ કીધું?” તેને ચૂપ જોઈને તેના બાપે સવાલ કીધો. “કેટલા રૂપિયાને ઘેર ગયો, કાંઈકેહશે?”

“૩૦૦૦ રૂપિયા જ.” અદુએ અચકતાં, અચકતાં, શરમાંતાં લજવાતાં આનાકાની સાથે આંકડો કહ્યો.

“તણ હજાર રૂપિયા?” શેઝાવાના ચેહરા ઉપર નાસિપાસી અને કુઃખનો દીઓ છપાઈ નીકળ્યો. “એટલા બધા રૂપિયાનું તે શું કીધું?”

“મારું પોતાનું એ કરજ નથી સુરખી. પણ પેસ્તનશાહને લીધે મને કરજ થયુંછ.” અદુભાઈએ પોતાનો ખ્યાલ કીધો. “હું બનતાં સુધી તો તમારી પાસે નહીં માંગતે, પણ મારી ઉપર કરજ આવી પડીછ. મને પેસ્તનશાહે ફસાવ્યોછ. તેણે મને સમજાવીને ભાગમાં લોનના સગાના વાચદો મથે લેવડાવ્યો. તેમાં મારે ભાગમાં ૩૩૦૦૦ ની ખોટ મળી.”

“તારું નખોદ જાયરે, એ નીચ કુકતા!” મનચેરશાહે શેઝાવા સર્દે હાથ મારીને અદુભાઈ ઉપર કકલ્યા. “તમે કુકતાએ ખા-પને મદદ આપતાતો શુવા, કમાવી આપતાતો રહ્યા, પણ સામા ખુદાર કરવા બેઠાછ!”

અદુભાઈ આંખોમાં પાણી લાવી ના-ચારીનો દેખાવ કરતો ઉભો અને શેઝાવા થોડા વખતમાં ઘણા નરમ પડીને બોલ્યા.

“અદુ, મેં છેલી વખત તારું કરજ આપ્યું ત્યારે તુંને સમજાવ્યું તે સમજું રદ કે? મેં તુંને કહ્યું નહીં કે આપણો વખત ખરાબ આવતો જાયછ? તારી માતા ભારી ખરચો મને ખુદાર કરતા જાયછ? આપણું માત અને ભરમ રાખવા સારું મોટા ખરચો જીવડા કરવા પડેછ? ખીજા હાથ ઉપર ધંધાની આવક ઘટતી જાયછ? મારા કરતાં વધારે હોજ્યાર ધણીએ ધંધો કરવાને બહાર પડેછ અને હરીફાઈ વધ્યાથી ઘરાફી ટુટતી જાયછ? એ કંગાલ કુકતા! એવા બારીક સમીમાં તે મારી બાજુ થઈ મને ઉગાળો કરી આપવો જોઈયે કે સામે મને ખુદાર કરવો જોઈયે?”

આ ગડબડથી મેહરબાઈ ગભરાઈને દોડી આવી બ્યારે તેણે પોતાના વરથી જાણ્યું કે આવી મૂર્ખ માની મોહકાણમાં તેના લાડમાં છગાવી મુકેલા છોકરાએ વળો નવું કરજ કીધુંછે ત્યારે તે પણ દુખી થઈ. તેણીએ પેહલાં તો અદુભાઈને ઘણો ઠપકો આપ્યો, પણ પોતાનું વડું ફરજંદ લા-ચારીમાં રડતું ઉભેલું તેનાથી દેખી શકાયું નહીં. તે પણ રડવા લાગી, અને બ્યારે જાણ્યું કે આ કરજ અદા નહીં થશે તો આવતી કાલે તેના દીકરાને જોલમાં જવું પડશે ત્યારે એ મા પણ દીકરા તરફની અરજમાં સામેલ થઈ. “માફ કરો મન-ચેરજી, અદુભાઈનો યુનાહ માફ કરો. ફરીથી એ એવી ચાલ નહીં ચલાવશે. પણ હમણા તો એને આ કુઃખમાંથી છોડવો. આપણો જનેતા દીકરો જોલમાં જઈને બેસે તે તમે કેમ જોઈ શકશો?”

અફ઼ભાઈએ કહ્યું કે હું પેસ્તનશાહની સાથે સહી આપીને ફરિયાદો અને લાલ-ચંદ દલાલ મને ધણો દમ ભરાવે છે. ત્યારે અંતે મનચેરજી શેઠે હવે ખીન્ને કશો રસ્તો નથી એમ જોઈને કરજ આપવાનું કબૂલ કીધું.

પણ તે કેવી ધ્યાનતથી? “ગંધા, તું અને પેસ્તનશાહ બેહુ ગંધેડા છે!” બાપે શિખામણ દીધી. “આમ દરએક વાતે ઠેઠ સહી આપે? સહી આપીને તું બંધાયોછ, નહીં તો કે તું હજીખી આ કરજ વાવધથી થોભાવી શકતે. હું ભ્યારે નાનો હતો અને ભ્યારે તારી માના પૈસા મને મળ્યા હતા ત્યારે હંખી ધણું કરજ કરતો હતો, પણ તે વાવધા ઉપરજ. હું બનતાં

સુધી સહી નહીં આપતો હતો, અને તેથી ધણુંખી ડાહોવવું પડતું તો એક વાવધથી ખીન્ને અને ખીન્ન વાવધથી ત્રીજો એમ હું તે આશાનીથી ડાહવી શકતો હતો. મોટા મોટા વેપારીઓ પણ સેજ પુંજીએ મોટા વેપાર ચલાવેછ તે ફક્ત મોહડાંના વાવધ ઉપર. કબૂલાત ઉપર કરજ થાયછ તો તે લંબાવી શકાયછ અથવા ઉડાવીખી શકાયછ; અને આપણી આખર શુમાલ્યા વગર તે થોડું થોડું પતાવી શકાયેછ અને માંગનારને તદ્દન રડાવ્યા વગર સગવડ દેવું આપી રહીયેછ. કરજ કરવાની રીતજ એ છે કે વાવધ, નહીં કે ભ્યાં ભ્યાં હાથ દસકત આપી દેવા.”

પ્રકરણ ૬૧ મું.

ભાઈઓની જોડી.

શેઠાવા આ ૩૦૦૦ રૂપિયા કાહડી આપવા ઉપર કપાલ ફૂટીને ધણા દિલગીર દોલે અગાસી ઉપરથી ઉડી ગયા, અને મેહરબાઈ પેસ્તનશાહને માટે આઈસ્ક્રીમ વગેરેની વરદી આપવા ગઈ, ત્યારે અફ઼ભાઈ પોતાને આ નવી રકમ મળવાની આશા ઉપર ખુશી થતો ઉભો.

પણ તે જાજવાર એકલો પડ્યો નહીં. ભીખુભાઈ બાહારથી દોડતો આવ્યો અને પુછવા લાગ્યો કે “બાપ ક્યાં છે?”— “બાવા હમણાજ અંહીથી અંદર ગયા.” અફ઼એ પુછ્યું “શું કામ છે?”

“મજાહ છે મજાહ.” ભીખુએ ખબર કીધી. “મને રૂપ ની રકમ જોઈયેછ. પાહાલણદાર પાપરાંના પીરજશાહ પાસે રૂપાંની મુઠને એક મુંદર ચાલુક વેચવાનો છે. મને તે જોઈયેછ ને હું બાવા પાસે તેના પૈસા લેવા આવ્યોછ.”

“શું? એક ચાલુકના રૂપ રૂપિયા?”

અફ઼ભાઈએ ભાઈની અદેખાઈ અચરતીના આકારમાં ખતાવી.

“રૂપ રૂપિયે તો સસતો છે. રૂપાંની મુઠ સીપતા હાથમાં જડેલીછે.” ભીખુએ પોતાનો ખચાવ કીધો. “એવો ચાલુક કાંઈ હંમેશા મળેછ કે?”

“પણ તારી પાસે કેટલાખંધા ચાલુક છે. તે તો તું વાપરતો નથી, ને વળી બાવાને આ નવા ખર્ચમાં ક્યાં નાખેછ?” કરકસરીયા અફ઼ભાઈએ ઉડાઉ ભીખુભાઈને શિખામણ દીધી! “ચાલુક તુને શા ખપના છે? તે લઈને તું ક્યાં સવારી કરવા જવાનોછે?”

“હા, હવેથી હું દરરોજ થોડાપર ખેસીને ફરવા જવા માચુછ. માટે આ ચાલુક કામના છે અને વળી શોભાનો છે. પાપરાંનો પીરજશાહ મને આપેછજ ક્યાં? એ તો એની ખુદી માને માટે રૂપિયાની ગરજ છે તેથી વેચવા નિકળ્યોછ, પણ મને કે-

હજે રોકડા પૈસા લાવ, તેથી હું લેવા આવ્યો-
છ. અડુભાઈ, હું એ સાચુક ખરીદું તેમાં
તારે શું ગધું કે તું આડા આવેછ? તુને
શો હક છે?”

“કાંઈજ નહી. મારો હક નથી ભીખા.”
અડુભાઈએ જોધું કે ભીખો તો હકનો સ-
વાજ લાગ્યો ત્યારે તેને મળતો થઈ જમ-
ને, આમ નવાઈ જોવી રીતે ભાઈના ખ-
ર્ચાનાપણાની આડે આવવાની પોતાની
ખરેખરી મતલબ તેણે કહી સંભળાવી.
“જો ભીખા હું તુને ખરી વાત કહું? તું
આવા પાસે આજે પૈસા માગવા જશે તો
તેવણુ સીંહરડાશે, ને મારું કામ બિગાડ-
શે. હમણાજ મેં તેવણુ પાસે રૂપિયા મા-
ગ્યા, ને તેથી તેવણુનો મીનજ ગયેલોછે.”

“પણ તુને મળ્યા કે નહી?”

“હા. મોટી માયાકુટે આપવાને કમ્બૂલ
કીધા.”

“ત્યારે તારામાંથી મને રૂપ રૂપિયા
આપશે?” ભીખાએ તુર્ત ભાગ માગ્યો.
“તું આપે તો હું આવા પાસે નહી જાઉં.”

“મારીથી કાંઈ બને નહી.” અડુએ
સાફ ના પાડી. “મને જોઈએછ તેટલાખધા
તો મેં માગ્યા નથી, બધા માગવાની મારી
હિમતજ ચાલતી નથી. મોટે મને મુળમાં
આછા મળશે, ને તેમાં ખીન બાહારથી
કહડાવીને મને ભરવા પડશે, તેમાંથી વળી
હું તુને ક્યાંથી આપું?”

“પણ ત્યારે મને રૂપ રૂપિયા હમણાને
હમણા જોઈએછ તે?” ભીખાભાઈને મોટી
મુશકેલ નજર આવી. “પાંપરાનો પીરો-
જરાહ તો સાચુક બાહાર વેચવા જવાનો
હતો, પણ મેં તેને તુર્ત પૈસા લાવવાની ક-
ષ્ટતાતે ઘોભાવ્યોછ. જો હું રૂપિયા નહી
લઈ જવશ તો તે ખીનને વેચી નાખશે.
તું મને રૂપિયા આપ, નહી તો કે હું આવા
પાસે જાઉંછ ને તેવણુને સાફ કેડુંછ કે
બધા રૂપિયા તુંને એકલાને શા મોટે આપે?
જોવા તારો હક તેવાજ મારો હક. આપ-

જો બેહુ સરખા. મોટે તુંને જો આપવાના
હોય તેમાંથી રૂપ મને આપે.”

ભીખુભાઈના આ તકાળથી અડુભાઈ-
ને અપમાન લાગ્યું અને યુક્તિ ઉપજાવે.
પણ શું કરે? આગળ એજ પ્રમાણે બા-
પની આશીસમાં પૈસાની જૂટને મોટે ભાઈ
ભાઈએ અથડી પડ્યા અને પછી રસતા-
માં બાહાર નિકળીને મરાયા હતા તેમ કાંઈ
આજે શુભ દાહડે અને આપે હજી તો હ-
મણાજ મેહરબાનગી બતાવીછે તેટલામાં
બને નહી. મોટે અડુભાઈ હજી પણ ન-
રમ પડી મર્યો અને ભીખુભાઈને સમજ-
વા લાગ્યો.

“ભીખા તું બિહીછ શું કામ? જો પાં-
પરાનો પીરોજરાહ સાચુક વેચી નાખશે
એમ તું બિહીતો હોય તો કાલે રૂપિયા
આપવાનો વાયદો દબને સાચુક લઈ આવની.”

“પણ પીરોજરાહ તો પૈસા રોકડા માગેછ?”

“કાલના વાયદાપર થોભશે, એક ગત-
માં શું બાતું મોણું થવાનું છે? તુને જોઈ-
તો હોય તો જમને સાચુક લઈ આવની”
અડુભાઈએ સલાહ આપવા જોટલી ધીરજ
બતાવી. “વાયદા ઉપર હજારોનો વેપલો કરી
રોકાયછ. બાવાએ હમણાજ મને નસિહત
આપી કે એવણુ નાના હતા અને ગરીબ
હતા ત્યારે એકથી ખીનને વાયદા ઉપર હ-
વાલા આપીને વર્ષનાં વર્ષસુધી કામ લઈ
રોકતા હતા. તુર્તવેળા વાયદો આપ્યો તેથી
પૈસા પણ તુર્તજ આપવાની જરૂર નથી.”

“પણ પીરોજરાહ થોભે તેમાંનો મા-
ણસ નથી.” હજી ભીખુભાઈની મુશકેલ
આરાત થઈ નહી.

“તું કાલનો વાયદો દેશે ત આજે મુ-
કવી આપ્યા બરાબજ સમજશે.” અડુભા-
ઈએ હજી તેને આ કરજ કરવાની આશા
આપી. “તું તારે સાચુક લઈ આવની.
એક વખત માલ હાથમાં આવ્યો કે પછી
એ શું કરવાનોછે? કમળે એ ધાગના નવ
પાંદટ છે. પછીની વાત પછી થઈ રહેશે.”

“પણ કાલે પૈસા નહીં આપીશ તો પી-
રોજશાહ તુફાન કરી મુકશે.”

“ત્યારે તુંબી તુફાન કરજે. એવી નજી-
વી રકમને વાયદા ઉપર ઉડાવ્યા કરવાનું
કાંઈ ભારી નથી. આપનાર કંટાળતો નથી,
તેટલો જલદી માગનાર પોતેજ કંટાળી જાયછ.”

અંતે ભીઆ રૂપિયા લીધા વગર પી-
રોજશાહ પાપરાંને ત્યાં પાછો ગયો. પીરો-
જશાહનું ઘેર માહીમના દરિયાકિનારા ઉપર
મનચેરજી શેઠના ઘેરથી માત્ર થોડુંજ દૂર
હતું. તે એક નાનો, સારો, ગરીબડો બેઠો
બંગલો હતો. પીરોજશાહ પાપરાંનો આગ-
ળ સારો વખત હતો, અને ભ્યારે મનચે-
રજી શેઠ પાસે પૈસા નહીં હતા ત્યારે પી-
રોજશાહના આપ ધણી જાહેજલાલીમાં
હતા. પણ શેરસટાના વખતમાં તેવણ ખુ-
વાર થઈ ગયા અને થોડા વખતમાં તેવ-
ણનાં કુટુંબનાં ઘણાંજણ મરી પણ ગયાં.
એકલો પીરોજશાહ પોતાની માને લઈને
આ માહીમના એકાંતપણમાં આવી રહ્યો
કે ભ્યાં પોતાનો અને પોતાની માનો ધણી
મુશકેલીએ નિભાવ કરતો હતો અને જેમ
આજે તે પોતાનો રૂપાંતી મુકનો આજુક
વેચવા નિકળયોછે તેમ કોઈ કોઈ વખત
તેને પોતાની જુદી માવતરના યુજરાણને
માટે અવારનવાર કાંઈ ઘણી વેચવો પ-
ડતો હતો.

“આવા બહાર ગયલા છે, ઘેરમાં નથી.”
ભીખુભાઈએ અડુભાઈની શિખામણ સુ-
જળ્ય પીરોજશાહ આગળ બાહનું કાઢાડ્યું.
“નહીં તો કે હું હમણાજ તમેને રૂપ
લાવી આપતે. કાલે તો હું અચીત લાવીશ.
હું આશીસમાં જવા અગાઉ તમારા રૂપિયા
પુગાડીશ. પછી તો બસ?” પીરોજશાહ
પાપરાંએ આ કબૂલાત માન્ય કીધી અને
ભીખુભાઈને પોતાનો કીમતી ઘણીનો કા-
હડી આપ્યો.

જે વખતે પીરોજશાહ ભીખુભાઈ સાથે
પોતાના બંગલાની બાહરે એટલા ઉપર વાતે

વળગેલો હતો, તે વખતે તેના કંપાઈડની
દિવાલની બાહરે વાલી નાની ગલીમાંથી બે
છોકરાઓ ઝડપથી નાસી ગયા તે નહીં પી-
રોજશાહ કે નહીં ભીઆજી જોઈ શક્યા
હતા. તેઓ ગોંધા જીવ લઈને નાસતા હતા,
અને તોપણ તેઓ એટલાતો હર્ષમાં હતા કે
તેમનું હસવું તેમના પોતાથી અમી શકાતું
નહીં હતું.

એ બે જણ શેઠ બાવાના બાકીના બે
“નાનલા શેઠો” વીકાજી અને હીરજી હતા.
હીરજીને કાંઈ વડા ભાઈઓની પેઠે રાત્રે
રખડવા જવાની ટેવ નહીં હતી, અને આજે
તે જમ્યા પછી પેહલાં બાહાર ગયોમી નહીં
હતો, એ તો વીકાજી પાછો આવી બેહસ
કરી તેને તેડી ગયો પણ તેઓ જલદી
પાછા ફર્યા, અને તોપણ મસ્તીમાં હતા,
કે જે મસ્તીમાં, તેમના એકરા ઉપરથી દે-
ખીતું હતું કે તેઓ કાંઈ વાંક કરી આવે-
લા હતા અને તેથી પોતાના ઘેર તરફ ના-
સતા હતા.

તેઓ ઝટ ગલીમાંથી નિકળીને માહી-
મના રસતા ઉપર બાહરે પડ્યા અને ત્યાંથી
તેમના બાપીકા મેહલ “માહીમ કાસ્ટલ”
ના દરવાજા ઉપર દોડી જવા માટે માત્ર
તેઓએ થોડાજ વાર વટાવવાના હતા આપના
દરવાજામાં પેઠા કે તેઓ સલામત હતા અને
સલામત રહ્યા એટલે વધારે જોશથી હ-
સવા લાગ્યા. ખુશાલી વચે તેઓએ બંગ-
લામાં સંધિ રસતે જવાનાં એટલા અને
બારણાં પણ ગણકાસ્યાં નહીં. બંગલાની
એક પાંખ બાહાર નીકલી આવેલી હતી
તેનાં ભિંયતલીયાંની બારી કુદાવીને તેઓ
અંદર ગયા અને લાગલાજ પોતાની બેહ-
નો અને ભોજન “અગાસી વાળા એર-
ડ” માં હતાં ત્યાં દોડ્યા.

વીકાજી અને હીરજીને હેઠઢથીજ ખ-
બર મળી કે શેઠ પેસ્ટનશાહ ચીનાઈ મ-
ળવા આવેલાછે, પણ બાવાનો અને મા-
યનો હુકમ છે કે છોકરાંઓએ દિવાનખા-
નામાં એકઠાં મળી ખીચડા કરવો નહીં

માટે “અગાસી વાળા ઓરડા” માં છો-કરીઓ મેરીની સાથે છે. આ બે ભાઈ-ઓને પણ તેવું જ જોઈતું હતું. તેઓ દિવાનખાનામાં જવાને લાયક હાલતમાં જ નહીં હતા તેઓ જે મસતી કરી આપ્યા તેમાં તેમના પગ દરિયાના કિનારા ઉપરની રેતી અને કીચલથી ખરડાયલા હતા, અને દોડતાં તેમનું અંગ સઘળું પસીને ગરકાવ થયેલું હતું. વળી તેઓ પોતાની આજની બાહદુરીની મજાહ પોતાની બેહતો આગળ કેહવાને તલપી રહેલા હતા, કે જે મા આપ અને પેસ્તનશાહ ચીનાઈના દેખતાં દિવાનખાનામાં તેઓ કહી રાકત નહીં.

“અગાસીવાળા ઓરડા” માં હીલ્લુ અને સુનાઈ ફરંગત મેરીની સાથે જ હતાં, તથા વડી બેહત આલી શેઠ પેસ્તનશાહ ચીનાઈને માટે ગીતની ચોપડી લેવા આ-વેલી હતી. તે ત્રણે બેહતો નાના ભાઈ-ઓની આ દોડદોડી અને નાહસ ભાગ-થી અચરત થઈ. “શું છે? શાના ખીહો-છ ભાઈઓ?” આલીએ પૂછ્યું.

“ખીહીક? ખીહીક કોણ છવાની હોય?” વીકાજીએ જવાબ દીધો અને બેહુ ભા-ઈઓ હસવા પડ્યા “અમે ખીયેલા નથી પણ ગરમ થયેલા છીએ. ખુબ દોડ્યા છ કેમ હીજી? કેવી મજાહ પડી?”

“દોડ્યા? કાં દોડ્યા? એવી શું ચોરી કીધી કે દોડવું પડ્યું? કહી દેવો મને.” આલીએ તકાળે કીધો.

“હૈ? તું કોણ પૂછનારી?” વીકાજી તાણ કીધું. “વાત ઘણી હસવાની છે પણ તું સેહલ સુજે પૂછેતો તો પૂછ. તાણ કીધું કેની, તો અમે કાંઈ કેહવાના નથી.”

આમ કહી વળી પાછા બેહુ ભાઈઓ હસવા લાગ્યા અને આર્તનજ નહીં પણ ત્રણે બેહતોને શું છે તે જાણવાની ધ-ણી જ ચટપટ થઈ.

“જો સાંભળો,” બેહતોના કાલાવાલાથી વીકાજીએ વાત ચલાવી, “હમણા કેની હમણા તે અમે એક ધરતીકંપ કરી આ-

બાજી—પેલા પીરોજશાહ પાપરાંના બંગ-લાની બારી ભાંજી આપ્યા. ભાગ જોગે પીરોજશાહની માય પેલી ધરડી ડાસીબાઈ બારીએ જ બેઠેલી, મારા પથરે તેની બા-રીનો કાચ ભાંગ્યો તો ભાંગ્યો પણ ડાસીનું કોઠું જ રંગાઈ ગયું.”

“તે કેમ જાણ્યું કે રંગાઈ ગયું?” હી-રજીએ હસતાં હસતાં પોતાના હસવા પ-ડલા ભાઈની બૂલ ભાંજી. “પથરે કાચને વાગ્યો ખરે પણ ડાસીબાઈ ડાસીને વાગ્યો કે નહીં તે તો કોણ જાણે?”

“વાગ્યો જોઈએ. જો વાગ્યો નહીં હોય તો હું હાથની કલમ કરી આપું” વીકા-જીએ શરત બકી.

“પછી? પછી? ભાઈ પછી શું થયું?” આલીતો આ વાતની દરકાર કીધા વગર ગીતની ચોપડી લઈ દિવાનખાનામાં ગઈ-તેને આ ભાઈઓની તુફાની સંગત કરતાં પેસ્તનશાહ ચીનાઈની બપકાદાર સંગત વધારે પસંદ હતી—પણ હીલ્લુ અને સુ-નાઈ બેહતો ભાઈઓની આ મસ્તીથી મજ થઈને વધારે પૂછવા લાગી. “પછી? પા-પરાંની ડાસીએ તો ફફડીને ઝેર ખાધું હશે?”

“એ કોણ છે? મરીગીયા મુવા! એ કોણ હાથભાંગાએ મારી બારીનો કાચ ભાંગ્યો? ઉભો રહે, મુવા, હમણા તુને પ-કડાઈજી” એમ ડાસી તો ગાળ દેવા પડી. વીકાજી ડાસીના આવાજની નકલ કરીને બેહતોને હસાવા લાગ્યો, અને બિચારી એક ગરીબ ડાસીને નુકસાન કરવાના હેવાલથી બેહતો ધણી જ ખુશી થવા લાગી.

“પણ રાંતની તાકાત શું કે આપણને પકડે? કેમ વિકા?” હીરજીએ હસીને ભા-ઈની સાક્ષી પૂરાવી. “પેહલાંતો રાંત ડાસી મરવા પડેલી—દખમે જવાની ધડીએ આ-વેલી—રાંત ખૂમ તો ધણી પાડવા ગઈ પણ સાદજ આંધી નીકલે?”

“પણ એનો દીકરો પીરોજશાહ હતો કેની?” હીલ્લુએ પૂછ્યું.

“નહી. પીરોજશાહ તો આગલી ગમના

આટલા ઉપર આપણા ભીખુભાઈ સાથે કાંઈ વાતે ઉભેલો હતો. તે છાવાને તો અ-
બરબ નહીં કે હમે બંદાઓએ પાછલી બા-
રીએ કેવી બાહુકરી બતાવેલી હતી.” વી-
કાજીએ પોતાનાં વખાણ કીધાં.

“ઉભા રહે મુત્તા હમણા તુને પકડા-
જીજી’ એમ કરતી રાસી ઉઠી ખરી. રાત
રાસી અમેને પકડાવેજી શી રીતે? અમે
ઉભા રહીએ તો કે?” હીરજીએ હેવાનને
ટેકો આપ્યો. “જેવા બારીનો કાચ ખરંગ
દબને અફડાચો કે અમે બેહુ જણ લાગ-
લાજ નાહા.”

“પણ ત્યારે તમેને એ કાચ ભરી આ-
પવો પડશે, બાઈ.” અંહી હવે ફરંગન મેરી
જે સાંભળ્યા કરતી હતી તે વચે પડી. “એક
ગરીબ માણસને નુકસાન કરી તમે બચી
જવો એમ સમજતા ના. એનો દંડ ત-
મારે માથે પડશે.”

“લે, વળી મડમ સાહેબના માથામાં
રાઈ આવી દેખું?” વીકાજી મેરીની મ-

નક કરવા લાગ્યો. “કેમ કાલી મડમ?
કાંઈ તમેને ગાલ આવા ગમેજી કે શું?”

“જોઈએતો ગાલ દેવો. પણ હું તમને
કહુંજી, વીકા શેઠ, કે પીરજીશાહ તમારા બાવા
આગળ ફરિયાદ આવશે અને તમેને તથા
હીજી શેઠને બારીનો કાચ જડાવી આપ-
વો પડશે.”

“પણ તે ફરિયાદ કરવા આવે તો કે?”
આ બાઈઓએ બચાવ કીધો. “રાત રાસી
બારીએથી અમેને જોવા ઉભી થાય તેની
અગાઉ તો અમે કુટ થઈ ગયા. ને પીરજી-
જીશાહ પોતે એટલો વાતમાં પડેલો હતો
કે અમે શું કીધું તેની તેને ખબરખી નહી,
ને તેણે અમેને દોષાખી નહી.”

“ચાલ, મેરી, અમારે વાસતે શું છે?”
વીકાજી વાત ઉડાવાને વરદી કીધી. “કાશી,
આઈસ્ક્રીમ જે હોય તે લાવ.”

મેરી હાંક મારીને કાવલા આકરને બોલાવા
ગઈ અને કાવલાં છોકરાંએને માટે મેહરબા-
ઈની મોડેલો આઈસ્ક્રીમની પ્લેટો મુકી ગયો.

પ્રકરણ ૬૨ મું.

રાસી પડોસીની બારી અને પીરજીશાહ પાપરાંનો આપ્તક.

“કેવી મજાહ પડી હૈં હીજી?” હજી આ
બાઈઓનું હસવાનું પુરું નહીં થયું “બારી
સમરાવાનો અડધો રૂપિયો કાહડી આપ-
તાં રાસીતો એવી ફફડશે એવી ફફડશે કે—”

“ફફડશે? હું કહુંજી કે તમેને તે આ-
પવું પડશે”. ચીનીકાડીની પ્લેટો સાથ રૂપે-
રી અમચીએથી ચાલી રહેલા ખણખ-
ણાટ વચે વળી મેરીએ આ છોકરાંએને
ચોકાવ્યા. “જો તમારી જગ્યાએ હું હોયું
તો શું કરું તે જણોછો છોકરાં?”

“શું કરે? દેવલમાં જઈને પાદરી આ-
ગળ કનફેસ કરે? હૈં મેરી?” વીકાજી મ-
શકરી ચલાવી અને સધળાં ખડખડ હ-
સવા લાગ્યાં. “પણ મેરી, તારા ધર્મમાં

એમ હશે. અમે કાંઈ ખ્રિસ્તી નથી કે પા-
દરીને માનીએ.”

“નહી. એ ધર્મની વાતજ નથી.” છો-
કરાંએના ટોતટપા વચે મેરીએ શિખામણ
દીધી, “હું જો તમારી જગ્યાએ હોયું તો
રાસીબાઈની આગળ જઈને મારી મેજેજ
વાંક કપૂલ કરું, માફ માંગું અને કાચ સમ-
રાવાનો ખરચ આપી આવું.”

“ડાહી ધણી” હીલુએ બાઈઓનો બ-
ચાવ કીધો. “આપણે સાંભી શિક્ષા ખ-
મવા જઈએ! મેરી જો વાત લાવીજી તે?”

“પણ આજે બસ આઈસ્ક્રીમજ કે?”
હીરજીને વધારે બાતી આવ્યું. “મેરી અ-
મારે માટે ખીજું શું છે મંગાવતી?”

“આઈસ્ક્રીમ સાથે પેસતી છે.” હીલ્ડુએ યાદ આપી. “મેરી, મારે સારું મફત મંગાવ.”

“ને મારે વરે તો કરનકેક મંગાવને.” મુનઈએ શોખ બતાવ્યો.

મેરીના હાંક માસ્કાથી કાવલો મીઠાઈની રકાળીએ મુકી ગયો; અને વળી આઈસ્ક્રીમની સાથે કેક મફતપર મારો ચલાવતાં છોકરાંએ ગરીબ ડાસીઆઈની આરાખી ઉપર હસવા લાગ્યાં.

મેરીની શિખામણ તો, જે માણસો અંતકરણ શું અને પસતાવો શું તે સમજે, તેમને માટે હતી. ગુલીના દીકરાએ જે કાંઈ વાંક થાયતો કબૂત કરે એવા હતા. વાંચનાર યાદ કરશે કે ભ્યારે રસ્તમ ફક્ત રસ્તા ઉપર માતપર મેહરબાઈના લુછા છોકરાએના મારને લીધે પોતાના શેડનું પોસ્ટમાં નાખવા આપેલું ઉતાવળનું અને કામનું કાગળ વાપતસર પોસ્ટ કરતાં બૂલી ગયો ત્યારે, જેકે રસ્તમને પોતાનો કાંઈ વાંક નહીં હતો, જેકે તે વાંક પકડાય એવા નહીં હતો, તોપણ રસ્તમે પેહલી તકે હોરમજ-શાહ શેઠ આગળ જઈને તે વાંક કબૂત કીધો હતો. મેહરબાઈના દીકરાએને એમ વાંક કબૂત કરવાની કેળવણી મળેલી નહીં હતી કે જેથી તેઓ પોતાની “કાલી મડમ” મેરીની આ શિખામણ માન્ય કરે.

“મેરી, અમે કાંઈ જાણીજેઈને પાપરાંની ડાસીના કાચ બાંભ્યે નથી.” વીકાજીએ બચાવ કીધો.

“ત્યારે? ત્યારે? કેમ કરતાં બાંભ્યે?” બેહનોએ વધારે હર્ષથી પુછ્યું.

“ડાસીઆઈની બારીને મથાળે એક ઝાડની ડાંખળીપર વાગલું બટકેલું હતું. અમે તો તેની ઉપર પથર મારવા ગયા, તે બારીને અકસમાત વાગ્યો.”

“પણ મેરી આજે માથે ચંપીન મંગાવ્યો તે અમારે માટે નહીં કે?” હીલ્ડુએ માગણી કીધી.

“મંગાવ, મંગાવ મેરી. આજની મજાદ એકેક ચંપીનના ગ્લાસમાં પુરી કરીયે.” છોકરાંએને ચંપીન આપવાનો બાવાનો હુકમ નહીં હતો. પણ મેહરબાઈએ શેઠની હરસે ચંપીન મોકલ્યો અને કાવલો ધડી ધડી ફેરા ખાવા સાર બડબડતો તે લઈ આવ્યો.

મેરીએ શિખામણ દીધી હતી કે આપણાં દીલમાં પાપ નહીં હોય અને જે દિલ સાફ હોયતો રાતનાં નચિત ઊંઘ આવેછે. મેહરબાઈના દીકરાએ ચંપીનના એક ગ્લાસથી રાતના મજેથી ઊંઘ આવે એમ માનતા હતા.

“કાવલા, ફેરા ખાતાં ફકડેછ શાનો?” હીલ્ડુએ તેને પ્રમકાવ્યો. “વળી ચાકર લોકના પગ ફેરાજ ખાવા માટે બાદાએ ધડ્યાછ.”

પણ હજી કાવલાના નસીબમાં એક ખીન્ને ફેરા લખેલો હતો.

“વીકાજી શેઠ તમાને કોઈ પુછેછ.” તે પેગામ લાવ્યો.

“અત્યારે? કોણ છે? કાવલા તું આજખેછ?”

“હાજી. આપણી પટોશમાંના પીરોજ-શાહ પાપરાં છે” કાવલાએ આજખ આપી. અને એ નામ સાંભળતાંજ વીકાબાઈ ફગલાઈ ગયા.

“તે કોણને, મનેજ પુછેછ?” તેણે કાવલાને પુછીને આનાકાની બતાવી અને ભ્યારે કાવલાએ હા કહી ત્યારે તેની છાતી ધડકવા લાગી.

“પણ નબોદ ગીયા કાવલા, તે તેને ના કાં નહીં કહ્યું કે હું ઘેરમાં નથી?” વીકાજીએ ઠપકો આપ્યો.

“પણ હું શું જાણ્યું કે તે તમારો માગનાર છે અને તમે તેનાથી બરાઈ ખેસવા માગોછ? મને અગાઉથી કહ્યું કાં નહીં કે તેને નાકેહવી?” કાવલો તાણ કરવા લાગ્યો. મોટા લોકનાં ઘેરમાં પારસી ચાકરો ઘણીવાર બચ્ચાં છોકરાંએ સાથે તાણમાંજ વાત કરેછે. “વળી હીલ્ડુબાઈ કેહને ચાકરોના

પર ફેરા ખાવાનેજ ધડકાછે, તે ફેરા ખા-
ધને કેહવા આવ્યો ત્યારે કે ?”

“મર મુઠા તું કેહવાનો આવતો!” હી-
લુએ ધમકાવ્યો. “નહી આવતે તો સારું.”

“વારું કાવલા, એક ખીન્ને ફેરા ખા.”
વીકાળએ તેને પટાવીને કહ્યું “તું પીરોજ-
શાહને ઉડાવ. તે મારો માગતાર નથી,
પણ હું તેને મળવા માગતો નથી. કેહ કે
હું જમવા બેઠોછ, સીક છું, ઉધાવલો છું.
તારે ગમે તે કરીને પાછો વાળ.”

કાવલો ગયો અને હવે આ છોકરાએ ઉ-
પર મેરીની અહડતી થઈ. કાવલો તુર્ત વળી
નવો ફેરા પડવા સાર ફરડતો પાછો આવ્યો.

“વીકાળેક, પીરોજશાહતો નહી જતો.
એ તો ઘોઠવાની ઉપર બેઠોછ.”

“પણ પાળને પટાવીને કાઢાડતી !”

“કેમ કાઢાડું? એ તો કાંઈ રાવ લાવ્યોછ
ને કેહેછ કે તમે નહી આવશે તો શેક
ખાવાની આગળ રાવ કરીરા.”

હવે જ્યા વગર વીકાળના હાથમાં ખીન્ને
ઉપાય શે? તે બડબડતો મડબડતો ગયો,
પણ પીરોજશાહ પાપરાંની આગળ તો હ-
સીને ઘણો ડાહ્યો દેખાવા લાગ્યો. “આ-
હો પીરોજશાહજી? તમે છો કે? અત્યારે
રાત પડી તસરી લીધી? કાંઈ ફરમાસ?”

“અરે લાહેરી ના કર વીકાળ.” પીરો-
જશાહ એક દમ ગળે પડ્યો. “તેં આવે
મારા ઘેરપર પથર કાં માચ્યો? અને તું
ખારીનો કાચ કાં ભાજી આવ્યો?”

“પથર મારું? હા, હા, હા, હા,” વીકા-
ળએ વાત હસી કાઢાડવાના ઢોંગ કીધા.
“તમેજ તો કાંઈ પથર ધ્રુમવોછ? હા, હા,
હા, હા, પીરોજશાહ તમેને કોઈએ સજડ
પથરા આપ્યાછ.”

“અરે ઢોંગ ના કર. એવા ઢોંગ મારી
આગળ નહી ચાલશે.” પીરોજશા અહી-
રડ્યો.

“એટલે? તું કેહવા શું માગેછ? ગળે
પડુ!” વીકાળએ હવે તુંડાઈ બતાવી.

“તું અથવા તારો ભાઈ હીરજી, ખે-
માંથી એકે પથર માચ્યોછ.” પીરોજશાહ
ઘણી ગંભીરાઈથી તોહમત મુકવા લાગ્યો.
“તને બેહુ જણાવ્યો સારું હતા. મારાં
માય ખારીએ બેઠો હતાં, તેવણને પથર
વાગ્યો હોત; પણ જરામાં તેવણની આંખ
બચી ગઈ અને ખારીનો કાચજ ભાંગીને
રહ્યો. મુગો મુગો, સહવારને સહવાર મારો
કાચ પાછો જડાવી આવ, નહી તો કે હું
શેઠખાવાને ફહીરા.”

શેઠખાવા એજ વખતે દિવાનખાનાંની
અગાસી ઉપર ચંદની ઘેરવા બેઠા તેની
આ લોકને અપ્પર નહી હતી. તેવણ હેઠલ
ચાલતી આ ગડબડ સઘળી સાંભળતા હતા,
તેવણ તુર્તજ હેઠલ ઉતરી આવ્યા અને
“સાહેબજી પીરોજશાહ? શું ખીના છે?”
કરી પુછવા લાગ્યા.

પીરોજશાહે સઘળો હેવાલ કહ્યો. “મારાં
માય સાફ કેહછ કે જોડે રાત છે, તોપણ
ચંદનીથી તેવણે આ બેહુ ભાઈએને આ-
જખ્યા. વીકાળ બંગલાના અંધારા અંધા-
માં સંતાઈને નોકો તોપણ તેના લાંબાંકદે
તુર્તજ તેને આજખાવી આપ્યો. હું દલ-
ગીરછું કે વીકાળ આંધો એક નજીવા વાંક
નામુકેર જઈ સામા મને ગળે પડેછ.”

“ખારી વાત છે કે, વીકાળ?” મન-
ચેરજી શેકે થથડાવીને પુછ્યું.

“તદન જીવું છે જી. ડોણજણેકોણેએની
ખારી ભાંજી હશે ને મને ગળે પડેછ. હુંતે
અંહી આઈસક્રીમ ખાવા બેઠોછ. હું એક
કલાક થયો આપણા અગાસીવાળા અર-
ડામાં છું ને કશું જાણતો નથી.”

“અરે જો બલા, વાતમાં કાંઈ દમ
નથી,” પીરોજશાહ સમજવા લાગ્યો. “પણ
જીવું જોલવું એ મહાપાપ છે.”

“પીરોજશાહ, અમસથી પટપટમાં કાંઈ
ફાયદો નથી.” હવે શેઠખાવાએ તેને પણ
જરા દમ ભરાવી લાહેર સહી ધનસાફ અ-
લાવ્યો. “તમારા કોઈ સાક્ષી છે?”

“સાક્ષી કોણ હોય? સાક્ષી મારાં જીદાં

માય. તેવણની આંખ ડુરી ગઈ નહીં એજ બસ છે, તેવણની આંખે સલામત છે અને હા, તેજ આંખેએ તેવણે વીકાળનો હાથ પથર ફેંકતાં જોયો.”

“વાત ધણી નજીવી છે. વીકા.” શેઠ બાવાએ વાંક મનાવા સારૂ ધીરજ આપી. “વીકા, જો વાંક કીધો હોય તો માની દે.”

“પણ સાહેબ વાંક કીધો હોય તો કેની?” વીકો ખરું કહી દેવું કે નહીં તે વિષે ધણી આનાકાની વચે અંતે જુહું બોલવાના પોતાના ઠરાવને વળગી રહ્યો. “પીરોજશાહને મેં એક દાહાડે ગાલ દીધી તેનું એ મારી ઉપર વેર લેવા નિકળ્યો.”

“વીકાજી, એ સારાં માણસની રીત નથી હો!” પીરોજશાહ બાચાર થઈ બોલ્યો.

“તારા કરતાં હું વધારે સારો માણસ છું, જુહા.” વીકાજી તેની ઉપર ઉતરી પડ્યો.

“જરાવાર ખેસો પીરોજશાહ, હું હમણા આપું છું.” આમ કહી શેઠ બાવા માળા ઉપર નાના દીકરા હીરજીને પુછવા ગયા. એ નાના શેઠ પોતે પણ વાંકમાં હતા, એટલે દાદર ઉપરથી હલુસે ઉતરી આવી આ સંઘળી ગડબડ સાંભળતા હતા. પોતાના બાપને અંદર આવતો સાંભળી તે ચોરની માફક પાછો સરી જઈને અગાસીવાળા ઘોરડામાં અગાઉથી બરાઈ ગયો, અને વળી છોકરીએ આગળ હસવા લાગ્યો— “બાવા આવેલ! બાવા આવેલ! અબાડા હો! જાણે કાંઈ જાણતાજ નથી.”

મનચેરજી શેઠ ગુસામિર ઘોરડામાં આવ્યા અને હીરજીને પુછવા લાગ્યા. “ખરું કેહજો હીરજી કે તું ને વીકો ખે જણ આજે ગતે પીરોજશાહની બારી બાંજી આવ્યા છ કે નહીં? ખરું કેહજો. બારી બાંજી હશે તે હું માફ કરીશ, પણ તું છુપાવશે તે નહીં માફ કરીશ.”

રમે હીજીબાઈ વાંક કબૂલ કરી દેય, તે ખીછીકથી તેને ચેતાવવા વીકાજી છુપો બાપની પછવાડે ગયો હતો, અને બાપ

બાપે હીરજીને અંદર પુછતો હતો. ભારે વીકાજી પછવાડેથી સંતાઈને નામુંકેર જવા દૂરથી હીરજીને ધસારત કરતો હતો.

“બારી શું? ને કાચ શું? ને વાત શું?” હીરજી જો કે ચૌદ વર્ષનો નાનો હતો, તોપણ જણ જુહા બાધાઓની પુઠનો હતો, એટલે જુહું કેમ બોલવું તેની કેળવણી પુરતી પામી ચુક્યો હતો. “બાવાજી, આજે મેં તો પીરોજશાહનું ઘેરખી જોયું નથી. અમે અંહીના અંહીજ છીયેજ.”

હવે શેઠ બાવાની ખાતરી થઈ કે તેના દીકરાએ તો વાંક નથી, અને દીકરા દીકરીએ ની ધીરજ આવી કે માથેનું વાદળ પડી ગયું.

પણ તેમ નહીં હતું. શેઠ બાવા ખુશી થઈને હેઠલ પીરોજશાહ પાપરાંની બૂલ સમજાવવા જતા હતા, તેવામાં મેરીએ એકા બાળ્યો. તે ફરંગત આયાને છોકરાએએ “કાલી મડમ” કરીને ખીજવી હતી તેથી છોકરાંઓની ફરંગત શિક્ષકની પદવીને અપમાન લાગ્યું, અને તેના ખારમાં તેણીએ સંઘળું કહી દીધું.

“શેઠ આ છોકરાએ જુહું બોલે છે.” મેરીએ સંઘળું કહી આપું. “પણ જો આ નજીવું જુહું જવા દેશું તો ખીજવાર કોઈ વધારે મોટો વાંક કરશે, મોટે અત્યારથીજ દુકમ ડામવા જોઈએ. ડાસીબાઈની બારી બાંજવાની બધી વાત ખરી છે. વીકાશેઠ અને હીરજીશેઠ સંઘળું કબૂલ કરી કેવારના તે વિષે અંહી આવીને મળહ ભાગવે છે અને હું તેઓને કેવારની સમજાવું છું.” હવે કબૂલ કરવા સિવાયે ખીજો કશો ઉપાય રહ્યો નહીં; અને શેઠ બાવા પોતાના દીકરાઓ કેવા લુછાં છે તે વિષે ધણા દુખી થતા હેઠલ પાછા ગયા.

પોતાના દીકરાઓની એવ ઉધાડવી તે પોતાનીજ એવ ઉધાડવા જેવું સમજીને મનચેરજી શેઠ પીરોજશાહ આગળ વાત ઉડાવી અને પોતે પણ જુહું બોલ્યા. “ખી

પીરોજશાહ, હું દલગીર છું કે મને ખરું શું છે તે માલમ પડતું નથી. મારા દીકરાઓને કદાચ વાંક હોય અને કદાચ નહીં પણ હોય. તોની તમોને દંડ થાય તે ઠીક નહીં. કાલે સહવારને સહવાર તમારી બારી હું સમરાવી આપીશ. અડધા રૂપિયા કે રૂપિયામાં કાંઈ જીવ નથી.”

“મારા સરખા ગરીબને તો સાહેબ અડધા રૂપિયા ધણો કેહવાય.” પીરોજશાહ જતાં જતાં બોલ્યો. “પણ સાહેબ, જો તમારી હાથ નહીં તો હવે પછી આતરી થશે કે હું જીવું નથી.”

આકલા મિત્તજના શેઠબાવાની તો આતરી થઈ ચુકેલી હતી. તેવણ અતિથંત ખીજવાયલા ભાંયતલીયેથી અગાસીવાળા ઘોરડામાં પાછા ગયા, તેવાજ હેઠલા ખંડમાં ભીખુભાઈના ઘોરડામાં તેવણની ન-

જર પડી, તો ત્યાં રૂપાંની મુઠના એક આજુક ઠંગેલો હતો, તે લઈને ગયા. તેવણ ધસારાખંધ અગાસીવાળા ઘોરડામાં ગયા અને વીકાજી તથા હીરજી બેહુને એવાતો આજુકના ઝપાટા ચોહડી કાઢાડયા કે આ બે છોકરાઓની પીઠ લોહીલુહાણ થઈ અને તેઓ રડતા અને દોડતા, ફરિયાદ કરતા અને ખૂંસો મારતા દિવાનખાતામાં પોતાની માની પાસે તથા શેઠ પેસતનશાહ ચીનાઈ અને ખીજનંઓ આગળ દોડી ગયા.

આ આજુક પીરોજશાહ પાપરાંવાળોજ હતો. ભીખુભાઈ વેચાતો લાવવાને બાહને બિચારા ગરીબ પીરોજશાહને “નહવડાવા” જે આજુક આજેજ લાગ્યો હતો તે એજ હતો. જેનો આ છોકરાઓ અપરાધ કરી આવ્યા તેનોજ આજુક તેજ દાહડે તેજ અપરાધીઓની પીઠ ઉપર પડ્યો.

પ્રકરણ ૬૩ મું

શેઠ પેસતનશાહ ચીનાઈ.

હોળીને દાહડે, ઘેરેલે કે હીલ્લુને “ઘેર તેડવાને દાહડે,”—બરાબર બોલીયે તો મેહરબાઈએ પોતાની હીલ્લુને ગોયા હોળીમાં હોમાલી તે દહાડે—પેસતનશાહ ચીનાઈ રાતના ખાના પછી શેઠબાવાને ત્યાં મળવા કાં આવ્યા? મેહરબાઈ સમજતી કે હીલ્લુને અદરાવી તેની મુખારકબાદી અને ખુશાલીમાં તેવણ ભાગ લેવાને આવ્યા હતા. પણ ખરું કારણ જીવું હતું. તે કારણ અદુભાઈએ જમી રેહવા પછી પોતાના બાપ સાથે જે ખાતગી વાત કીધી હતી તે ઉપરથી વાંચનારને મળી આવશે. તે કારણ પેસતનશાહ અને અદુભાઈએ સાથે મળીને કરેલું કરજ હતું. એ કરજને મોટે પેસતનશાહના શિખવ્યાથી અદુએ પોતાના બાપ પાસેથી રૂપિયા કહડાવવાને કાલાવા-બા કીધા હતા, અને પેસતનશાહ ખરેખર

તો તેનું પરિણામ જાણવા સાર તે રાત્રે આવ્યા હતા.

શેઠ પેસતનશાહ ચીનાઈ એક ફાંકડા, ઈશ્કી, શોભિતા, જીવાન શેઠિયા હતા. તેવણ કદે મધ્યમ હતા, ચેહરાના ઘાટ-ઘટમે સોહામણા હતા, પણ દેખીતું હતું કે તેવણની તનદરોસ્તી તેવણની જીવાનીનાં પ્રમાણમાં નહીં હતી. આ રાત્રે ત્રીશેક વર્ષની ઉંમર સાથે તેવણનું પેટ લગાર બાહાર નિકળી આવ્યું હતું, જે અરબદાર ફરબેપણું મુખની ધધાણી હતી પણ અચીત તનદરોસ્તીની નહીં. તેવણના ચેહરાનો રંગ શીકો હતો અને ચેહરા ઉપર લાલીના કરતાં થોડો વધારે ચહડેલો હતો કે જે દારની ધધાણી હતી. તેવણની આંખો મુજી આવેલી હતી અને લાલ હતી, જેના બચાવમાં તેવણ કેહતા કે “કાલ રાત્રે

જરા ચંપીન વધારે પીવાયો” પણ ખરેખર જોતાં તેવણ રોડોના નાચ અને મુજરામાં, કુળખે અને ખાનાપીનામાં રોજ રત્ને ઉન્નગરે કરતા હતા અને તેથી તેવણની આંખ લોહીની છારીથી સદા ડાહવાઈ આવેલી હતી.

પેસતનશાહ સ્ત્રીનાઈનો પોશાક ઘણો ભયકાર હતો. જીણા રેશમી ડગલાની તળીયે આસકલાયતાં બનિયાન ઉપર લટકતી સોનાની ભારી સાંકલી અને તે કરતાં વધારે ભારી છેડો તેમાં લટકાવેલાં ઘરેણાં સાથે પ્રકારાતો હતો. માથા ઉપરની ચળકતા મોહરાની પાઘડી માથા ઉપરથી ઉતારી નાખીને તેની તળીયેની પોતાની ઉભી કસળી સીલમ દેખાડવાનો શેઠને ઘણો શોખ હતો, અને લાલ પાજની કીરમજી લોહીને રંગની ચળકતી ઈબ્જર તળે રેશમી મોજને ઢાંકતાં રોગાનનાં યુટ આરસીની પેંડે રેશમીનાં ઓળાનો પડછયો પાડતાં હતાં. પણ પેસતનશાહના પે હાથનાં આંગળાં ઉપર ચળકતાં ખીલિયાનની પે વીંટીઓ શુકરના સેતારા પેંડે રંગીન પ્રકારા પાડતી હતી; અને બ્યારે શેઠ સ્ત્રીનાઈ પોતાનો લવંડરથી પંખરતો અને કોરો કકડતો રમાલ વીંટીઓ દેખાય તેમ પે આંગળીની ચમટી વચે ધરીને ઘડી ઘડી મોહકું લુછતા હતા, ત્યારે સર્વેને લાગતું કે આ ઈસકી અને રાણુગારનો શેઠને ઘણો સોખ હતો; અને જો બૈરાંની પેંડે હાથમાં ખાંગડી, પગમાં વાળા, નાકમાં નથ અને કાનમાં ઓરીંગ પેહરવાની મરદોને પણ ફારિશ હોત તો શેઠ પેસતનશાહ સ્ત્રીનાઈ એ સઘળાં આબુપણથી પોતાનાં શરીરને પેહલું રાણુગારત એવા તેવણ હતા.

ઉપર કહ્યું તેમ પેસતનશાહ સ્ત્રીનાઈ પોતાનાં ઘેરમાં આવે તે મનચેરજી શેઠને જાણું ગમતું નહીં હતું. પણ મેહરબાઈ એવો એક શેઠિયાનો દીકરો પોતાના ઘેરમાં આવ્યાથી ઘણી આવડ સમજતી હતી. અને મેહરબાઈને વળી તેના આવ્યામાં લાભ હતો.

તે બ્યારે ને ત્યારે મેહરબાઈને અથવા તેની દીકરીઓને સુંદર ભેટ સોગાદો આપી જતો. વળી તે રમુજી અને રંગીલો હતો. તેને પોતાને ગાયન આવડતું નહીં હતું પણ તે ગાયનનો શોખ ઘણો જતાવતો હતો, અને મેહરબાઈની દીકરીઓના ધૂલ જેવાં ગીતાને તે ઘણાં વખાણતો હતા. આવે પણ મનચેરજી શેઠ પોતે તો આ પરાણને સેજસાજ આવકાર દઈને પોતાના મેહલની સુંદર સંગેમરમરની ફરસબંદીવાલી આગાસી ઉપર ચંદની ધોરતા વાંચવા ગયા હતા; અને દિવાનખાનામાં પેસતનશાહ સ્ત્રીનાઈ મેહરબાઈ, તેના દીકરા અકુબાઈ, તેની વહુ દીનવહુ તથા મેહરબાઈની વડી દીકરી આલી સાથે ટોલટપોલ અને રમુજ ચલાવતા બેઠા હતા. સઘળી વાત પેસતનશાહ શેઠની પોતાની, તેનાં કપડાં, વાડી, ગાડી, તેના બાવા અને માની દોલત તથા દમામતી, ખાનાપીનાંની, અને ચંપીન કેટલી જાતના છે તેની અથવા પારકાં કુટુંબોની નિંદાની વાત હતી. આઈસ્ક્રીમ અને ચંપીનનો મારો આવ્યો હતો અને પેસતનશાહ શેઠની ફરમાશથી હીલ્લુએ માના હુકમથી આવીને “ઈસ્કોલતાં ગીત” ની એક “હોળી” ગાઈ હતી.

પણ હોકરાઓની મસતી અને ગડબડથી, મેહરબાઈ કેહતી હતી તેમ, તે રાતની રમત બધી ભાંગી ગઈ હતી. પેસતનશાહની અરજ ઉપરથી હીલ્લુ એક હોળી ગાતી હતી—મેહરબાઈના બેલોમાં “ઈસકોલની હોળી” હતી—તેઈલામાં વીકો અને હીરજી તેજ ડેકાંજી ખૂબ મારતા અને રડતા નહાસી આવ્યાથી અને ત્યાંજ શેઠ બાવાએ તેમને આબુકના ઝપાઠાઓ વડે ઝુડી નાખવાનું જારી રાખવાથી હોળીના રંગમાં ભંગ પડ્યો હતો. પોતાના દીકરાઓની ખરાબ ચાલથી મેહરબાઈનું દિલ કચવાયું નહીં—તેને મનસે તેના દીકરાએ ખરાબ ચાલના હતાજ નહીં, પણ મસતી તો બધાં બરમાં કરે તેમ આ માત્ર મ-

સતી કરતા હતા. તે છોકરાઓની પીઠ ઉપર ચાચુકના ઝપેટા પડ્યા તેથી મેહરબાઈના જીવ નહીં કચવાયો, — કેમકે તેના બચ્ચાં-ઓ ઉપર એ મારતો સાધારણ હતો. પણ મેહરબાઈનું મન ખરેખર આડું થયું તે માત્ર પેસતનશાહ ચીનાઈ સાથે ઘેરમાં બે ઘડી હસવા બોલવાનું બંધ પડવાથી, ગાવા કરવાનું અધૂરું રહેવાથી થયું.

પણ એક વખત મળહ તુટી તે સેવટની તુટી. મનચેરજી શેઠનો મિલન બગડેલો જવાથી તથા ઘરમાં ઠીંગાણું અને ખૂમ-રાણ ચાલવાથી હવે તો પેસતનશાહ ચીનાઈ એક દમ જવા ઉઠ્યા. રાતના કલાક ૧૦ા નો અમલ પણ થયેલો હતો, આલી વગેરેને આંખમાં ઝુપણ આવતી હતી, એટલે હવે તો આ ચીનાઈ શેઠે ત્યાં વધુ વાર રહેવાનું મન કીધું જ નહીં. શેઠબાવાએ તેવણને માત્ર સલામ કીધી; અડુ સિવાએ ખીન છોકરાઓએ તેવણને કોહું વઢીક આપ્યું નહીં, કેમકે તેઓ મારથી રિસાયલા હતા; ભીખુભાઈ તો ઘેરમાં જ નહીં હતો, અને મેહરબાઈએ પોતાના ધણીના આ “આંને, ગાંને, ને રમત ભાંને” ના સરખા સ્વભાવને માટે ચીનાઈ શેઠ સાથે ધણીક માણી ચાહવા પછી તેવણે અડુભાઈથી રૂખ-સદ લીધી.

“રાત પડી દીકરા તું ક્યાં જાય છે અડુ?” તેની માએ પ્યાર ભરી ફિકરથી પૂછ્યું. — “અમથી જરા ફરવા જવું છું માય” અડુભાઈએ જવાબ દીધો. “મજેની ચંદની પડેછ, પેસતનશાહની ગાડીની છે, માટે જરા દાદરના રસતા સુધી એવણને સુકીને પછી ફરતો ફરતો પાછો આવીશ.” રાતને વખતે આ નાનલા શેઠોની ઘેરની બાહાર બટકવાની નવાઈ કાંઈ નહીં હતી. અડુભાઈ તો દરરોજ રાત્રે ઘેર મોડો આવતો, અને તેને માટે બિચારા ચાકર કાવલાને તે નાનલા શેઠ આવે ત્યાંસુધી જાગવું પડતું હતું. ભીખુભાઈ પણ આજે રાત્રે ખાતાં-વાર ઘેરની બાહર ગયેલો હતો, અને જો કે

પીરેજરાહ પાપરાંનો રૂપાંની મુઠનો ચાચુક પડાવી લાવ્યો તથા તેના પૈસા “અપાય ત્યારે આપવા” એટલેકે હજમ કરી જવા સારે ભીખુભાઈ અડુભાઈ સાથે આવીને મસલત કરી ગયો હતો, પણ ત્યાર પછી પોતાના ઓરડામાં ચાચુક સુકીને તે ગયો તે ગયોજ. વીકાભાઈ અને હીંગુભાઈ ઉપર તે ચાચુકના સપાટા પડ્યા ત્યારે ભીખુભાઈ ઘેરમાં નહીં હતો. કોણને ખબર કે તે રાત્રે ક્યાં ફરે છે?

“કેમ, દીકરી અડુ, ઢાંખરે કેકાણે આવ્યો કે?” ગાડીમાં બેહુ જણ સાથે પે-સ્તાંની વાર પેસતનશાહ ચીનાઈએ અડુને પેહલો સવાલ પૂછ્યો તે પેલા પૈસા સંબંધી હતો. ન્યારે આ બે કાંકડા દાસ્તો એકેકને લાડ અને પ્યારથી બોલાવવાના હોય ત્યારે એકેકને ‘દીકરી’ કેહતા હતા. “હં દીકરી અડુ? ઢાંખરાને સિસામાં ઉતાસ્યો કે? કેટલા પૈસા આપ્યા, બધા કે થોડા?”

“અરે દીકરી, મહા સુસીખતે ત્રણ હજાર આપવા કપૂલ કીધાછ.” અડુએ દિ-લગીરી ભસ્થો જવાબ દીધો. “એટલાખી ક્યાં આપતાતા? પણ તું આવ્યો તેની અપ-ગાઉ હું એકાંતમાં એવણને લઈ બેઠો, ધણી સમજાવ્યા, ધણા ઢાંગ કીધા, હું રડ્યો બળ્યો, જેલમાં જવાની બીડીક આપી, ત્યારે એટલા ૩૦૦૦ કપૂલ કીધા. મને કેહજે ‘તું કરજ કસ્યા કરે ને હું આપ્યા કરે, તે હું લાવું ક્યાંથી?’ મેં કપૂલાત આપી કે ફરીથી હું કરજ નહીં કરે, ત્યારે બોહસાબોહસીએ કપૂલ કીધા.”

“બસ ૩૦૦૦? એમાં શું દલદર ગયું અડુ?” આ રકમ પેસતનશાહ ચીનાઈને ધણી નાની પડી. “તું જાણતો નથી, આ-પણને આપવાનું તો વધારે છે તે?”

“અરે હાલ તો એટલાંપરજ સજ્જરી પકડતી યાર!” અડુભાઈએ પેસતનશાહનો વધુ લાભ તોડ્યો. “એટલા ૩૦૦૦ ખી ક્યાં હતા? હું તો ધારતો તો કે જુદા એક દાહોડ્ય નહીં તોળશે. એ તો આપણા ન-

સીબ, ને કાંઈ આજનું ચોધડિયું ભણું કે માથાકુટેબી કબૂલ કીધા. હીલુ અદરાયાની ખુરાલીમાં બાવાએ એકું ગ્લાસ વધારેડો-કેલું, ને વળી હોળીના દાહડો, ને થંડી લે-હકી વચે ચંદનીમાં વાત કરાવતો હું અ-ગાસીપર લઈ ગયો ત્યાં લાહાટપર આવીને એટલુંબી જુઠાએ કબૂલ કીધું. પેસી, હાલ ગુર્તનું કરજ થોભાવવા એ બસ થયે. હ-મણા તો તું હેમચંદ મારવાડીને અને સુ-રચંદ દલાલને ૩૦૦૦ માંથી અડધા અ-ડધા વેહચી આપીને થંડા પાડતી. પછીની વાત પછી થઈ રેહશે.”

“પણ તારા ઢાંખરા આગળ તે માંડે નામ દીધું કે?”

“અમથું, અડધું, દીકરી.” અહુભા-ઈએ સંધારે આપ્યો. “તારે નામ દીધું તેથી તો રૂપિયા નિકળ્યા, નહીં તો કે એક પછળી મળતે કે? મારી સાથ વેપલામાં તું સધર આસામી છે એમ જાણ્યું ત્યારેજ રૂપિયા આપવાનું કબૂલ કીધું, પણ સાફ કહ્યું હો કે તારી સાથે મેં સહી આપી એ બૂલ કીધી. કરજ કરવું અને વળી સહી આપીને કરવું એ મારા બાપને બમણો ગુ-નાહ દેખાયો.”

“પણ હા કહીને પછી ઢાંખરો પસ્તા-યલો દીસેછ હો.” પેસતનશાહ ચીનાઈખુરા મજાહથી ટકોર કરવા લાગ્યા. “મારી સાથ જાજી વાતજ નહીં કીધી. મનમાં મને ગાળે ગાળ દીધી હશે. બિચારા તારા બાઈએપર માર પડ્યો તેથી હું ધારંછ કે તે બાપ પાસે પૈસા માંગ્યા તેની મોહકા-ણમાં હો! તારા બાઈએને તેમના વાંકની શિક્ષા કીધી ખરી, પણ તેમાં તારા જુઠાના હાથમાં મારવાનું જોર ને આણું તે તારી માગણી ઉપરના ગુસાથી આવેલું. દીકરી અહુ, તારા બાપે આજે તારો ખાર તારા બાઈએપર જાણે કાઢાડ્યો.”

“તું ગમે તે કેહ બચા પેસી, પણ હજી મારો બાપ ભલો.” અહુને બાપની કદર લાગી. “મિજાજનો ગમે એવો પાછો છે પણ માયાજ કેવો છે! બસ દીકરાને જે લમાં જવાનો રખક કાને પડતાંજ જુઠાનું હૈયું પીગળી ગયું અને ૩૩૦૦૦ આપવા ક-બૂલ કીધા. તું ગમે એટલી મશકરી કર, દીકરી પેસી, પણ ૩૦૦૦ રૂપિયા તું ક-માવા જાય ત્યારે ખખર પડે કે એટલી ર-કમ જાજવામાં મુકવા સારે કેવું લોહીનું પાણી કરવું પડેછ. એતો ખોદા આપણા માબાપ ને સલામત ગમે કે તેઓ વડે આપણે કાંકરાની પેડે પૈસા ખરચીયેછ તે લા-ગતા નથી, પણ જો આપણને કમાવા પડેતોજ એ પૈસાની આપણે કદર જાણીએ.”

“એહો! અહુ તો કાંઈ આજે શીલ-સુર જતી ગયો? અને વાયજી કરવા લાગ્યો? પણ હું તો મસકરી કરંછ, દીકરી.” પેસ-તનશાહે તેને થંડો પાડ્યો.

પણ એટલામાં દાદરથી પરેલ જવાનો રમતો આવ્યો ત્યાં ગાડી થોભાવાની એ ચીનાઈએજ પોતાના ઘોડાવાળાને બૂમ મારી “રાખ ભાણિયા રાખ! ચાલ અહુ અંહીથી ઉતરેછ કે? હજી આગળ આવશે તો પછી પાછો મેહમ જવાનું ધણું દૂર પડશેજો.”

અહુ આ રસ્તા ઉપર ઉતરી પડ્યો. પે-સતનશાહ ચીનાઈને હજી બાહર જવાનું હતું, તેમાં અહુ નડે તે ફીક નહીં માટે તેવણે પોતેજ ચોંપ રાખીને તેને ગાડીમાં-થી ઉતાર્યો. વળી અહુને પણ અંહીજ ઉ-તરીને બાહર જવાનું હતું, માટે તે ખુશી-થી ઉતરી પડ્યો.

બેહુએ એકેકને “પાધરા ઘેર જવાનું” બાહનું કાઢાડી ડગ્યા, પણ બેહુને હજી ઘેર જવાનો વખત થયો નહીં હતો.

સુનીની આદરણીમાં દીનીનું “લેકચર.”

દાદરના રસતા ઉપર ગરીબ પારસીઓના રેહાણુની બે મોટી ને લાંબી ચાલી હતી, જે ચાલીઓથી એક વસતીવાળો પારસી મોહણો બન્યો હતો, અને તે મોહણને છોડે ધરાનીની દુકાન હતી તે વિષે આગળ કાંઈક લેવાનું આપ્યો છે. આ ચાલીમાં હોરમજ-શાહ શેઠનાં અને ખીજા આસપાસનાં કારખાનાવાળાં ઘણાંક ઉદ્યોગી ગરીબો રેહતાં હતાં, જેમનાં બચ્ચાં છોકરાંથી એક નાનું સરખું સંસ્થાન બન્યું હતું. ત્યાં ગરીબ પારસીઓની ઘણી સગવડો સચવાતી હતી, તેમની ઘણી “વસતી વારી આપાદ” હતી. ત્યાં લગ્ન વેહા થતા, મોત જીવત થતાં, ખાના પીના થતાં, કિંવા માર્ગ થતા, અને તે સર્વેને માટે પરેલની અગ્યારી દૂર નહીં હતી. દુકામાં આ જરથોશતી સંસ્થાન જરથોશતી સિકાની આપાદાનીની એક નિશાન હતી.

પણ જરથોશતી સિકા ઉપર વખતના વેહતા અનેક દોર પડ્યા છે, અને આજના જરથોશતી સિકો કાંઈ નવાજ રંગમાં દીપે છે. હિંદુના વખતમાં પારસીઓ હિંદુ જેવા હતા, મોગલાઈ રાજ્યમાં તેઓ મોગલાઈ જાહેજલાલી ભોગવતા હતા, ઈંગ્લેન્ડ રાજ્યમાં તેઓ અડધા ઈંગ્લેન્ડ બન્યા છે. પણ તે અડધાજ અને તેથી નહીં આ તરફ કે નહીં પેલી તરફ એવી કાંઈ અણધણ આપાદી જરથોશતી સિકાની અને ફિરકાની ચાલે છે. તેઓમાં કેળવણી છે અને અસાનપણુંબી છે—સુધારો છે અને વેહમ પણ છે—ધર્મ ઉપરનો પ્યાર છે અને વેહમો ઉપરનું અનુન પણ છે. એ સર્વ નિશાનીઓ તેઓ ભ્યાં વસે ત્યાં જણાય છે, અને તે દાદર ઉપરનાં આ પારસી સંસ્થાનમાં પણ હતી.

તવંગરી અને ગરીબાઈ, સુખ અને કુંપ, સાદાઈ અને ફિશ્યારી, સખાવત

અને ઉડાઉપણું, ઉદ્યોગ અને આલસાઈ, સંગીનપણું અને નકલિયાતપણું બેહુ સાથે સાથે ચાલે છે, અને તે સમગ્ર આ દાદરની પારસી વસતીમાં વસતું હતું. તેઓ ઘણાં ખરાં ગરીબો હતાં અને તો પણ ખીજા કોમના ગરીબો કરતાં તેઓ જીદાં હતાં. દરમ્યેક ઘેરમાં પુરસી અને ટેબલ હતી. દરમ્યેક કુટુંબમાં લાંપ અને ચોપડીઓ હતી. ચાલીના દરમ્યેક ભાડુત થોડું થોડું વાંચી લખી જાણતાં, ભરી સીવી જાણતાં, ઘેરનું કામકાજ કરતાં અને બાહાર ફરવા હરવાના ધસિકી અને મોજાલા શોખ પણ રાખતાં. પણ મોટાંની ફિશ્યારીની ગરીબો નકલ વધારે કરે છે, અને તેમ આજના વખતની ફિશિનો તથા ખીજા ફિશ્યારીઓ પણ આ ગરીબોમાં ઓછી નહીં હતી.

આ ચાલીમાં કેટલાંક તો મોહાલાદારને જાણીતાં કુટુંબો વસતાં. અંહી કુમલા કોપરની ડાસીબાઈ રેહતી. તે શોખીન અને ફાંકડી હતી, ને અંહીજ મેહરવાનજી મોજાલખરિયાની દીકરીઓ માણુક અને મોતી રેહતી તે પોતાના બાપની આવક કરતાં વધારે ખર્ચ કપડાં ચપડાંપર કરતી હતી. અંહીજ વળી પાહાલી પટેલની જીવીનું “જીવખાડુ” કુટુંબ રેહતું હતું, જેમના રાત દીસના કજીયાથી આપા મોહણાએ કંટાલી જઈને તેમને “જીવખાડા” નો ખેતાખ આપેલો હતો; અને અંહીજ વળી કાવસ-શાહ કાંદાવાળાની બેહન દીનબાઈ રેહતી હતી, કે જે આજના વખતની વધી ગયલી ફિશ્યારીઓને માટે હમેશા બળતી અને પાડપરોસીઓને શિખામણ દેતી તેથી “જીવખાડાની જાહ” એ તેને “દીની ડાહી” નો ખેતાખ આપેલો હતો.

આજે હોળીને દહાડે, બરાબર બોલીયે તો ભર પુણમની આંદની રાત્રે, જે વ-

અતે પેસતનશાહ ચીનાઈની ગાડીમાંથી અફઘાઈ ઉતરી પડ્યો ત્યારે આ ચાલી ઉપર પણ કાંઈક ખુશાલી ચાલતી હતી. હોલીના તેહવારની હિંદુઓના ખુશી ભાગવે છે એમ નથી. એવા કેટલા પર-સાતીલા તેહવારે છે કે જેમાં પારસીઓ ભાગ લેતા નહી હોય? પણ દાદર ઉપરના આ પારસી સંસયાતમાં આજે લગાર ખાસ ખુશાલી હતી. ચાલી ઉપરના કુમલા કોપરવાલા ગાલામાં ઓઠલા ઉપર બે હાંડીઓ ટાંગેલી હતી, અને અંદર ગરખા ગવાતા હતા, જે કાંઈ સારા બનાવની વધાઈ આપતા હતા. આજે કુમલા કોપરની સાલી સુતઈની આદરણી હતી, અને તેથી આ ધામધૂમ ચાલતી હતી.

પણ “દીનબાઈ ડાહીબાઈ” ને આ ધામધૂમ જાણ પસંદ નહી હતી. તે સુતઈની આદરણીમાં સામેલ થઈ નહી હતી. કુમલા કોપરે આજે સહવારે કારખાનામાં જતાં જતાં દીનબાઈને હાંક મારીને ઈજન કીધું હતું, કુમલાની ધણીયાણી રોસીબાઈ પોતે દીની ડાહીને તેડું કરવા આવી, જો પણ તે ગઈ નહી હતી.

કાંદાવાળાનું કુટુંબ હમણા ગરીબ થયું હતું પણ એકવાર આખરેદાર હતું. તે કુટુંબમાં દીનબાઈ સમજી અને શ્યાણી હતી. તેના ઉપર તડકું સીરું ધણું વીતેલું હતું. પોતાના માખાપની દોલત ગઈ ને પછી તેઓ મરી ગયાં, દીનબાઈને આર્વિદ રળતો કમાતો યુજી ગયો, અને તે છેક જીવાતીમાં રંડાઈ એટલે બાપલા વગરની આ રાંડી રાંડ બેહત પોતાના બાઈ કાવસશાહની સાથે પોતાની એક નાની બેહતને લઈને દાદર ઉપરની આ ચાલીમાં આવી રહી હતી.

વધારે વર્ષ અંહી રહેવાથી “દીની ડાહી” લોકોમાં પલોટાઈ ગયલી હતી. તે બિચારી રંડાયલી છતાં સમજી લોકો તેને ચાહતાં હતાં કેમકે તે ધણી સમજી, ધેરચલાઉ, હોશ્વાર બૈરી હતી. તે બધાંને શિખામણો

દતી તેથી નાદાન, હુલર, હોહાહાં જીવાં ના તેની શિખામણોને હસતાં તોપણ તેની ડાહી વાતો સાંભળવાને તેની પાસે આવી બેસતાં. કાવસશાહ કાંદાવાલો હોરમજરાહ શેઠના કારખાનામાં ચાકરીએ હતો, અને તે બિચારો જે પૈ રૂપિયાનો પગાર લાવતો તેમાંથી દીનબાઈ પેતાનું ગરીબ ધેર ચલાવતી હતી. કરકસર તે સમજતી હતી, પોતાના મા બાપ અને ધણીના પૈસાથી પોતે જે જાહેજલાલી ભાગવેલી તે આજે રહી નહી તેની કુખદાયક વાદ રહી જવાથી પોતાની આજની ગરીબાઈમાં તે પૈસાને પૈસા તરીકે સંભાલતાં શિખી હતી, કે જેમ ચાલીના ખીન્ન લોકો શિખેલાં નહી હતાં.

દીની પોતાની નાની બેહત ધણી અને પોતાના બાઈ કાવસશાહ સાથે ચાલીના ઓઠલા ઉપર બેસીને કુમલાના ઘરમાં ચાલતા ગરખા સાંભળતી હતી, તે તક લઈને કુમલાની સાલી સુતી પોતે પોતાની આદરણીની ખુશાલીમાં ઉજટભર દીનબાઈને મળી. સુતી ખર્ચાણુ હતી તે દીની ડાહીને પસંદ નહી હતું; અને તે હોરમજરાહ શેઠના કારખાનામાંથી આવતું કામ કરી તથા ઉન કેનવાસવાળા વોહરોએને ભરતકામ વેચીને (૩૨૫) ના પગાર પાડતી તે બચાવવાને દીનીએ તેને ધણીવાર સમજાવી હતી પણ તે સમજતી નહી હતી. વળી બ્યારે સુતીના અદરાવાની અખર સાંભળી ત્યારે પણ દીનીએ તેને એ કામથી વારી હતી, કાંકે કેખશર કેળાંવાળા જેની સાથે તે અદરાઈ હતી તે પોતે પણ કારખાનામાંનો એક ગરીબ જાખર હતો અને લખને સંસાર નિભાવવાને તે મુદલ શક્તિવાન નહી હતો.

“આવ દીકરી સુતી, આદરણી આધી? જીવતી રહેજે ને વરનું ધણું સુખ જોજે.” દીનબાઈએ સુતીના આવતાંવાર કુવા દીધી.

“એ તમે ક્યાંથી બેલોછ ડાહીબાઈ?” સુતીએ તો આ કુવાના બદલામાં તેને સામી દવારી આધી. “જીગરમાંથી કુવા દેવોછ

કે મોહડાંમાંથી? તમેને તો મારું અદરાવા પરણવાનું ગમતુંજ નહીં ને હવે કેમ?”

“હવે બધું થઈ ચુક્યા પછી શી પંચાત ફરવી? જે થયું તે થયું ને બાદ તેમાંથી સારું કરે એટલુંજ આપણને સાહવાનું રહ્યું” દીનબાઈએ પાછી કુવા દીધી.

“હા, હું સમજી, સમજી, દીનબાઈ મારાં લજનથી હું સુખ નથી જોવાની એવી તમેને ફિકર છે, તેથી તમે મને આમ કુવા દેવોછ.” રાકમંદ સુનીએ બિચારી દીનીની બધી કુવાઓને ઉલટાવે અર્થ કીધો.

“મરેરે આ શી ઘેર બેઠાં પીડા?” દીનબાઈએ કંટાળો આપી. “સારે રૂંદ દા-હડે, સુની તું કંઈયો કરવા આવીછ કે? આવ બલા, પકડ ગલા, તે અહીં નહીં હો! મેં તુંને સારી શિખામણુ દીધી તેનું એટ-લું બધું કુંખ?”

“શું શિખામણુ દીધી બેહન?” અંહી કાવસરાહે વચે પડી પોતાની ડાહી બેહ-નને પુછ્યું.

“હું તો બેજ બોલ બોલીતીરે, વાય, કે અદરાવું પરણવું એ સહુ પૈસાના બેજ છે. અને વગર પૈસે પરણવું એ પીડા છે.”

“વાળખી છે.” કાવસરાહે ટેકો આપ્યો. “બેહન સુનાબાઈ, મારાં બેહન જે કેહછ તે અનુભવથી કેહછ. એવણુ એકવાર પ-રણેલાં છે, ઘેર ચલાવેલું છે, ને તેથી એ-વણુ કેહછ.”

“એટલે કે પૈસાવાલાં હોય તેજ પરણે? અને ગરીબથી નહીં પરણાય?” સુની જી-વાન હતી. તેની ઉંમર સતર વર્ષથી વધારે નહીં હતી, તે પોતાના બંનેવીને ત્યાં સુકત પડી રહેવાથી કંટાળી ગઈ હતી, તે પરણ-વાને પોતેજ ઉલટમંદ હતી, અને કેખસર કેલાંવાલાને ત્યાં પોતાનું ટેકાણું પોતેજ પ-સંદ કરીને શોધી કાઢાડ્યું હતું, જેમાં તેની બેહન ડાસી તથા બંનેવી કુમલા કોપરને પુરતો ટેકો હતો, માટે તેને આ સધળી શિખામણુ તદન અણુગમતી હતી. “પૈ

સાવાળાઓને માથે પદમ ઉગ્યું હશે તેથી તેઓ પરણે ને આપણે રહી જઈએ?”

“પણ પૈસા વગર પરણીને કુખી થવા કરતાં ગરીબીમાં કુમારાં રહી સુખી થવાનું શું બેહતર નથી?” કાવસરાહે તકરાર લીધી.

“એટલે? અમે ગરીબ છીએ તે શું કાંઈ માઠાંનાં માંગતાં બુબેજીએ મરીચેછ કે?” સુનીએ તકાળે કીધો. “દીનબાઈ, એવે બરસે રહેતાં ના. મારો વર રજાતો કમાતો છે ને વળી હુંખી કમાઈ કરેછ.”

“પણ પરણ્યા પછી આપણા પૈસાપર કે-ટલું દબાણ થાયછ તે તું જાણેછ?” દીની ડાહીએ પુછ્યું.

“જેમ વધતો ખર્ચ આવશે તેમ અમે બેહુ જણુ કમાઈશું ને પુરું કરશું. વળી મારો ખર્ચ જેટલો હાલ મને આપવો પડેછ તેટલો પરણ્યા પછી મારે માથે પડશે નહીં.”

“હા હા. તું ઘેર માડી જા, ઘેર ચ-લાવી જા ને પછી એમ કેહજે.” દીની ડાહીએ પોતાની આગલી જીંદગીને અનુ-ભવ કહ્યો. “ઘેર બાડે રાખવાનું, તેમાં સામાણુ લાવવાનો, ફરફાનેટર વસાવાનું, તેના આંકડા સુકીને પછી તેપર જે કરજ થાય તે પગારમાંથી આપવાનું. એમ કરતા કરજ પુરેપુરું આપાઈ રહેલું નહીં તેટલાંમાં છોકરાં થશે ને પછી શું રસતો?”

“આવાય, દીનબાઈ, તમેતો હવે છોક ડાલા બાલોછ!” સુનીને હવેતો હસ્યા વિના નહીં ચાલ્યું. “છોકરાં થશે તો થશે. પર-ણ્યા તો વળી છોકરાંજ નહીં આવશે? ને છોકરાં વગર શું કોઈ કુશમન વાંજ્યાં રહીશું? છોકરાં થવાના હશે તે થશે, છોકરાં થાય તેને કાંઈ પાછાં તો નથી વળાવાના?”

“પાછાં તો નહીંજ વળાવાના.” દીની ડાહી બોલી. “પણ કોઈને ત્યાં ભ્યારે છોકરાં આવવા માડ્યાં તો આખાજ કરેછ હોંકે? જે લોકો માગેછ તેને છોકરાં નહીં થતાં ને જે નથી માગતાં તેને ત્યાં ગાડું બરીને છોકરાં થાયછ.

“ભસે થાય! સહુને ત્યાં વસ્તી વારી થાય!”

“હુંબી કહુંછ કે છોકરાં ભલે જનમે, પણ માય સુની છોકરાં જણ્યાં તો પાળવાં જોઈયેની? ને પાળવાં તો તેને સારું પૈસા જોઈયેની? આપણા ગરીબ ઘેરોમાં બચ્ચાંની બચકત ધણી ને પાળવાના પૈસા થોડા હોયછ ત્યારે તેઓના કેવા હાલ થાયછ તે તું જાણેછ?”

“એ સહુ નસીબની વાત છે. કોઈનાં બાયગ કેવાં છે તેમાં આપણે પેસી નથી બળતાં.” સુનીએ નસીબનો સાધારણ આધાર પકડ્યો. “છોકરાં પોતાની સાથે પોતાનું બાયગ લઈને આવેછ.”

“પણ લખ જેવાં લખ કરવાં દીકરી, કોઈ બીજાને જન્મ સુધી હાથ આપીને બંધાવું, ને તે શું માત્ર નસીબ ઉપર? નહી, નહી. પોતાનું ચોકસ કરીને પછી પરણવું એ બેહતર છે. લખ ક્યાં નહાસી જવાનાં છે? હમણા નહી ને બે વર્ષ રહીને. હજીતો તું સેળ વર્ષની છે, તારા દેખરશ બાવીસ વર્ષનો છે. તમે બેહુ હજી થોભી શકશો. ત્રણ ચાર વર્ષ લખ દૂર લઈ જાવો, તેટલા વખતમાં તમે બેહુ જણાઈ જાવ કે તમે જે કાંઈ કમાવોછ તેમાંથી અને એટલા પૈસા બચાવી રાખ્યા. એમ

કરતાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં પાંતસો કે હજારનો તમારી પાસે જીવ થશે, એટલી પુંજી હાથમાં રાખીને પછી પરણવામાં જોજો કે કેવું સુખ થશે. છોકરાં થયાં, કદાચ બોધા ન કરે ને સીક પડ્યાં કે કાંઈબી થયું તો પાસે હોય તે કામ લાગે.”

“એ બધી શિખામણ તમારે સાર છે દીનબાઈ” સુનીએ તાનો માથો “તમે જીવાન જમાન રંડાયાં તો તમેને પૈસા બચાવવા જોઈયે. પણ લાગેની, ગામ વાત કહેછ કે તમે બીજું ઘેર કરી જવા સારું પૈસા સંઘરવા પડ્યાંછ ને તોપણ તમારું કાંઈ કેકાણું થયું? આજે પરણવાનું કામ કેટલું મુશ્કેલ છે? મનગમતા વર ક્યાં મળેછ? બા જેવું કાંઈ સારું કેકાણું મળે કે તેજ વખતે પરણી જવું બહું?”

પરણવાની ઉત્તરમાં આવેલી સુનીને સઘણ સુખ અને સુખજ દેખાયછ. તેને દીની ડાહી ગમે એટલી શિખામણ દેય તે શું માનવાની છે? આ તકરાર વચે ધણું મોડું થયું. ૧૧ વાગવા આવ્યા, કુમલા કોપરના ઘેરમાં ગવાતા ગરબા બંધ થયા અને ડાંસીબાઈએ પોતાની બેહન સુનીને લગાર ધમકાવીને બોલાવી લીધી.

પ્રકરણ ૫૫ ઝું.

“જીવખાયા” ની જરી—“દાદર” પસ્થી પડી.

ઉપલીજ રાત્રે, સુનીના જવા પછી, આ રાત્રે ૧૧ કલાકની સેજ અગાઉ દીની ડાહી પોતાના એટલા ઉપર એકબીજા બેઠેલી હતી. તેની બેહન ધણીતો ઘેરમાં જઈને ઉંઘતી હતી, તેનો બાઈ કાવરાસાહ પણ સુનીને મળતી ઉપલી શિખામણની અધવચ્ચમાંજ ઉઠીને ઉંઘવા ગયો હતો. તેને દરરોજ સહવારના ૬ વાગવામાં કારખાનામાં જવાનું હતું.

“દાદર” ઉપરના આ પારસી મોહલામાં સારી વસ્તી છતાં, આ વાત નવાઈ જેવી હતી કે, રાત્રે મોહલા ધણી નવરો અને ઉજડ થઈ જતો હતો. સંઘળાં સકાળે ઉંઘી જવારાં હતાં, કાંકે તેઓ ધણીખરાં મિલોમાં કામ કરનારાં ગરીબો હતાં. સર્વેને સકાળે-ઉઠીને કામપર જવાનું હતું માટે જાગ્રણ કરવાનું તેમને પાલવવું નહી હતું. એવો આજે કુમલા કોપરને ત્યાંની ધામધૂમને લી-

ધેન આ ચાલી ઉપર સેજસાજની વસ્તી જણાયછે, બાકી નવ વાગતામાંતો મોહણે સ્મશાન જવો ઉજડ થતો હતો.

દીનબાઈ ડાહીને ઉંઘ નહી હતી. તે ધણી વખત ઓટલા ઉપર બાહાર નિકળીને આમ એકલી ખેસતી હતી. આજની રોજીની પુનેમી ચંદની અગત્ય કરીને તેમ ખેસવાને લલચાવનારી હતી. કોપરના ઘેરમાં ગરબા બંધ પડ્યા કે થોડી વારમાં સઘળું એકાંત થઈ ગયું, અને આખા મોહલા વગે ઘેરની બાહર એકલી દીનબાઈ પણ ખેસી રહેતાં જલદી થાકી ગઈ. ઉંઘના હલકારા પેઠે તેને અવાચી ઉપર અવાચી આવવા લાગી અને આંખોના ટોપાં મિચાઈ જવા લાગ્યાં.

તે ઓટલા ઉપરથી ઉડીને ઘેરમાં જવા કરતી હતી તેટલામાં તેને ચાલી ગમથી કોઠના પગલાં આવતાં સંભળાયાં અને હજીતો દીનબાઈ જોયછે એટલામાં તેની આગળથીજ, મોહલામાંથી, ચંદની વગે ચાલીને આંધો પડેલો હતો તે આંધાના અંધારામાં એકજણ ઝડપથી દોડી ગયું.

તે એક બેરી હતી—બરાબર ખોલીયેતો માત્ર ચૌદ પંદર વર્ષની એક છોકરી હતી. તે ઉંઘાડે પગે હતી, તેણીએ પોતાની સપાટ પોતાના હાથમાં ધરેલી હતી. તેણે દિલમાં સાડી બરાબર પેહેરેલી નહી હતી, પણ ઉતાવળમાં જો તેમ લપેટીને માથા ઉપર છોડા નાખેલો હતો. તે ધણીજ ગંભીરમાં હતી; તે ખીચેલી હતી. તે હાંફતી હાંફતી અને મનમાં કાંઈ બડબડતી ગઈ હતી. ચાલીના આંધામાં અંધારું હતું, નહી તો કે દીનબાઈ જોત કે આ ગંભીરમાં દોડતી છોકરીની આંખોમાં આંસુ પણ હતાં.

જોવી તે પ્રસાર થઈ, બલકે સામેથી આવતી હતી, તેવીજ દીનબાઈએ તેને ઓળખી અને તેજ ધડી દીનબાઈ પણ પોતાની સઘળી ધીરજ છતાં તેને અટકાવવા અને ઘોભાવવા દોડી. તેને જોતાંજ દીનબાઈની આંખોમાંની ઉંઘ ઢીકી ગઈ. તે છોકરીને

ગંભીર જોઈ દીનબાઈ પણ ગંભીર ગઈ. આ છોકરી એકાંત રાતે કાંઈ નાહસી જવી હોય, કાંઈ કુવો તળાવ પુરવા જતી હોય, એવી જણાયાથી દીનબાઈ ધણીજ હેબતી ગઈ.

તોપણ ધીરજ રાખીને તે આ છોકરી પછવાડે ધણી હલુસે ગઈ. આ છોકરી ધુળી નાહસેછે, તે કોઈ જોય નહી એમ નાહસેછે, તે જાણમાં આવવા ચાહતી નથી એવું તેના દેખાવ ઉપરથી જણાયછે તે જોઈને દીનબાઈ જો ગંભીર થયા ગડબડ કરે તો તે વધારે નાહસી જાય. પણ હું કાંઈ તુંને પકડાવી આવવા અથવા ઉંઘાડી પાડવા માંગતી નથી, એવી રીતે તેની પક્ષની થઈને જો તેની પછવાડે જાય તો તે છોકરી નહી ગંભીર અને થોડીખી થાશે.

એમ દેખાડવા સાર દીની ડાહી તે છોકરીને ધણી હલુસે, હાંક મારતી ગઈ. “જરી? જરી! માય ક્યાં જાયછ! અત્યારે ક્યાં જાયછ! ઉભી રહે દીકરી! હું તુંને નડવાની નથી, પણ જરા ઉભી તો રહે! મને કેહતો ખરી તું ક્યાં જાયછ તે? જરા વાર થાભ!”

પણ જરી થાભી નહી. દીનબાઈ પછવાડે આવેછે એવું જોઈને તે વધારે નહાસે ગઈ, અને ખચીત તે દીનબાઈના હાથમાંથી છટકી જાત, પણ “ઉતાવળા સો બાવરા” મોટે ગંભીરમાં દોડવા જતાં જરીને ચાલીના છેલા ગાળાની સીહડીની ઠોકડ લાગી અને તે ધડી ગઈ. તેટલામાં દીનબાઈને દોડીને તેની આગલ જઈ લાગવાને વખત મલ્યો, અને તેણે જરીને હાથ ઝાલી તેની આ દોડને એકદમ અટકાવી.

“તું મને છોડ, દીની! દીની, તું મારો હાથ છોડ! હું તુંને કેહું છ સાફ કે તું મને એકદમ છોડ!” જરી પોતાના હાથ છોડવાને ગાળેગાળ દઈને હેબ તોજી કરવા લાગી. “તું મને છોડછ કે નહી? મરેરે! એ ક્યાં પાપ નડયું, આ! તું બસતે જાયરે મને અટકાવતી! છોડરે! તું મરે! મને વખત થઈ જાયછરે! મને છોડ! કોઈ

જાણ્યે ! કોઈ સાંભળ્યે ! કોઈ આવી લાગ્યે.

“જરી, જરા ધીરી થા.” દીની તેના હાથ મજબુત પકડીને ધણી ધીરજથી અને વળી ધણી આસતેથી તેને દુસલાવવા લાગી. “જો કોઈ જાણ્યે તો તારી ગડબડથી જાણ્યે. જો કોઈ સાંભળ્યે તો તારા આવાજથી સાંભળ્યે. જો તું પકડાયે તો તારી ચાલથી પકડાયે. હુંતો કાંઈ ગડબડ કરતી નથી. હુંતો આસતે આસતે ખોલુંછ, ત્યારે તુંજ ખૂમ ખરાડ મારેછ.”

“પણ મરેરે દીની ! તું મને અટકાવેછ કાં ! તું કેહછ શું ? મને જવા દેની ?” જરી તેના હાથમાંથી છુટવાને ધણું જોર કરતી ખેલી.

“તું ક્યાં જાયછ, તે મને કેહ, મનેતો આસતેથી કેહ, મારા કાનમાં કેહ, પણ મને કેહ, તો પછી હું જવા દઉં.”

“એટલે ? તું કોણ થાયછ, રાંન દદા, મને ગુછનારી તું કોણ થાયછ ? જીવગેઈ, તારું મારી ઉપર શું ચાલેછ કે તું મને અટકાવે ? મરેરે ? તારી મુઠી છોડરે ! મારો હાથ અકરસી આવ્યોછ !”

“તારે ગમે એટલી ગાળ દે, જોઈયે તો મને માર, પણ તું ક્યાં જાયછ તે જાણ્યા વગર હુંતો તુંને જવા નથી દેવાની.”

“પણ કાં વાંરે ? તારો શું કાંઈ દોરડો ફરેછ ? તું શું કાંઈ મારી રખેવાલ છે ? તું આ ચાલીપર સીપાઈગીરી ફરેછ કે શું ? છોડ મને !”

“હા, હું આ ચાલીની ચોકીદાર છું.” દીનીએ હસીને જવાબ દીધો. “જોતી નથી બધાં ઉંઘી ગયાંછ ત્યારે હું આ એટલા ઉપર ચોકી કરવા બેઠીછ તે; વાસતે હું તુને જોયા છતાં જવા નહી દઉં. હા, જો તું મને બચાવર સમજણ પાડ કે ક્યાં જાયછ તો હું તુંને જવા દઉં.”

“હું નથી કેહવાની. હું નથી કેહવાની. હું કુખીને તું વધારે કુખી ના કર દીની. મને કુખી મારેલીને જવા દે.” જરી

ખરેજવાબ દેવો કે નહી તેની આનાકાની કરવા લાગી અને વળી તાણ પણ કરવા લાગી.

“બરાબર, હવે હું સમજી, તું કુખી મારી આપધાત કરવા જાયછ.” દીનબાઈના મનમાં એજ વેહમ હતો તે તેમ સમજીને ખેલી. “આને તારા ઘેરમાં આવ્યા દાહડો કજીયા ચાલ્યોછ ને તું જીવપર કરવા જાયછ નહી ? પણ હું તુને જવા નથી દેવાની.”

“પણ તે તો હમણા કજીલાત આપીની કે જો ખરે કારણ જાણ્યેતો તું મને જવા દેશે ?” જરી દીનીનો હાથ જરા ઢીલો સમજીને છોડવતાં ખેલી.

“હા પણ ખરે કારણ તું મને જાણ્યેએવી શરતથી હું કબૂલ થયછ.” દીની તેના હાથ વધારે ચપટ ઝાલીને ખેલી. “પણ તું જીવપર કરવા જાયછ. એ કાંઈ તે મને કહ્યું નથી, એતો મારી પોતાની મેજે પામી ગઈ, વાસ્તે તારી શરત ને મારી કજીલાત કાંઈ રહી નહી. પણ તું શું એમ ધારેછ કે ધડી બર તે મને તારા જીવપર કરવાની વાત કહીખી હોતે તો શું મેં કજીલાત આપી તેથી હું તુંને જવા દેતે ? નહી, નહી. તું મને વાજખી કારણ કેહતે તોજ જવા દેવાની મારી કજીલાત લાગુ પડતે. બાકી તું કઈ વાંક કરવા જાય, જીવપર કરવા જાય, ને વળી તે મને કહીને જાય તો હું જવાદઉં એવી ભાળી મને ના સમજતી.”

“મરેરે ! આ ક્યાં જીલમમાં પડી ?” જરીનો કથો ઉપાય નહી રેહવાથી હવે તે ફરિયાદ કરવા લાગી. “હું કેટલીવાર ખોટી થઈ થઈને નિકળી જો ને તોખી મને તું નડવા આવી. મારાં નસીબે રાંન પેલી કુમલાની સાળી સુતીની આદરણીખી આજેજ નિકળી ને મુવાંતો ગરબા માંડી બેઠાં તે રાતના દસ વાગા સુધી પુરા થયાજ નહી. મેં વાટ જોયા કીધી કે ક્યારે બધાં બારણા બંધ કરીને થોંટાઈ મરે કે પછી માહણો નવરો થાય ને હું બાહાર નિકળું. એમ વાટ જોતાં જોતાં અગીયાર વાગ્યા ને બધું નવરું જોઈને હું

બાહાર નિકળી ને નાહી તો ઘડાની ધેનારી શંન દીની, તું મને નડવા આવી.”

“પણ તું એ શું બકેછ છેલી? રાતના ખાર ખાર વાગતે બાહાર ફરવું શું? ને ના-હસવું શું?” દીનબાઈ વળી જરા સુઠી ઢીલી કરીને બોલી. “તું જીવાન બચું, છોકરીની જાત ને એ શું કાંમ લઈ બેઠીછ?”

“મેં કહ્યુંની, રાંન અકજ, કે હું કુઃખની મારી નાહસી જાઉંછ?” જરી વળી પાછી ચીંછીરડાઈ ગઈ “મારા કુઃખમાંથી છુટવા હું બાહાર નિકળી તો તું કાં મને ધેરી બેઠી? જવા દે, મરવા દે, મને.”

“મોત આવે ત્યારે સહુને મરવાનું, પણ એમ આગાઉથી કાંઈ મરી જવાય?” જરીને વળી પાછી હાથ ઊડવવાને જોર કરતી જોઈ દીની પોતાની સુઠી પાછી મજબુત કરતી ગઈ અને સમજાવતી ગઈ. “તારી ઉપર કુઃખ હશે જરી, હું ના નથી પાડતી, પણ તેમાંથી છુટવાના ખીજા ઉપાય છે, તે કર. એમ જીવર કીધાથી શું વળવાનું છે?”

“જો દીની, હું મરી જાઉં બધી, તું મને જવા દે.” હવે જરી નરમ પડીને કાલાવાલા કરવા લાગી. “જો એક કુઃખિયારી સુખી થવા જાયછ તેને ના અટકાવ! જો તારે પગે પડું, મને તું છોડ. મારા ઉપર કુઃખ છે, તેની તુંને ધ્યા નથી કે મને તું અટકાવી રાખેછ?”

“પણ હું તારા કુઃખનો ઉપાય બતાવું? મરવાથી તો તું જીવથી જશે, તેમાં શું તારો છુટકારો.યશે? તેના કરતાં તું જીવે ને સુખી થાય એવા ઉપાય બતાવું?”

“તું શું ઉપાય બતાવવાની છે?” જરી આ શિખામણથી જરા લલચાઈ હોય તેમ નરમ પડી.

“પણ તેની વાત અંછીજ કે? રસ્તાપર કે? હમણા રોતેજ કે? તારું કુઃખ શું છે? તુંને શું સુખ જોઈયછ? તે બધું ધીરજથી તપાસવાનું છે. હમણા તો તું પાછી ચાલ. જરા મોહલામાં અંદર તો જા. પાછી આવ.”

“નહી. હું એક વખત નિકળી તો પાછી તો નથી આવવાની.”

“ત્યારે ક્યાં જવાની?”

“મારે ગમે ત્યાં જવાની. જાંહાનમમાં જવાની. કુવામાં પડવાની. તળાવમાં જીવ આવવાની. ગમે તે કરવાની.

“આ વળી પાછાં તું ઘેલાં કાઢાડેછ.”

“હું આ મોહલામાં પગ નથી મુકવાનો.”

“મોહલાને રસ્તે નહી તો પાછાં રસ્તે તારે ધેર આવની.”

“મારે ધેરતો કદી નહી જવાની. મારે ધેર મેં છોડ્યું, સદાનું છોડ્યુંછ.

“પણ તે કાંઈ પારકું ધેર છે? તારાં માબાપનુંજ ધેર.”

“મા બાપ? એ માબાપના થતાં મરેરે!” જીવખાયાંની જરી પોતાના જીવખાયાં માબાપને ગાળો દેવા પડી. “મુલાં, કીચે જનમનાવેરી! મુલું મારું નસીબ ક્યાં ભરાઈ રહ્યું તું? મારે નસીબે હું કીયાં મા બાપને ખસે પડી!”

“તે પછી યદ્ય રેહશે, જરી. તારાં મા બાપ તારો વાંક કાઢેછ ને તું માખીપને વાંક કાઢાડેછ તો અરે કોણુછ તેની તો વારે વાત. પણ તેટલાં તો તું તારે ધેર જા.”

“નહી હું મારે ધેરતો નહી જવાની.”

“વારું ત્યારે મારે ધેર ચાલ.”

“તારે ધેરખી નહી આવું.”

“કાં જરી? એટલી જીદાઈ ગણેછ? મારું ધેર તે તારુંજ ધેર સમજ. મારું ધેર નાનું છે, પણ શું તારી જગ્યા નહી યશે? મારા પોતાનાં બિજાના પર તુને સુવાડું? હું તુને મારાં પાસાંમાં લઈને જીવની કાંની સંભાળીને સુવું?”

“નહી. હું નહી આવું.”

“પણ ત્યારે તું જવાની ક્યાં?”

“જ્યાં જવાય ત્યાં. હું ક્યાં જાઉંછ તે તું નથી જાણતી દીની?”

“નહી તો મને જણાવની?”

“ને જો જણાવું તો મને જવા દેશે?”

ખીજે કાંઈ ઉપાય નથી એવું જોઈ જરીએ
ઉત્તરમાં આવી પુછ્યું.

“હા, જો મને ખરેખરે રહે તો તુને
હજીખી જવા દઉં.” દીનાએ જવાબ દીધો.

“ખરું કહું? ત્યારે સાંભળ, દીની. હું મરવા
નથી જતી. હું જીવપર કરવા નથી જતી.
હવે તો ખસ? ચાલ હવે મને જવા દે.”

“પણ તું ક્યાં જશે તે નથી કેહતી.”

“હું સુખી થવા જાઉંછ.”

“કોણને ત્યાં?”

“એક ડોકાણું મારે લાયકનું મેં શોધી
કાઢાડ્યુંછ. હું સોગંદ ખાધને કહુંછ કે હું
સારેજ ડોકાણું જાઉંછ.”

“એટલે?” દીનખાઈ તો આ વાતથી ક-
ધાઈજ ગઈ.

“એકજણુ જે પૈસાદાર છે, જે પોતે
સુખી છે ને મને સુખી કરશે, જે ધણી-
પર મને પ્યાર છે, વિશ્વાસ છે, જેણે મને
સુખી કરવાનો કોલ આપ્યોછ, તેને ત્યાં
હું જાઉંછ.”

“તે કોણુ ધણી છે?”

“તેનું નામ નહીં કહું.-મરી જાઉં તો
નુકરી કહું. મેં તેનું નામ છુપું રાખવાનું
વચન આપેલું છે.”

“અરરર! જરી! તું શું નખોદ વાળવા
બેઠીછ?” દીનખાઈ ડાહી ગમે એવી સમજી
ને ખીરજવાંત હતી, પણ આ ભયભરેલી વા-
તથી તેનાખી કમકમાટીની હદ નહીં રહી.

તે ગભરાટથી સમજાવા લાગી કે “જો
જરી વિચાર કર. તારી આખર, તારાં મા
ખાપતી આખર, આપણા આ ગરીબ મા-
હલાની આખરનો વિચાર કર. તું જે પગલું
બરેછ તેથી તારાં નામને કેલું કલંક લાગશે.
તારી દામાનને કેવો ડાઘ લાગશે તેનો વિચાર
કર. જો, આ ધડીજ વિચાર કરવાનીછે. પછી
મોડું થશે ને પછી માલલો સુધરશે નહીં.
એક પગલું આગળ બરશે તો એમ જાણુ
કે ખરાખીની હંમેશાની ખાહીમાં પડી. એક
પગલું પાછળ હઠશે તો જાણુ કે આખર
અને ઈજ્જતમાં સદાની ખચી. અરે તું જે
વાત કરેછ તે નહીં અને તોપણુ કુકત તેની
વાતથીજ તારાં માખાપનું મોત થઈ જશે.”

“મરી જશેતો પીડા એાહી. પણ હું એ
માખાપનું કુઃખ નથી ખમવાની” જરી
ધણી ઉશકેરાઈને બોલી. “મને શેહરમાંથી
અંહી દાદરપર લઈ આવીને રહ્યાં તે શું
મારી ઉપર જીલમ પાડવા? હું જીલમમાં
રહું તેના કરતાં મારા ધારેલા ખાવિંદની
સાથે સુખી થાઉંતી? મને માખાપે પોતે
આ પગલું બરવાની ફરજ પાડીછ. હું ખાડા-
માં પડતી નથી પણ પડીતો અંહી દાદરપરના
જીલમથી હું ખાડામાં પડી એમ સમજજો.”

આ સગળું જરી રડીને બોલી, અને
તે બોલવાના જોસમાંજ અચ્ચત્ર પછાડ
મારીને પોતાનો હાથ છોડવી ને દીનખાઈની
પાસેથી ઝડપથી નાહસી ગઈ.

પ્રકરણ ૬૬ ઝું.

“જીવખાયાં” નું જીવખાવું.

જરી ઉપરના જીલમની વાત અરધી
ખરી, અરધી ખોટી હતી. જરીની ઉપલી
આજીવલણુજ કહી આપેછે કે તે સારી
છોકરી નહીં હતી. તે નાદાન અને ખેવકુક
હતી, એટલે માખાપતી ધાક, કપજા, ખ-
ધકે સખતાઈ જો તેના ઉપર ઝુજરતી હોય

તો તેને તે લાયક હતી. ખીજા હાથ ઉપર
જરીના માખાપને શોકોએ આપેલા “જી-
વખાયાં” નો ખેતાખજ કહી આપેછે કે
તેઓ ધણાં કજીયાખોર, રાખત, ધાતકી,
હોવાં જોષય; અને તેઓએ દીકરી ઉપર,
કેટલાંક અણુસમજી માખાપની પોં, વા-

જખી સત્તા ચલાવવાને બદલે ગેરવાજખી રીતે જીલમ ચલાવેલા હોયો જોઈયે.

બ્યારે કુમલા કોપરના ગાલામાં સુનીની આદરણી સંબંધી આજે ધામધૂમ ચાલતી હતી, ત્યારે જીવખાયાંના ગાળા ઉપર એક જીદીજ પ્રકારની ધામધૂમ હતી, અને તે મારફાડ, ગાળ ખેળ, કજીયા કંકારાની ધૂમ હતી ! સહવારથી રાત સુધી તેમનાં મોહ-ડાંમાં “સરસતી” હતી, અને ઉઠતાં “પતેત” માંડતાં તે પાછાં સુવા જતાં ત્યારે પુરી કરતાં હતાં. બાપ, મા, દીકરી, બધાંના મોહડાં એક સરખાં ચાલતાં હતાં. કાહાનજીભાઈ જાઈને, જાઈ કાહાનજીને જરી માખાપને અને માખાપ જરીને “મુવા” “બસતે ગયા” વગેરે શબ્દોથી ઘેતાં હતાં. પણ તેખી એ ગાળખેળના દરજજા હતા. કાહાનજીને સહુથી એાછી અને જરીને સહુથી વધતી ગાળ પડતી હતી.

ધેરધણી કાહાનજીના મોહમાં ગાળખેળના કરતાં ખૂમ ખરાડા વધતા હતા. તે ધણો પાજી સ્વભાવનો હતો અને પોતાની બાયડી પાસેથી સાધારણ કામકાજ લેવાના પણ ખૂમખરાડા પાડતો હતો. બ્યારે ખૂમથી નહી વળે ત્યારે ગાળનો આધાર પકડતો, અને તેખી મોહડે છુટી, નિર્લાજ ગાળો. જાઈ એક ખૂમનો જવાબ ડબલ આવાજથી અથવા એક ગાળનો ઉતર ખે ગાળથી વાળતી, અને એવું કે તે ખૂમખરાડા આસપાસના ચાલીના લોકો સધળાં સાંભળતાં હતાં. સુંદર જરી ઉમરે કોમળ, કાઠીએ નાજીક અને આવાજમાં જીણા સાદની હતી. તે પોતાથી પડાય એટલી ખૂમ મારતી ધયા ગાળ દેતી, પણ જેમ તે વધારે ખૂમ મારતી તેમ તેનો સાદ વધારે જીણો થતો હતો. જીવખાયાંના નાના બચ્ચાઓનાં મોહ પણ ગાળ ગલોચીથી ગંધાતાં હતાં.

જીવખાયાંના કુડુંબમાં પોત પોતામાં ખૂમરાણ અને કજીયા તો રાજનો હતો, પણ પાડપડોરા સાથે પણ સખત કજીયાની

નવાઈ નહી હતી. રાજ સહવારના સંકારથી કાહાનજી ખૂમખરાડા મારીને કારખાને જતો અને રાતના પાછો આવતો એટલે અનેક પાંતીના તેના ખૂમખરાડા ચાલુ થતા. જાઈની ખૂમો અને ગાળો આજો દાહડો ચાલતી અને તે ધણો ખરા કજીયા જરી સાથે. જરી આગસુ હતી, કામ કરવાને ના પાડતી, ખેસી રહેવા માગતી અથવા ટોલટપા, મજાકમરાકરી અને જીદાં જીદાં લોકને ખીજવવામાં વખત ગાળતી. તે નવાં નવાં કપડાં પેહરવા માગતી, ફાશિનોના કુમટાં જુદાઓમાં પોતાનો શણગાર કરી નિકળતી, અને સેંધાપાટલીના શોખમાં જાઈની મરજી વિરુદ્ધ માથુખાનું બાજ દેખાવ તેમ જીંચેથી બાંધતી.

એ સધળી ચાલથી જાઈ જરીને ખૂબ ટોંક ટોંક કરતી, અને જરી તેથી કંટાળીને ખીજવાઈ જતી. જોઈ ઘો પછી મા દીકરીની બાજમખાજી. પણ વળી જરીને બાહાર ફરવા હરવાનો શોખ હતો. તે પડોરાની છોકરીઓ સાથે ફરવા જતી, કોઈ વાર એકલી જતી અને મોડી આવતી, અને પછી વળી ધેરમાં નવું વૃક્ષન સોને ગેલું જોઈ ઘો. મોહડેની વાત અને ખૂમ અને ગાળ માત્ર નહી પણ હાથ ચાલાત્રી ચાલી રહેતી. જાઈ પોતાની દીકરીને પીંખી પીંખીને મારતી, એટલુંજ નહી પણ કોઈ વાર તો ખીજવાઈને ચુહલામાંથી તાતેલું લાકડું ખેંચી લાવીને દગાડવા જતી અને કોઈવાર ડામ દેવા નિકલતી.

એવામાં કાહાનજી બાહારથી આવી લાગે અને તેની આગળ જો જાઈ દીકરીની રાવ કરે તો પછી તો હેઠલના ભાડુનું કેહતાં તેમ “જીવખાયાં” ના માળા ઉપર ધરતીકંપ ચાલતો. અફાડજીખના ધપાધપ આવાજોથી ગોયા ભૂતખાનું ઉલટતું. કાહાનજી પોતાના હાથમાં લાકડું લોહડું કાંઈ જોતો નહી હતો. જે હાથમાં આવે તે છુટું મારતો, અને કોઈવાર જાઈનું થોપડું રંગાઈ

જનું તો કોઈવાર જરીના ડાચાંમાં વાગી ખેસતું. જરી ને જાઈ, કાહાનજી ને જાઈ, જરી, કાહાનજી ને જાઈ એ સર્વે વચે રેજનું સળગતું અને રેજના ધરતીકંપ થતા.

ભરબાડુત અને પાડ પડાચમાં જીવ-આયાંના કજીયા નજીવા કારણસર થતા. આજેતો હેઠનાં ભાડુતે નળ બંધ નહી કીધો, કાષે તો માળાપરના ભાડુતનો દી-વાનો વારો ખેડો, પરમદાહડે તો ચોખું પાણી કુવામાંથી કાહાડવા નહી દીધું, એવાં કાર-ણસર ભાડુતોની બાજમબાજી ચાલતી. જાઈ અને જરી રેજ સાંજે મરધી પક-ડવા નિકળતી, અને જો મરધી નહી મ-ળેતો કોઈ ચોરી ગયું યા ખાઈ ગયું એમ જાણીને જાઈની બતરીથી ચાલુ થતી, પછી તાકાત કોની કે તેની બરોબરી કરી રોકે!

જીવઆયાંના કુટુંબમાં રાતના કજીયા અને મારામારી જાજી હતી અને તેમાં વાંક દારૂ બનાવરનો હતો. રાત્રે કાહ-નજી કે જાઈ ધણીવાર પોતે પોતાનાં હાથમાં રેહતાં નહી હતાં. કાહાનજી બા-હારથી, પીઠામાંથીજ દરરોજ બપોે ચચાર ચૂપાંને બપોે ઠાંસીને આવતો હતો. જા-ઈના વાધો તેના પીવા સામે નહી હતો પણ પીઠામાં જાઈને પીવા સામે હતો.

અને તેખી બ્રાંડી. જાઈ પોતે ક્યાં દારૂ નહી પીતી હતી? પણ તે મોવડુંજ, અને કાહાનજી પણ મોવડુંજ પીયે, મોથો બ્રાંડો નહી પીયે એટલીજ જાઈની હુજત હતી. આ હુજતમાં પણ રેજની મારામારી. જાઈ ખર્ચની બૂમ મારતી યા કાંઈખી બોલતી કે પછી કાહાનજી સાથે સાંભાસામી રાખુ-નદરાજી અને દસ્તદરાજીની રાત્રત ચાલે-લીજ છે. દારૂ પીધા પછી તેઓ જે કાંઈ બોલતાં યા ચાલતાં તે ધણીવાર તેઓ સ-મજતાં નહી હતાં, અને તેના જોખમ તે-ઓને સર નહી હતો.

આજે એવોજ એક ધરતીકંપ થયો હતો. તેનો સંધળો ધુજારો જરી ઉપર હતો, પણ

તે ધણીખરે વાજખી ધુજારો હતો. જરીના બધિયાનના ગજવામાંથી એક ચીઠી પડી, તે જાઈએ જોઈ તેની ઉંચકી લીધી. જાઈને કાંઈ વાંચતાં આવડતું નહી હતું તોપણ જરી ગભરાઈ ગઈ. જાઈએ તે ચીઠી જરીનો ભાઈ સ્કુલેથી અથવા બાપ કારખાનેથી આવે ત્યાંસુધી વંચાવા માટે ઉચી કીધી. જરીએ પોતાની મા ઉપર હાથ ચલાવી, તેની પાસેથી જબરીથી તે ચીઠી લઈને ફાડી નાખી.

ખચીત તે ચીઠી કાંઈ વાંધા ભરેલીહોવી જોઈયે, ખચીત તેમાં કાંઈ છુપ્યો ભેદ હોવા જોઈયે, કાંઈ તરકટ હોવું જોઈયે, જાઈએ તે જાણુવા માગ્યું, જરીએ તે નહીજ જાણાવ્યું અને તેથી મા દીકરીઓ વચે આખો દાહરો મારામારી ચાલી.

જાઈએ જરીને ગાળો દીધી અને સ-ખત લાકડીનો માર માચ્યો, એટલુંજ નહી પણ તેને જબરીથી ધસડીને માળોયા ઉ-પદ બંધ કાઢી અને દાદરની ઠાંકાખારીને હેઠથી સાંકળ દીધી. જરીએ પોતાનો વાંક કબૂલ કરવા કરતાં સંઘર્ષ ખમ્યું, તો જો કે તેણે આ કાગળના ખોટા ખોટા ખોલાસાઓ તો ધણા કીધા. પણ જાઈએ તે કરા ખરા માન્યા નહી.

રાત્રે કાહાનજી ઘેર આવ્યો ત્યારે તેની આગળ જાઈએ સંઘળી રાવ કીધી. બાપ દારૂથી ધણો ટે થઈને આવ્યો હતો તેણે જરીથી તલાશ કીધી અને તેના કાંઈ પણ ખોલાસો ન માનતાં તેના ઉપર માર પ-ડવાનો અધુરો હતો તે પુરો કીધો. તેને ઉભા દાદર ઉપરથી નાખી દીધી, એ-ટલુંજ નહી પણ સહવારે તેને વધારે શિક્ષા કરવાની, તેને ઘેરમાંથી કાઢી મેલવાની ધમકી આપી.

આ ધમકી તેનો બાપ બજાલાવે તેની આગળ જરી પોતેજ બજાલાવી. જે છુપી ચીઠી તેણીએ ઉડાવી હતી તે માખાપનું ઘેર છોડી જવાનીજ હતી.

પ્રકરણ ૬૭ મું.

ચોર પકડાયો.

દીની ડાહીએ જરીને નાહાસતી પકડવા તથા સમજવવા છતાં જ્યારે તે દીનીનો હાથ છોડીને જતી રહી ત્યારે દીની ધણા ગભરાટમાં પડી. તેના દિલમાં ખરાબર સાડી નહીં હતી. રાતની વખતે ઘોઠલા ઉપર ચંદની ધોરવા એકલી બેસવા માટે તેણે સાડી પેહરવાની જરૂર જોઈ નહીં હતી, પણ સાડીનો છેડો માત્ર દિલપર નાખેલો હતો, અને તેવામાં જરીની પછવાડે તે એમની એમ નિકળી પડી હતી. વળી તેનું ઘેર ઉઘાડું હતું, ઘોઠલાનું ખારણું બંધ કરવાનું હતું માટે દીની જરીના જવા પછી નાસિપાસી સાથે પાછી ફરી.

પણ હજીની તેની પછવાડે જઈ તેને અટકાવવાનો દીનીએ ઠરાવ કીધો. ખીજ-એને ઉઠાડવા યા કેહવા જાય તેટલાંતો જરીની જે ખરાબી આ બલી પડાસણ અટકાવવા આહતી હતી તે ખરાબી કદાચ યઈ ચુકે. માટે વખત એહવા વગર દીનીએ અટપટ આવી, પોતાના ઘોઠલાનું ખારણું અટપટ બંધ કરી, અટપટ દિલપર સાડી વિટાળી, તે અટપટ પાછી દાદરથી પરીલ જવાના રસતા ઉપર આવી.

એટલીવારમાંતો જરી ક્યાંની ક્યાં દૂર નિકળી ચુકી હતી. જોકે ખરી બપોર જેવી ચંદની હતી તોપણ આ નાદાન છોકરી કેથે નજર પડતી નહીં હતી. હવે શું કરવું? બે-હતર, દીનીએ વિચાર્યું કે, ધોડું ચાલી જોવું.

તેને ધણું ચાલવું પડ્યું નહીં. દાદરથી પરીલ જવાના એકાંત પણ સીધા રસતાની બેહુ બાજુએ ખેત્રો છે, પણ તે ખેત્રોની વચે પરીલના બંગલાએ છેક અંદરથી આ વેજાએ અને તે દરએક બંગલાની અંદર જવા માટે એકેક રસતો કાઢાડેલો છે. આમાંના એક રસતાની વચમાં પથરની બાંધેલી એક પેઠક ઉપર દીનબાઈને બે જણ બેઠાંના દેખાવ દૂરથી નજર પડ્યો.

ત્યાં દીનબાઈ હિમત કરીને ધસી ગઈ. પેલાં બે જણ જે એકેકથી દૂર બેસીને તૂંતનાંજ કાંઈ વાતે લાગેલાં હતાં, તેઓ દીનબાઈને પોતાના તરફ આવતી જોઈને અપાટમાં ઉઠ્યાં અને આસપાસ કાંઈ સંતાવાની જગ્યા શોધવા લાગ્યાં. પણ સારાં બાગ્યે એ તરફ મેદાન સમક્ષ ખુલ્લું છે. આ લુચ્ચાં માણસો કેથે જઈ શક્યાં નહીં અને ત્યાંજ ઉભાં.

દીની અડપથી તેમને આવી મળી અને તેની મેહનતનો બદલો પણ મળ્યો. જીવ-ખાયાંની જરી પોતેજ કોઈ બેગાના પુરૂષ સાથે ઉભેલી હતી અને દીનબાઈએ જતાંનીવાર તેનો હાથ પકડ્યો.

“ચાલ જરી, મારી સાથે ચાલ,” દીની ગુંબીરાઈથી બોલી. “એકદમ ચાલ, નહીં તો તુંને પકડાવી લઈ જઈશ.”

“તમે કોણ છો બૈરાં ને અંહી શું માંગો છો?” જરીનો ગભરાઈને ચૂપ થઈ ગઈ, પણ પેલા મરદે દીની ડાહી આગળ તકાળે કીધો.

“હું એક આરત છું, પણ તમારા કરતાં આગરદાર આરત છું, સાહેબ. મને મોકો દીની ડાહી કેહજી, અને આ મારી પડાસણને ખરાબીમાંથી અટકાવીને બચાવી લેવા સારું આવીજ.”

“પણ અંહી ખરાબી શું છે?” પેલા મરદે જવાબ દીધો. “જેમ જરી તમારી સહી છે તેમજ હું પણ એનો દોસ્ત છું અને ખુશનુમાં ચંદનીમાં ખુશનમાં હવા ધોરતાં જરા વાતો કરીયેજી. અંહી ખરાબી શું છે?”

“એ ઢાંગ અહીં નહીં ચાલશે હો બાઈ.” હવે દીની ડાહી જોસથી ઉખડીને બોલવા પડી. “કાકા, હું તમને આજખતી નથી, એમ ના સમજતા હું! હું તમને સારી પેઠે પિછાડુંજ.”

“પિછાણો તો ભલે, પણ વાર કહોની હું કોણ છું?”

“અરે સાહેબ, તમારા જેવા નામદારને કોણ નહીં ઓળખે? તમે મને નહીં ઓળખતા હશે, પણ તમોને હું નહીં ઓળખું, અદુભાઈ?” અદુભાઈ નામ સાંભળતાં જ તે ચોકચો. “તમે સાહેબ મોટા શેઠ મનચેરજી વફાલના દીકરા અદુભાઈ છો તે હું સારી પેઠે જાણું છું. ચાલો હવે તમે ખીસો ને જરીને મારી સાથે આવવા દો.”

“હા, હું અદુભાઈ છું. પણ તમે શું કહો છો? તમારું શું ચાલે છે આ બાઈને મને મળતાં અટકાવો? ચાલો મુગાં મુગાં ચાલ્યાં જવો!” અદુભાઈ દીનબાઈને દમ ભરાવા ગયો.

“અને તમે કોણ છો કે આવી મોટી રાત્રે કોઈ કાચાં કુમારાં બચ્ચાંને ઘરની બહાર આમ એકાંતમાં મળવાની હિમત ચલાવો?” દીનબાઈ અદુભાઈને માથેની હતી. તે જાણતી હતી કે જે ખીસીક બતાવી તો વાત બિગડશે, મોટે તેણીએ હે-શ્યુધીથી સામો અદુભાઈને દમ ભરાવાની હિમત કીધી. “ચાલો ચાલો, નહીં તો કે તમેને ખી અંછીથી પકડાવીશ. તમે તમારી આખર જાળવવાના હોવ તો અંછીથી મુંગા મુંગા રસતો પકડો.”

અદુભાઈ હવે ગભરાયો. તે આસપાસ જોવા લાગ્યો કે રખે આ ઓરત તેને સપડાવા સાર કોઈ ખીજ માણસોને લાવી હોય. તે માણસો નહીં જણાયા, તોપણ હિચકારે અદુભાઈ ખીસી અને હવે નરમ પડી ગયો.

“બાઈ, હું તમોને ઓળખતો નથી, પણ તમે ગભરાટ ના કરો, હું સારે માણસ છું અને સારા માણસનું ફરજદ છું.”

“હારે જી, તમે સારાં માણસ તો ખરાં, અને અમે નકારાં માણસ છીએ.” દીનીએ અદુભાઈને શખત ચેષ્ટાથી ચોખા માર્યા. “તમે પૈસાવાળા છો ને અમે ગરીબ છીએ મોટે

અમે હલકાં ગરીબોની વચે તમે આખરદારા ને પૈસાદાર સારાં માણસને આવવાનું કમ નથી. તમે અમારી તરફ તમારાં કદમ લાવતા જ ના. તમે મીઠાગારે મેળને ને દૂરના દૂર જ રહેજો, મારા બાપ. અમારો ગરીબ મોહોલો તમારે લાયક નો નથી. તમારે લાયક ખીજ રસ્તાએ છે ત્યાં તમે જાઓ, બાવાજી.” આમ કહીને દીનીએ વળી જરીનો હાથ પકડ્યો. “ચાલ જરી ઉઠ, વખત થાય છે. રાત જાય છે.”

“આ બાઈ તો ઘણા મરાકેરાં છે.” અદુભાઈ મનમાં વેર પણ બાહારથી મેહર બતાવી બોલ્યો. “પણ તમે મરાકરીમાં છે કે ફાસ્ટ જાઓ, ખેરાં.”

“હા જી તમે તમારાં ઘેરથી ઘણા ફાસ્ટ ગયા છો, તેથી જ હું પણ જરાક ફાસ્ટ જાઉં છું.” દીનબાઈએ તેને તોડ્યો. “પણ તમે તમારાં સરખે સરખામાં ફેર તો સાઈ જી. ત્યાં તમોને પિછાણનારાં તમોને પુરાં પડશે. અમારા ગરીબ મોહોલામાં તમારું કામ નથી.”

“તમારો મોહોલો?” અદુભાઈએ હસવાનું ડાળ બાલ્યું.

“હા જી. અમારો એટલે કે અમે રહીએ છીએ.” દીનબાઈએ ટોકાર ચલાવી. “તમે અમારી તરફ આવો તો ભલે પણ દિવસમાં, જાહેર રીતે, સહુ જોય તેમ આવવું જોઈએ. રાતે, કોઈ નહીં જાણે, કોઈ નહીં જોય, તેમ છુંપ્યા ચોરની પેઠે અમારી વચે આવવાનું તમોને શું કામ! ચાલો જવો મુંગા મુંગા. તમારી બૈરી બિચારી રહ જોતી હશે.”

“બૈરી! બૈરી! અદુભાઈની બૈરી?” જરી જે અત્યારે ચૂપ હતી તે હવે ચોકી ઉઠી.

“જરી, આ બૈરીને અંછીથી કાઢાડ.” હવે અદુભાઈએ વાત ઉડાવીને ના-લાશેઠના તોરથી પોતાની દોસ્તને હુકમ કીધો. “કોઈ જખરી ગળેપડુ ટીસે છે કે જે જણે બેઠાં હોય ત્યાં આવીને છેડતી શોધે છે. અગરજો અંછી કોઈ સિપાઈ નજર પડે તો હમણાં અંનું પાંખડું પોલીસના હાથમાં આપું.”

“પોસ્યા! મોહડું સંભાળીને બોલ” દીની ડાહી અડુભાઈથી જરા પણ ખીધા વગર હવે તેના ઉપર ઉખડી અને તેખી જીવ-ખાયાંની જરી ના જીવખાયાં કુટુંબની હાથમાં જ ઉખડી. “મોહડું સંભાળીને બોલ, મરી ગીયાં છુવા! છુવા, ચોર! કેઈ તારી માય મમાઈને પોતીસના હાથમાં સોંપવા આવ્યોછ? છુવા. મુંગો મુંગો આ છોકરીને મારી સાથે આવવા દે નહીં તો હમણાં ખૂમ પાડીને લોક મેળવુંછ ને તું છુવાની કુજીય-તી કરેછ. રસતેથી જતાં જે કોઈ પેહલું મળે તેને હું અંહી બોલાઉંછ. ને તું રાતના ખારખાર વાગતે અંહી ભટકવા આવેછ તે આખા ગામને કહી આપું. જોઉં, છુવા તું જરીને ખરાખીમાં કુસલાવીને કેમ લઈ જાયછ? પાપી અંડાલ!”

દીની આમ બોલતી હતી તેજ વખતે પાસેના મોટા રસતા ઉપર અવારનવાર કોઈ રાહદારી આવતાં જતાં હતાં—કોઈ છુટી જવાઈ ગાડી પણ પસાર થતી હતી.

“એહો! રસતા ઉપર પેલું કોણ જાયછ? હોરમજરાહ શેઠ જાયછ.” દીની ડાહી ઝોળખી કાઠીને હવે મોટા હર્ષથી અડુભાઈને દમ ભરાવા લાગી. “બોલ, શું કેહછ છુવા લુછા? હોરમજરાહ શેઠને અંહી બોલાવું કે? તારો ફેસતો કરે, કે જરીને મારી સાથે જવા દેયછ?”

હોરમજરાહ શેઠ પરીલમાં એક હિંદુ વેપારીને ત્યાંથી હોળીની ખેડકમાંથી પોતાના વાંદરાના ઘેર તરફ પાછા ફરતા હતા. મુંદર ચંદની હોવાથી તેવણ સરેસતા મુજબ ચાલતા હતા, અને પછવાડે તેવણની ગાડી હતી. તેવણ સાથે એક દોસ્ત હતો, જેની સાથે તેવણ પોતાના મોટા, ઘાડા સાદે વાત કરતા જતા હતા. તેવણનું બોલવું અને ચાલવું દૂરથી પરખાઈ આવતું હતું.

“સાહેબજી, હમણાંતો હું જાઉંછ” એમ

કહીને અડુભાઈ તુર્તજ ચોરની પેઠે ઉડી ગયા.

“જવો, જવો, ભાઈ, નાનલાશેઠ, સિ-ધારો, સાહેબજી,” દીની ડાહી હવે અડુભાઈને દુઃખપર ડામ દેવા ચસકા અને ચાળા કરીને બોલી. “શેઠ બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો હં! પણ પાછા આવતા રખે બાપા! અંહી મળયાતો મળયા પણ ત્યાં ના મળતા! બાવા, ભાઈ, શેઠ! પાધરા પાધરા ઘેર જજો હોકે મર! ખેરી ખિચારી વાટ જોતી હશે! તમારાં બચ્ચાં બાવાને યાદ કરતાં હશે!”

આ પાછલાં વાક્ય ઉપર, અડુભાઈની ખેરીની વાત ઉપર જરી ઘણીજ ચોંકી, પણ દીની ડાહીને તે કાંઈ જણાયું નહીં. તેની મતલબ આ ખરાખીના માર્ગ ઉપરથી જરીને જેમ અને તેમ જલદી સલામત છોડવી લઈ જવાની હતી, માટે જેવું આ પાપ પાત્રું તેવીજ તે જરીને લઈને ચાલતી થઈ.

અડુભાઈ પણ જેવો ઉઠ્યો તેવાજ રસતા ઉપર હોરમજરાહ શેઠની નજદીકમાં નિ-કળવાની તેની હીમત ચાલી નહીં માટે એવ અને બ્રાડીમાંથી સંતાતો, ધુપાતો, હોરમજરાહને જવા દીધા પછી પોતે પૂણ મેહમ તરફ ચાલ્યો અને થાકેલો નાસિપોસ્ટ થયેલો, ઉંઘતો, ઝૂંકતો પોતાને ઘેર ગયો.

અડુભાઈનાં મનમાં એવો વિચાર હતો, તેની માએ અને તેના બાપે વટીક એ વિચાર તેના મનમાં ખેસાડ્યો હતો, કે ગરીબો કોઈ સારાં માણસ હોયજ નહીં, પૈસાદાર તેજ બલાં હોય. અડુને મનસે ગરીબ સઘળાં હલકાં, હીણાં, અનીતિવાન અને અણુ સમજી હોય.

પણ આખરદાર ગરીબો કેવાં હોયછે, અડુભાઈના મા બાપ સરખાં “આખરદાર” માતખરો કરતાં પણ આખરદાર ગરીબો કેવાં બલાં હોયછે, તેનો ગુલી ગરીબથી અડુભાઈને પેહલો અનુભવ થયો હતો, અને દીની ડાહીથી આજે ખીજે અનુભવ મંથ્યો.

વધતું કોણ?—એક આખરૂદ્ધાર ગરીબ કે એક લુછો માતપર?

જીવખાયાંની જરી “દાદરપરથી (ખા-ડામાં) પડી” નહીં પણ પડવા જતી હતી, તેને દીની ડાહીએ ખચાની લીધી.

તે એક સપાટી ઉપરનો ખાડો માત્ર નહીં પણ હુંડી ખાહી હતી—સદાકાળની ખરાબીની તે બચ ભરેલી ખીણ હતી—કે દલી હુંડી તે જરીને ખબર પણ નહીં હતી. તેનું તલિયું દેખાતું નહીં હતું.

શેઠ મનચેરજી મોટાભાઈના મોટા દી-કરાએ તેને ઠગવાની આજી માડી હતી. જરી આ નાનકા શેઠના માત્ર આહારના દેખાવ ઉપરથી ભાળવાઈ હતી. એ સમયે માત્ર પૈસાનું રૂપેરી રાગાણ હતું, એ માત્ર એક ચલકતો આહારથી ધીર ચહડાવેલો ગલગોટો હતો, તેની જરીને થોડીજ ખબર હતી.

અડુભાઈએ તેને ખોટી ખોટી ઉમેદોથી ભાગવી હતી. તેને પરણવા અને સુખી ક-નરેવા; તેની ધણીસરખાં કપડાં અને જર-અવરથી તેને નેહાલ કરવા—કેમકે જરીને મનથી પેહરવા આઠવા કરતાં ખીજી વધારે સુખ કાંઈ નહીં હતું—એટલીજ કપૂલોતો-થી જરીનું મન ફરી ગયું હતું.

આ લુછો તેને મનથી લુછો નહીં હતો. પણ તેની સાથે હજીતો પોતાને સેજ આ-ભવ થયેલી હતી, તે અરસામાં તેણે પોતાને ધણો ભલો, ડાહ્યો અને કામિલમાં ખપાવ્યો હતો, અને તેની પાસે પૈસા તો હતાજ, ત્યારે હવે ખીજી ખાકી શું રહ્યું? અકસ્માત મળી ગયાં ત્યાંથી જરીએ તેના ઉપર વિ-શ્વાસ મુક્યો.

તેના ખાપની આખર સારી હતી. મન-ચેરજી વકીલનું નામ મરાહુર હતું. જરીએ તેના વાડી ખંગલા, ગાડી ધોડાની ધણી વાતો સાંભળી હતી. મનચેરજી શેઠના

ધણીયાણી ખમે ધોડાની ચારટમાં બેસીને આવતાં જતાં તે જરીએ દાદરના રસ્તા ઉપરથી ધણીવાર જોયું હતું.

કોણને એવાં સાસરાં વાસરાં નહીં ગમે? કોણને એવી ફાંકડી સાસુની વહુ થવા નહીં ગમે? કોણને એવા નામીઆ જીવાં-નની ખાયડી થવા નહીં ગમે? જેની આ-દલી ખધી વાખવાખી સાંભળેલી, જેની પોતાના માખાપને મોહડે માત્ર વાતો સાં-ભળેલી, તેમને મળવદ્દ દોસ્તી કરવા, સ-ગાઈ કરવાની આ તક જરીને મનથી મોટાં ભાગ્યની વાત થઈ પડી.

અડછતી સેજ મુલાકાત ઉપરથી અ-ડુભાઈએ દોસતી કરતાં વાર લગાડી નહીં. પણ એ દોસતી ધણીજ ધોડા વખતમાં થઈ ગઈ. જરીને ઇનસાફ આપવા કપૂલ કરવું જોઈએ કે આ દોસ્તી ગમે એવી દુક અને છુપી હતી, પણ એ દોસતી વચે તેણે પોતાની દામાનને કશો ડાંધ લાગવા દીધો નહીં હતો. અડુભાઈ પરણે પછી તેની ખાયડી થઈ રહેવાનીજ તેની નેમ હતી.

એક ઉછાછલી, નાદાન, હુલર, કસમ-જ, અસ્તાન છોકરી, લુછા ભેગાના સાથ જરા પિછાણ થવા પછી આમ છલકાઈ જાય, ઠગાઈ જાય, અંજાઈ જાય, તેનું મ-ગજ ચલિત થાય, એ કરતાં વધારે તેના-થી વકી શી રખાય? પણ ગમે એવી ના-દાનીયત છતાં તેણે પોતાની નિર્દોશતાને કલંક લાગવા દીધું નહીં હતું. અડુભાઈને પરણીને તેની ખાયડી થવાની ઉમેદ એ તે પોતાનો કુદરતી હક સમજતી હતી.

પોતાના ઘેરનો ચખ્ખત જાપતો અને તે જાપતાને લીધે પોતા ઉપર પડતા માર અને ગાળના વરસાદથી ખચવા મોટે અડુભાઈ ઉપર જરીએ આધાર ખાંધ્યો હતો. જે

રાત્રે દીની ડાહીએ તેઓ બંનેને પકડ્યાં તે દાહડે તે પોતાના માખાપને ધેરથી જતી રહેવા ઉપર મંડેલી હતી. દીની ડાહીએ તેનો અંતની ધડીએ હાથ પકડ્યો તે ગોયા એક ફરેશતાઈ હાથ મળ્યો.

અને દીની ડાહીથી આ કસમજ છોકરીએ પેહલી મોટી શોધ તો એ કીધી કે અફુભાઈ તો પરછોલો હતો, તેની ખાયડી જીવતી હતી, બલકે તેને છોકરાં હતાં! અફુભાઈએ જરીથી એ વાત તદન છુપાવી હતી. તે જરીને પેહલીજવાર પરછવાનો હોય એવું તેણે જરીના મનમાં બોલું ઉતરવા દીધું હતું. પણ ભ્યારે તેઓ સંપ કરતાં પકડાયાં ત્યારે દીની ડાહીને મોહડે અફુભાઈની ખાયડી વિષે ખેવાર બોલાઈ ગયું હતું અને તે બેહુ વખત જરી અચરતાથી ચોંકી હતી.

મોટે અફુભાઈ કેવો લુછો, પાપી, ડગ હતો, તેની ધારણા જરીને કેવી ડગવાની અને ડગીને કેવી અરાગીનાં ખાડામાં ઉતારવાની હતી, તે વિષે એ પેહમાયલી છોકરીની ખાતરી કરવાનું દીની ડાહીનું કામ ધણું સેહલ હતું. અફુભાઈ પરછોલો હતો એજ પુરાવો જરીની શુદ્ધિ ડેકાણે લાવવા મોટે બસ હતો.

જરીએ પેહલાંતો એ વાત માની નહી, પણ અફુભાઈ ડ્યાં પરછોલો હતો, તેની ખાયડી કોણની દીકરી હતી, તેને કેટલાં બંચાં હતાં, અને વળી તે બિચારી પોતાના ધણીની લુછાઈઓથી કેવી દુખી હતી, એ સઘળું ભ્યારે દીનીએ જરીને સમજાવ્યું ત્યારે તેની પુરતી ખાતરી થઈ અને ખાતરી થતાંજ તે કેવા ભયંકાર ખાડામાં પડવા જતી હતી તેની શોધથી તેના કમકમાટ અને ધિકાર તેને ધણું દુઃખ દેનારો થઈ પડ્યો.

“તેં એટલો નહીં વિચાર કીધો પેહલી” ધેર તરફ પાછાં ફરી પોતાના મોહલાને નાકે વલાણુ લઈને અંદર આવતાં દીની

ડાહી જરીની પાકી ખાતરી થવાની તક લઈ તેને શિખામણુ દેવા લાગી. “સુધલા બળી, તેં એટલો નહીં વિચાર કીધો કે એ તુંને હમણાં ડ્યાં લઈ જતે? તું ડ્યાં રહેતે? અજાણાઓ વચે કેમ રહેતે? તારાં માખાપને કેવું લાગતે? કેવી તારી ફજીયતી થતે? તે પછી ભ્યારે તારા પસતાવાના વખત આવતે, ભ્યારે તેની ખાયડી જીવતી છતાં એ સઘળી તુંને ફસાવાની વાત છે એમ જાણતે તો તું ડ્યાં જતે? તુંને કોણુ રાખતે? અને તારાકેવા હાલ થતે?”

જરી આ આખે રસતે પોતાના પૂર્ણ પસતાવાને લીધે દીની આગળ ધણુંજ ધોડું બોલી હતી. પોતાના પસતાવાથી તે આખે રસતે રડતી હતી અને અફુભાઈને ધોડીક ગાળો દઈને તેને દખ્ખે અને બસતે મોકલતી હતી તેટલોજ તેના આવાજ નિકળ્યો હતો. બધો વખત તેણે દીનીની ડાહી વાતો સાંભળ્યા કીધી હતી; અને પોતાના ધેર તરફ આવી ચુકી ત્યારે તે પુરેપુરી પથેમાન થયેલી હતી.

“હવે હું ડ્યાં જાવું? મને ધેર જવા નથી ગમતું.” તેણે દીનીની સલાહ પુછી.

“ધેરજ જા, ધેર સિવાએ ખીજું કેથે જવું નહીં જોઈયે.” દીનીએ સલાહ આપી.

“ધેર જાવું? ધેરતો મોતનાજ સોદો.” જરી ધાસતી કરવા લાગી. “મારો બાપ મારું માથું ભાંજવા સારું બાવળની ચીર લઈને ખેડો હશે અને જતાંનીવાર મને હવારી ખાઈ મારો જીવ લેશે.”

“ગમે તે થાય પણ તારે ધેરજ જવું જોઈયે.”

“આજનો દાહડો મને તારે ધેરજ સુવા દે દીની.” ભ્યારે જરી નાહાસી જવા નિકળી હતી ત્યારે દીનીએ પોતેજ તેને અટકાવીને તેને પોતાના ધેરમાં સુવાડવા માગી હતી, તેવખતે જરી તો “સુખી થવા” નિકલેલી હતી મોટે તેણીએ દીની ડાહીને ત્યાં રહેવા ના પાડી હતી, પણ હવે અંહીજ રહેવાના જરી કાલા-

વાળા કરવા લાગી. “મને અંહીજ રહેવા દે કે જોથી સહવારે મારી મા પુછશે કે ક્યાં મરતી તો કેહવાને બની આવે કે કેથે નહી-બસ દીની ડાહીને ધેર રહીતી.”

“નહી, નહી, નહી.” દીની કમકમીને ના પાડવા લાગી. “એમ તું કદી રાતે ધેરની બાહાર બીજાંને ત્યાં રેહજ કે?”

“મામાપની રજાથી સગાંવહાલાંને ત્યાં હું રેહવા જવુંજ તેજ.”

“તે જુદી વાત છે. પણ આતો મામા-પની રજા વગર ધેર છોડીને નિકલી ગઈ તેજ એક ગુનાહ થયો, તેમાં વળી બાહાર રહીને ગુનાહ વધાર ના. તું મામાપથી બી-હીને જવા ના પાડજ, પણ જેમ તું જ-

લદી જશે તેમ તારાં મામાપ આછી ફિ-કર કરશે અને આછાં બીજવાશે. જેમ તું વધતી ગેરહાજર રેહશે તેમ તુંને મા-બાપના કેહરથી બીહવાને વધારે કારણ મળશે.”

“ચાલ, તું મારી સાથે ચાલ” હજી તેને પોતાને ધેર જવા સારૂ આનાકાની કરતી જોધને દીની ડાહી તેને હિમત આ-પવા લાગી. “ચાલ હું તારી સાથે આવુંજ. તારા મામાપને હું સમજાવીશ. તેઓ તારા ઉપર જીલમ નહી પાડે એવી રીતે તેઓને સમજાવીશ. પણ તું વખત ના લગાડ. વધારે વાર જશે તો હું તેઓને સમજાવી શકીશ નહી.”

પ્રકરણ ૬૯ મું.

કુવે કુવે ગળ દોરડાં.

દીનીની હિમત ઉપર જરી ઝડપથી ચાલી. જરીમા પગ હવે થડથડ કંપવા લાગ્યા. એક બીનખર રૂતુના પીપલ પાન પેરે તેનું આપું હાડધુજવા પડ્યું. તેના સાંધે સાંધા ઠીલા થઈ ગયા. દાદરનો આ પારસી મોહલો કાંઈ મોટા નહી હતો; તે મોહલોને છેડે જીવ-આયાનું ધર કાંઈ દૂર નહી હતું; પણ જરીને એટલું છેડું ચાલવાનું માંધલના માંધલ દૂર નેટલું બારી લાગ્યું.

એક કલાક ઉપર જરી ધેરથી નિકલી ત્યારે અને હમણા તે પાછી ફરી ત્યારે તેના દિલના અને તેના મનના જીસાઓમાં કેટલો બધો ફેરફાર ! જરી પોતાનાં જીવઆયાં મામાપને ગાલો દેતી, ક કુવા બરેલા માપ દેતી નિકલી હતી—હવે તે મામાપને યાદ કરતી, મામાપ-થી બીહતી, મામાપ વિષે મનમાં કાંઈ પ્યાર સરીખા જીસાથી પાછી ફરી. તે ધેર છોડીને ગઈ ત્યારે બલેલી, બીજવાયલી, ખૂનપર આ-વેલી હતી—તે ધેર પાછી આવી ત્યારે નરમ

પડેલી, તાપેદાર થયેલી, શાંત થયેલી, પશ્ચા-તાપથી પૂરે આવી. તે આ ધેરમાં કદી મા-હું નહી દેખાડવાનો ઠરાવ કરીને ગઈ હતી, પણ હવે આ ધેરમાંથી મામાપની રજા વગર કદી પગ બાહાર નહી કાઢાડવાનો ઠરાવ કરીને આવી હતી.

“મામાપની ગાલતો ધીની નાલ” દીની ડાહી નરમ પડેલી જરીને હવે શિખામણ દેતી લઈ આવી. “એડી છોકરી, મામાપના ઠપકા તે તો આશિર્વાદ સમજીયે, મામાપની શિ-ખામણ તે તો સુખ સમજીયે, મામાપની ક-રેલી શિક્ષા તે તો મીઠું મધ માની લઈયે. મામાપ તે કાંઈ દુશમન છે કે તેમના કડવાં વચ્ચનોથી મનમાં આડું લેવું ? આરાડ હંમેશ કડવું હોયજ, પણ કડવું આરાડ પાછલથી કેવી તનદરેસ્તી અને કેવું સુખ આપેજ ! મામાપ ગાલબેલ દેય તે તેટલીજ વારની. તેઓ કાંઈ ખરાબ નિશાથી તેમ કરેજ નહી. ક-દાચ તેઓની બૂલ હોય, પણ બચ્ચાનું જ-

છીજીજીને જુરં તો કરી કરે નહી. તારાં મા-
આપ તુને કેવાં આહેછ તે આજેજ તુને જ-
ણાયે. તું ધારતી હશે કે તારાં જીવઆયાં
તારો જીવ આયે પણ તેમ નથી. તારી આડી
આલ ઉપરથી તેઓ તુને હવારી આપ તો
ખાંડું નથી, તોપણ હું કહુંછ કે તારાં જતાંની
વાર તેઓ તુને ગણે વલગયે અને તુંને મા-
રશે નહી પણ તુને જીવતી જોવા સારે પાછી
આહયે.”

અને ખરેખર તેમજ હતું. જરીનાં જતી
રેહવાથી તેનાં ઘેરમાંતો ગોધ્યાઈં ચાલી રહ્યું
હતું. તેની મા અને આપે જરીનું બિંધાનું
ખાલી બેઠને ઘણો ગભરાટ કરીનેજો હતો.
તેઓએ પેહલાં તો ઘેરમાં શોધ કરી હતી,
પણ ભ્યારે ઘેરમાં કેયેથી પણ પત્તો હાય
નહી લાગ્યો ત્યારે તેમની પાકી ખાતરી
થઈ કે જરી આજ દિવસના મારથી રાત્રે
કેયે કુવો તમાવ કરવા ગઈ ખરી. તે વારે
ધડીએ કુવો પુરવાની ધાસ્તી આપ્યાજ
કરતી હતી.

ખે જણને ભ્યારે સરખો વાંક હાયછે
અને તેથી ભ્યારે કાંઈ આડું થાયછે ત્યારે
ખેહજણ પોતપોતા વચે લડેછે. તેઓ એક
ખીજાંને વાંક કાઢાડવા પડી જાયછે. જરી
ઘેરમાંથી જતી રેહવા પછી તેના મા અને
આપ એજ પ્રમાણે પેહલાં તો લડવા પ-
ડ્યાં. મા જાઈ ખોલી કે આપે રાત્રે ઘેરમાં
આનીને તેને માર માચ્છો તેથી તે જીવથી
ગઈ. કાતજી ખોલ્યો કે જાહએ તેને આ-
ડવો દાહડો માલિયા ઉપર ગોંધી રાખી
તેથી તે ગઈ.

ભ્યાંસુધી આ વરવહુ મરાતાં ત્યાંસુધી
મરખાડત અને પારપડોશી વચે પડતાં નહી.
જીવઆયાંના કુટુંબમાં એવો કજીયો તો
રેજને હોતો અને સર્વ સમજતાં કે આજે
દાર વધારે પડયોછે. પણ દીકરી જેવી દી-
કરી ઘરમાંથી જતી રહેલી, તો માઆપ
પોતપોતા વચે જાજીવાર લડાલડી ચળાવી
શકે નહી. માટે જાહએ ઘોડીજવારમાં આ-

ટલા ઉપર બાહાર નિકલીને પોતાની દીક-
રીને નામે કુટવા માડ્યું અને હવે અલ-
ખતાં મોહલાના ભોક સર્વે એકઠાં મળ્યાં.

સર્વેને પેહલો ખ્યાલ એજ ગયો કે જરી
કુવામાં પડી હશે. ભ્યારે ઘોડાંક જણ, આ
જીવઆયાં માંઆપે અંતે એકતો જીવ લેવા
માટે તેમને ડપકો આપવા પડ્યાં, ત્યારે
ખીજાં સમજી પડોશીઓ જરીને કુખી મ-
રવાના મોતમાંથી બચાવવાની તજવીજમાં
પડ્યાં. કોઈ દોરડાં લાચ્યાં, કોઈ કાગુસ
લાચ્યાં—તો જોકે રાત પૂર ચંદનીની હતી—
અને એ રીતે સર્વે જણ ગળ દોરડાં લ-
ઈને જરીને કુવામાંથી કાઢાડવા નિકળ્યાં.

મોહલાની પછવાડે સર્વેના વપરાસ જોગ
એક ઉડો કુવો હતો, તેમાં પેહલાં શોધ
ચલાવી. પછી વળી નાયગામના રસ્તા ઉ-
પર જરા આગળ ચાલતાં એક તલાવ છે,
તેમાં ગળ દોરડાં નાખ્યાં. એ તલાવ તદન
જીનું થઈ ગયલું છે. તેમાં પાણી સઘલું
લીલથી ભરેલું છે અને તમામ પાંડાંઓ તલ
ઢંધાઈ ગયલું છે. જરી ખામખા અંહી વેર
નખાવી દેવા આપે એ માનવા જોગ તો નહી
હતું, તોખી શોધમાં નિકળેલાં પડોશીઓ અંહી
શોધ કરવાને સુડ્યાં નહી. પણ કેયેથી
જરીની લાસ હાય લાગી નહી.

શોધ કરવા જનાર પારપડોશી માત્ર
હતાં. જરીના માઆપ તો ઓટલા ઉપર
ખેસીને રડતાં અને હાય અકસોસ કરતાં
હતાં. ઘોડાંક ખેરાં તેમની પાસે કુંડાઈવાળી
ઉભેલાં હતાં, જેમાંના કોઈ જીવઆયાં વા-
ળાંને ડપકો આપતાં તો કોઈ દિલસો આ-
પતાં હતાં. પણ સર્વે આ વાતમાં તો એક
મત હતાં કે જરી ઉપર તેઓ ઘણો જ-
પતો રાખતાં અને રાખતાઈ ચલાવતાં કે
જે બચ્ચાં પાળવાની રીત નહી હતી.

“સુવાં ઘેલાંઓ, મારફાર કીધથી કાંઈ
બચ્ચાં શિખતાં ને સુધરતાં હશે?” એકે
કહ્યું.

“એ તે શું વાય? રાત ને દાહડો

બૂમ ને બરાડા, ગાળમેળ ને બસ બચ્ચાં ઉપર મારજ?” બીજાંએ કંપકે આપ્યો.

સાર એકે કાનજી અને જામને બચ્ચાં ઉપર ધાતકી વર્તણુક રાખવા માટે પુરો પસ્તાવો થયો અને જો “મારી દીકરી પાછી આવે—દાદાર હોરમજ તેને પાછી આપે, તો હવે હું તેને નહીં મારું.” એમ જરીના મા અને બાપ બેહુ ઠગવ કરી રહ્યાં.

માટે ન્યારે દીની ડાહી જરીને સમ-જાવીને લઈ આવી ત્યારે તેના માબાપ તેને ગલે લગાડીને ખુશી સાથ વધાવી લેશે એવી દીની ડાહીએ જે અટકલ કીધી તે બોડી પડી નહી. બીજા હાથ ઉપર તેઓ તેના ઉપર કાંઈ જુલમ નહી યુજારે તે વિષે તપાસ રાખવાનું દીનીનું કામ સેહલ થઈ પડ્યું. જરી-ને દીની સાથે આવતી સામેથી જોતાંજ “આવી, આવી!”—“છે! છે!”—

“જીવતી છે!” એવી મોહલામાંથી બૂમ સંભળાઈ અને “બીસો! બધાં જણ બી-સતાં જાવો!” એમ સર્વેને આજુબાજુએ ખસાડતી દીનીએ જરીને તેના હાથ ઢાલી એકબીજા ઉપર સહડાવી.

આખા મોહલામાં હસવાનું થઈ ગયું. જેઓ ગળ દોરડાં લઈ તેને કૂવાઓમાંથી કાઢાડવા ગયાં હતાં તેઓ હસતાં હસતાં પાછાં આવ્યાં. દીનીએ તેઓ સર્વેને પોત પોતાને ઘેર મોકલાવ્યાં. “ચાલો-જાવો—ઘેર જાવો. નકામી પારકી પંચાત કરવી” ઈત્યાદી—રાખ્દોથી તેમજ સમજુતીથી દીનીએ સર્વેને મોકલી દીધાં અને થોડી-વારમાં સંઘણું ચૂપ થઈ ગયું.

જરીના માબાપ જરીને ખુશીથી ભેટયાં. ન્યાં તેઓએ તેને મુવેલી જોવાની વકી રાખી હતી ત્યાં તેને જીવતી આવેલી જો-ધને તેઓ પેહલાં તો યુસો વિસારીને ખુશી

થયાં. દીનીએ પેહલેથીજ તેઓને દમ ભ-રાવ્યો કે “ખબરદાર જો, કોઈ એને હાથ નહી લગાડે. કોઈ એને કેહ બોલે નહી. હમણા તો એને સુવા દેજો. જે હશે તે સહવારે થઈ રહેશે.”

“વાત ઘણી લાંબી છે.” દીની ડાહી-એ વળી જરીના માબાપના કાનમાં હલુસે કહ્યું. “પણ રાત નાપાક સેતાનની છે, વાસ્તે રાતે કાંઈ વાતજ ના કરતાં. દિવસ દાદાર હોરમજદની છે. દિવસમાં હું આવી તમોને બધી ખબર કરીશ. તેટલાં ખુશી થજો કે તમારી દીકરી કૂવામાં પડતી બ-ચીજ અને તેખી સાધારણ કુવો નહી, પણ જંહનમનો ઉંડો ગાર તેમાંથી તે બ-ચીજ. તે જીવતી રહીજ ને સુખી થઈજ અને તેના જીવ્યાથી તમો પણ બધાં જી-વ્યાંજ એમ સમજજો.”

એમ કહી, સમ સોગંદ આપી, જરીને સુવાડી, તેના માબાપ સર્વેને ઠીકઠાક કરી પછી દીની ડાહી મોડી રાત્રે પોતાને ઘેર ગઈ.

દાદરના પારસી મોહલામાં મધરાત પછી સંઘણું શાંત થઈ ગયું અને હોલીની પુણેમનું ખુલ્લી બપોર સરખું ચાંદરણું ઘેરો અને મો-હલાઓ, બાગો અને ખેત્રો ઉપર સ્થીર શાં-તિથી પ્રકારાનું રહ્યું. જરી પોતે થાકેલી હતી માટે જલદીથી ઉંઘી ગઈ. જામનું પણ ગા-લાગાલી કરતાં, રડતાં કુટતાં અને સેવટે પોતાની દીકરીને ભેટતી વેલા બોલ બોલ કરતાં મોહકું કુખી આવું હવું તેના ઉપર ઉંધે અઝો ગલબો કીધો. અને કાહાતજી કાકા એ આજે સુનીની આદરણીતાં જમનમાં બ-ખાના બેવડાં ગ્લાસ ઉઠાવેલાં હતાં તેની મુમ અને ખુમારીમાં તેવણ પણ જલદી નિદ્રા-વશ થઈ પડ્યા.

